

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 16**, 1-204, Sarajevo 2015.

INSTITUTE FOR HISTORY • **No 16**, 1-204, Sarajevo 2015

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Institut za noviju zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN JAHIĆ, Filozofski fakultet, Tuzla / Faculty of Philosophy, Tuzla
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
ENES PELIDIJA, Filozofski fakultet, Sarajevo / Faculty of Philosophy, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA RAMIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA*
indicating that it is for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 5

Članci • Articles

Marija Kocić

ULOGA SEVASTOPOLJA U PRODORU NA MEDITERAN OD NJEGOVOG
OSVAJANJA DO NOVOG RUSKO-OSMANSKOG RATA 1787. GODINE

ROLE SEVASTOPOL IN RUSSIA'S BREAKTHROUGH
MEDITERRANEAN FROM ITS FOUNDATION TO NEW
RUSSIAN-OTTOMAN WAR (1787) 9

Bratislav Teinović

BOSANSKI FRANJEVCI IZMEĐU GAJA I GARAŠANINA (1836-1849)
– SUPROTNOSTI DVIJE NACIONALNE POLITIKE

BOSNIAN FRANCISCANS BETWEEN GAJ AND GARAŠANIN
(1836-1949) – CONTRARIES OF TWO NATIONAL POLITICS 31

Alen Zečević

STROSSMAYEROVA POLITIKA PREMA BOSNI I HERCEGOVINI I
BOSANSKOHERCEGOVAČKIM MUSLIMANIMA

STROSSMAYER'S POLICY TOWARDS BOSNIA AND HERZEGOVINA
AND THE BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN MUSLIMS..... 93

Adnan Jahić U RALJAMA “DEGENERACIJE I(ILI) NUŽDE”. PRILOG ISTRAŽIVANJU MUSLIMANSKOG ŽENSKOG PITANJA U BOSNI I HERCEGOVINI POD AUSTROUGARSKOM UPRAVOM IN THE JAWS OF “DEGENERATION AND (OR) URGENCY”. A CONTRIBUTION TO RESEARCH OF THE MUSLIM WOMEN’S ISSUE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA UNDER THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE.....	117
Sead Šejtanić PROIZVODNJA DUHANA U HERCEGOVINI NA PRIMJERU RADA DUHANSKE STANICE MOSTAR U 1932. GODINI THE PRODUCTION OF TABACCO IN HERZEGOVINA ON THE EXAMPLE OF THE MOSTAR TOBACCO STATION IN 1932.....	157
Lidija Bencetić SUKOB JUGOSLAVIJE I INFORMBIROA U KARIKATURI ZAGREBAČKOG <i>VJESNIKA</i> (1949.-1960.) CONFLICT OF YUGOSLAVIA AND COMINFORM IN ZAGREB’S <i>VJESNIK</i> CARTOONS (1949-1960).....	181
Upute autorima priloga.....	199

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

U odnosu na prošli broj časopisa, sadržajno određenog srednjovjekovnom bosanskom historijom, u ovom broju objavljujemo radove koji prezentiraju povijesne procese i događaje od druge polovine 18. stoljeća do šezdesetih godina prošlog stoljeća.

Za ovaj broj, već čitateljima poznata autorica, Marija Kocić je pripremila zanimljiv članak o ulozi Sevastopolja u prodoru Rusije na Mediteran, u razdoblju od njegovog osvajanja do novog Rusko-osmanskog rata, 1787. godine. Na temelju prepiske Feriga Foskarija, ambasadora Venecije u Rusiji, i konzultiranja onovremene literature i memoarske građe, prezentirala je problematiku u kontekstu različitih utjecaja i odnosa među akterima tadašnjih centara moći.

Različiti politički interesi, u nešto kasnijem povijesnom razdoblju i malo zapadnije od Rusije – na Balkanu, tema su članka Bratislava Teinovića koji je, na osnovi arhivske građe i obimne literature, analizirao razmimoilaženja u nacionalnim politikama Beograda i Zagreba prema Bosni i Hercegovini. Na primjeru različitih opredjeljenja bosanskih franjevaca prema nacionalnim projektima Ilirskog pokreta i Ilije Garašanina, tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća, autor je problematiku analizirao i u okviru odnosa koji su vladali unutar Katoličke crkve toga vremena.

Sljedeći članak, autora Alena Zečevića, naslanja se na prethodni, tematizirajući različite interese prema Bosni i Hercegovini i prema bosanskohercegovačkim muslimanima, na primjeru nacionalno-političkog djelovanja đakovačkog biskupa Josipa Juraja Srossmayera. Autor analizira biskupove poglede i odnose prema bosanskim franjevcima, zatim Pravoslavnoj crkvi, bosanskom ustanku i uopće bosanskom pitanju u okviru različitih rješenja.

Ulaskom Bosne i Hercegovine u posjed Austro-Ugarske Monarhije započeli su modernizacijski procesi, koji su u znatnoj mjeri mijenjali bosansko-hercegovačko društvo u različitim sferama života, a jedna od njih je i položaj žene u novim uvjetima. Adnan Jahić je, uglavnom na osnovi arhivske građe, analizirao muslimansko žensko pitanje u teškim vremenima Prvog svjetskog rata, kada su se žene našle između nastojanja da se zaštiti njen tradicionalni moralni lik – muslimanke i potrebe pojedinačnog snalaženja na različite načine u bijedi i neimaštini. Ovaj rad na vrlo plastičnim primjerima prikazuje položaj tradicionalne porodice u turbulentnim vremenima.

Kronološki poredani članci u ovom broju dovode nas do povijesnog razdoblja između dva svjetska rata. Na primjeru rada Duhanske stanice Mostar u 1932. godini, autor, Sead Šejtanić, nas upoznaje s načinom proizvodnje duhana – poljoprivredne kulture u državnom monopolu. Na primjeru jedne otkupne stanice prezentiran je cijeli proces uzgoja ove zahtjevne industrijske biljke, od podjele sjemena do predaje duhana (“vage”), kao najvažnijeg proizvoda u najvećem broju hercegovačkih sela. Uspjeh dobrog uroda ovisio je od mnogo faktora, ali svaka godina je donosila neizvjesnost, jer je u najvećem broju slučajeva duhan bio glavni izvor prihoda do narednog otkupa. Ovaj članak bit će sigurno zanimljiv čitateljima jer autor o temi govori s mnogo detalja, kao npr. o inspekcijskom brojanju svakog struka i lista duhana za koja se obvezuju proizvođači i na kraju prilikom njegove predaje otkupnoj stanici urod se mora podudarati sa zaduženjem.

Na kraju, sa zadovoljstvom vam preporučujemo članak Lidije Bencetić, u kojem se na jedan sasvim novi način prezentira problematika Informbiroa, kao jednog od vrlo važnih događaja u povijesti jugoslavenskog socijalizma. Spomenuti sukob bio je popraćen u tadašnjim medijima, u najvećoj mjeri u dnevnim novinama, a kako su karikaturisti vidjeli ovaj sukob, autorica je pratila u zagrebačkom Vjesniku, od 1949. do 1960. godine.

Dragi čitatelji, nadam se da ćete i u ovom broju naći zanimljive i korisne članke, a kao i uvijek srdačno pozivamo vas na suradnju.

Redakcija

Članci • Articles

UDK 94(477.75 Sevastopol) "1768/1774"

i 341.232.2(477.75:470+571) "1783"

Izvorni naučni rad

ULOGA SEVASTOPOLJA U PRODORU RUSIJE NA MEDITERAN OD NJEGOVOG OSNIVANJA DO NOVOG RUSKO-OSMANSKOG RATA (1787)¹

Marija Kocić

Filozofski fakultet, Beograd, Republika Srbija

Rad prati odnos Rusije prema osvajanjima koji su ovoj državi priključeni 1774. godine. Njegova svrha je ukazati na zvaničan stav koji je Petrograd zauzeo prema ovim krajevima. Posebno je potencirana uloga Sevastopolja, koji postaje prioritet u spoljnoj politici Rusije u njenom prodoru na Mediteran. Istraživanje je utemeljeno na prepisci Feriga Foskarija, ambasadora Venecije u Rusiji, zbog čega je, shodno svom položaju, bio dobro upoznat sa planovima koje je Petrograd imao prema Sevastopolju. Pored toga, korišćena su i memoarska i istoriografska dela ove epohe, koja doprinose rasvetljavanju ovde postavljenog problema.

Ključne reči: Rusija, Katarina II, Osmansko carstvo, Sevastopolj, Grigorij Aleksandrovič Potemkin

Rusko-osmanski rat 1768-1774. kojim je započet proces rešavanja "Istočnog pitanja", aktuelizirao je problem "otvaranja Moreuza" za evropske brodove. Prema zapažanjima stranaca s početka XIX veka poslednjih trideset

¹ Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija zapadnog Balkana* (ev. br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

godina Rusija je mnogo uznapredovala. Kada je Katarina II (1762-1796)² stupila na presto, Rusija je važila za drugorazrednu pomorsku silu. Međutim, do vremena kada je Džoša Odi, član Ruske³ i Turske levantske kompanije,⁴ zasnovao svoj izveštaj prilike su se izmenile.⁵ Tome je značajno doprinela i činjenica da je Rusija nastojala da od teritorijalnih tekovina priznatih u Kučuk Kajnardžiju, 1774. godine, stvori "bastion" protiv Osmanskog carstva, ali i veliku pomorsku bazu na Crnom moru, odakle je mogla započeti prodor prema Moreuzima.⁶ Oblast Hersona (odnosno Sevastopolja),⁷ Jekaterinoslava⁸ i Taura (drugim rečima ceo Krim) objedinjenih pod imenom Nova Rusija, postali su otvoreni za kolonizaciju.⁹

Izgradnja Sevastopolja, milju udaljenog od antičkog grada Hersona, postalo je aktuelno pitanje nakon potpisivanja rusko-osmanskog mira 1774. Ra-

² O prethodnom periodu vladavine Katarine II videti: Dixon S. 2010²; Streeter M. 2007; Njena prepiska s čuvenim filozofom Volterom objavljena u: Reddaway W. F. 2011².

³ Engleski trgovci osnovali su 1555. Kompaniju koja je trgovala na ušću Dvine (gde je najznačajniji grad bio Arhangelsk). Ovo trgovačko udruženje kasnije je steklo značaj glavne Kompanije koja je trgovala s Rusijom.

⁴ Levantska (*Levant*) u izvorima se pominje i kao Turska kompanija (*Turkish Company*) osnovana je 1581. dozvolom Elizabete I (1558-1603). Ona je obuhvatila trgovce koji su trgovali s Levantom. Od ovog perioda počinje uređenje Kompanije koje je završeno nekoliko decenija kasnije. Od svog osnivanja Levantska kompanija postala je nosilac ukupne razmene Engleske s Osmanskim carstvom. Detaljnije u: Kocić M. 2014. 75-80. i 90-93. Ovde je navedena dodatna literatura.

⁵ Jepson Oddy J. 1807. I. 57.

⁶ O promeni rusko-osmanskih diplomatskih odnosa tokom XVIII veka detaljnije u: Kocić M. 2014. 235-242.

⁷ gr. *Χερσόνησος*; lat. *Chersonesus*; viz. *Χερσών*; starosl. *Корсунь*; rus. *Херсонес*. U italijanskim izvorima, kao i drugim neruskim izvorima na kojima je utemeljeno ovo istraživanje Sevastopolj (rus. *Севастополь*) isključivo se pominje kao Herson. Do ruskog perioda naselje je nosilo tatarsko ime Akhtiar, odnosno Arabat kako ga pominje Frančesko Bekatini. Videti: Becattini F. 1785. 11. Pri kraju vladavine Katarine II grad se češće pominje kao Sevastopolj. Ukazom cara Pavla I (1797-1801) Sevastopolju je vraćen tatarski naziv grada Akhtiar, da bi konačno 29. aprila / 10. maja 1826. grad preimenovan u Sevastopolj.

⁸ Tokom posete Krimu nakon odlaska iz Sevastopolja (koji Segur pominje isključivo kao Herson) 20. maja 1787. caričina pratnja ulogorila se na dan putovanja kod tatarskog Kajdaka. Ovde je Katarina II nameravala da počne da gradi novi grad Jekaterinoslav. u: de Ségur L. P. 1827. III. 113.

⁹ Brandes D. 1991. 32. Videti i: Bartlett R. 1979. 109-118.

dovi su, međutim, započeti tek 1778. godine. Realizacija ovog plana poverena je po naredbi carice Katarine II knezu Grigoriju Aleksandroviču Potemkinu. U Sevastopolj su poslani inženjeri koji su trebali da budu angažovani u izgradnji luke. Tokom perioda od 5 godina (do kraja 1783.) potrošeno je 12 miliona rubalja.¹⁰ U dogovoru sa Katarinom II potegnuto je i pitanje naseljavanja novih krajeva, za šta su izdvojene velike sume.¹¹ Ovo obeležava početne napore da se “nove tekovine” koje je Rusija osvojila od Osmanskog carstva integrišu u njen upravni sistem.

Grigoriy Aleksandrejevič Potemkin, preuzeto iz: de Cerneville J. E. 1812, vol. I.

Do 1782. svi pokušaji na planu kolonizacije novih teritorija pokazali su se neuspešnim. Međutim, krajem navedene godine dvor je usvojio novi projekat o njihovom naseljavanju. Uskoro se u Azov doselilo oko 100 porodica iz Nemačke i Livonije, kao i iz najnaseljenijih i najnaprednijih ruskih provincija. U Azov je poslat i engleski farmer koga je ruski poslanik u Londonu angažovao. Nemačke, livonske i engleske porodice opskrbljene su od države

¹⁰ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 7. 13; Petrograd, 6. XII 1783.

¹¹ de Cerneville J. E. 1812. I. 48.

građevinskim materijalom, stokom, namirnicama i ostalim potrepštinama da bi mogle da započnu novi život. Potemkin nije štedeo novca niti napora za napredak “Nove Rusije». To što će se nekoliko godina kasnije kolonisti razočarati u svoje novo okruženje i rusku pomoć po njegovom biografu bila je krivica ruskih agenata na terenu, a ne Potemkina.¹² Izgleda da je tih godina bio slab dolazak nemačkih kolonista, koji će u oblast “Nove Rusije” početi intenzivnije da pristižu od 1787. godine.¹³ U sklopu jačanja ruskog uticaja u novim krajevima stvoren je i plan o poseti Katarine II Sevastopolju, gdje je Carica trebalo da provede neko vreme. Iz državne blagajne poslano je 300.000 rubalja Potemkinu za put, na koji je krenuo septembra 1782.¹⁴

Kada je Ferigo Foskari preuzeo dužnost ambasadora Venecije u Petrogradu, u Rusiji je postalo aktuelno pitanje “tarifa”, koje je dvor uveo na inostranu robu u carinarnicama. U pomenutoj meri Foskari je prepoznao nameru Rusije da zaštiti nacionalne proizvode od strane robe koja je prodirala na njeno tržište.¹⁵ Međutim, kao najznačajniju posledicu ove mere Foskari navodi pad broja stranih brodova u ruskim lukama. Sevastopolj (donekle ceo Krim) u to vreme postaje interesna sfera Venecije preko koje je ona planirala da vrši plasman robe (svoje i strane) u Rusiji. Zbog toga je Senat preporučio Foskariju da posebno motri na prilike u Sevastopolju. “Nova ruska kolonija” koja je uz državnu intervenciju ciljano nastala, krajem 1783. neočekivano je bila pogođena epidemijom groznice,¹⁶ što je usporilo razvoj naselja.

Dolazak kneza Potemkina u Sevastopolj odgodili su pregovori s tatarskim vođama na Krimu i Kubanu, koje je nastojao da pridobije da pređu pod vlast Rusije, čime bi nova osvajanja bila zaštićena.¹⁷ U proleće 1783. Potemkin je primio izjavu pokornosti hana Šahin-Gireja. Istom hanu Rusija je pomogla da dođe na vlast nekoliko godina ranije. Šahin Girej se odrekao vlasti da bi od Rusije dobio penziju od 200.000 rubalja godišnje. Na ovaj način, Potemkin

¹² Isto. 49.

¹³ Brandes D. 1991. 32.

¹⁴ de Cerneville J. E. 1812. I. 50.

¹⁵ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 7. 12-13.

¹⁶ Isto. doc. n° 7. 13.

¹⁷ de Cerneville J. E. 1812. I. 50.

je uspeo da osigura podanstvo najznačajnijeg tatarske horde. Ruske trupe prodirale su na Krim zajedno s Potemkinovim agentima.¹⁸ Na tom poslu Potemkin se služio novcem, mitom, pretnjama, da bi kao ishod svega nekolio tatarskih hordi za svog vladara priznalo Katarinu II.

Ubrzo zatim, Gligorij Potemkin se vratio u Petrograd zadovoljan što je bez kapi prolivene krvi uspeo da ostvari svoj naum. Svoje shvatanje o novim osvajanjima izneo je u Manifestu objavljenom 7. aprila 1783. U njemu je navedeno da ukoliko Porta nastavi da smatra Tatara svojim podanicima to će predstavljati kraj svim nevoljama Rusije na Krimu, ujedno najavljujući i glavni kurs svoje politike. Rusija je prisajedinila Krim, ostrvo Taman i ceo Kuban, čiji su se stanovnici izjasnili da prihvataju vlast ruske carice.¹⁹ Isti čin označio je rusku aneksiju Krima i doveo je do preseljenja značajnog dela nogajskih i krimskih Tatara na teritoriju Osmanskog carstva.²⁰

Za to vreme Petrograd je nastavio da živi vlastitim životom, koji je po glamuru i luksuzu odstupao od prilika u ostalim delovima države. Godišnje 5 miliona rubalja (dobijenih od poreza) trošeno je na izgradnju carskih palata namenjenih uživanju najviše dvorske hijerarhije, u kojima je uživao mali broj pojedinaca.²¹ Osnova ruske spoljne politike svodila se na realizaciju dva glavna cilja. Prvi, očuvanje mira u Gruziji (gde su se interesi Rusije, Osmanskog carstva i Persije najviše sukobljavali).²² Drugi je bio održavanje najtešnih kontakata sa Austrijom. Da bi se u postojećim odnosima Rusija osigurala od švedske pretnje, sklopljen je s njom tajni ugovor.²³ Ranije je u Carigrad poslato poslanstvo s ciljem da od Porte zatraži isplatu ratne štete, koju su Rusiji naneli napadi osmanske vojske. Drugi zahtev svodio se na to da Vlaška i Moldavija dobiju nezavisnost.²⁴ Do Foskarija stigla je informacija, koja je cirkulisala

¹⁸ Isto. 53-54. On je potom prešao u Moldaviju gde je ranije od Porte dobio imanje na uživanje. Kasnije je prema odluci Porte proteran na Rodos, gde je zadavljen. Isto. 53.

¹⁹ Isto. 50. i 52.

²⁰ Bartlett R. 1979. 125.

²¹ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 8. 15; Petrograd, 4. I 1784.

²² O trgovačkom značaju Gruzije videti: Kocić M. 2014. 156.

²³ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 7. 14.

²⁴ Isto. doc. n° 8. 16.

u nezvaničnim razgovorima diplomata akreditovanim u Petrogradu, o planovima ruske vlade da određeni broj velikih i malih ratnih brodova uskoro isplovi za Mediteran s namerom da tamo i ostanu.²⁵ Vrhunac reorganizacije predstavljala je odluka doneta februara 1784. o inkorporaciji Krima u sastav ruske države, koji se od tada navodi kao "oblast Tauride", za čijeg je generalnog upravnika proglašen lično Potemkin.²⁶

Ljudi koji su krojili spoljnu politiku Rusije u tom trenutku bili su knez Potemkin, koji je 1784. imenovan za predsedavajućeg Ratnog saveta,²⁷ državni kancelar Osterman i knez Vasenski.²⁸ U leto 1784. neočekivano je doneta odluka o izmeni diplomatskog kora. Smenjen je ambasador u Veneciji Vorancov, na čije je mesto doveden savetnik u Državnoj kancelariji baron Krudener.²⁹ Sa svoje strane, Francuska je donela odluku da povuče markiza Veraka³⁰ i na njegovo mesto imenuje iskusnog diplomatu Luj Filipa, grofa Segura,³¹ koji je u prvu audijenciju primljen tek 23. septembra 1785. godine.³² Nekoliko meseci ranije izabrano je 14 osoba za konzularnu službu, od kojih su četvorica bili predviđeni da služe po mletačkim lukama (Krf, Kefalonija, Zakintos i jedan u nekoj luci u Dalmaciji).³³

Kuga koja se na Krimu pojavila krajem 1783, početkom naredne godine nastavila je da odnosi nove žrtve nesmanjenom žestinom u krajevima u kojima su većinu stanovništva činili Tatari. Posebnu opasnost predstavljala je činjenica da u tim oblastima nije postojala sanitarna služba, što je pojačalo ubojitost epidemije do ekstremnih razmera. Kuga je po rečima savremenika

²⁵ Isto. doc. n° 8. 16-17.

²⁶ Streeter M. 2007. 113.

²⁷ de Cerneville J. E. 1812. I. 71.

²⁸ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 10. 24; Petrograd, 29. II 1784.

²⁹ Isto. doc. n° 14. 34; Krasankabah, 24. VI 1784.

³⁰ Isto. doc. n° 14. 35.

³¹ Diplomata od karijere i pisac nekoliko dela od kojih je za ovo istraživanje najvažije: *Memoirs and Recollections of Count Segur, Ambassador from France to the Courts of Russia and Prussia*, na koje smo se više puta u radu pozvali.

³² Викторovich Ансимов Е. 2008. 300.

³³ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 8. 17.

pretela da smanji ionako mali broj stanovnika Sevastopolja.³⁴ Zbog toga je Petrograd naredio izgradnju karantina (kontumacija) da se kuga ne bi proširila u druge krajeve.

Ruska armija usvojila je istu organizaciju kao i francuska u sklopu reformi grofa san Žermena 1776. godine.³⁵ Ona je brojala 240.000 ljudi i 35.000 konjanika. U slučaju rata mobilisane su neregularne trupe koje su činili Kozači, kada je ruska vojska naglo narastala.³⁶ Knez Potemkin se lično pobrinuo da bude objavljena vest o vojsci od 100.000 ljudi stacioniranoj nedaleko od Kijeva pod komandom feld-maršala Romancova. Po istoj glasini Potemkin je trebalo da zapoveda vojskom od 60.000 ljudi stacioniranoj u Sevastopolju i korpusom od 60.000 ljudi pod komandom njegovog nećaka Samoilova, koji je u manjim grupama trebalo da bude raspoređen u tim oblastima. Prema mišljenju savremenika, brojnost ruskih vojski malo je preuveličana, ali nije bila daleko od stvarne.³⁷

Krajem marta 1784. Grigorij Potemkin je u pratnji 300 ljudi krenuo na Krim radi stabilizacije prilika u “novim osvajanjima” i vojnih poslova, dok se Katarina II povukla u Carsko Selo.³⁸ Kuga je nastavila da tokom leta pustoši novoosvojene krajeve, uključujući i Sevastopolj.³⁹ Potemkin se vratio s Krima, i sredinom leta, u pratnji generala Feodora Orlova, posetio je Katarinu II u Carskom Selu. Ona se tamo povukla skrhana bolom zbog smrti svog bliskog prijatelja Lanskoja. Neočekivani pad s konja izazvao je bezazlenu povredu koja se uskoro pretvorila u groznicu, od koje je Lanski preminuo 5. jula u 27. godini,⁴⁰ dok je carica pala u depresiju.⁴¹ U tom raspoloženju zatekao ju je knez Potemkin, koji je u Carsko Selo stigao 19. jula.⁴² Pravi razlog njegovog dolaska

³⁴ Isto. doc. n° 9. 20; Petrograd, 26. I 1784.

³⁵ de Cerneville J. E. 1812. I. 73.

³⁶ Isto. 71.

³⁷ Isto. 98.

³⁸ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 11. 27-28; Petrograd, 27. III 1784.

³⁹ Isto. doc. n° 15. 38; Krasankabah, 22. VII 1784.

⁴⁰ Isto. doc. n° 15. 37.

⁴¹ Streeter M. 2007. 113.

⁴² Penzo Doria G. 1993. doc. n° 15. 37.

bila je pobuna u Livoniji.⁴³ Isti događaj odložio je odlazak Katarine II na Krim. Nekoliko meseci kasnije odlučeno je da predviđeno pompezno putovanje bude pomerenom za sredinu aprila naredne godine.⁴⁴ Ovo odlaganje bilo je u vezi i s kugom, koja je posebno ubojitom pokazala u oblasti Kremenčuka.⁴⁵

Opozicija stvorena protiv Potemkina na čijem se čelu nalazio Aleksandar Voroncov, smatrala je da on manipuliše caricom mašući pred njom svojim uspesima na Krimu. Aleksandar Jermolov, koji postaje novi miljenik carice 1785.⁴⁶ (deklarisani neprijatelj Potemkina) i nekolicina visokopozicioniranih dvorjana, koje je uspon Potemkina bacio u zasenak, predstavljali su glavne zagovornike ideje da ona što pre otputuje na Krim.⁴⁷

Luj Filip, grof Segur, preuzeto iz: de Ségur L. P. vol. I.

⁴³ Isto. doc. n° 16. 39; Krasankabah, 20. VIII 1784.

⁴⁴ Isto. doc. n° 18. 50; Petrograd, 22. X 1784.

⁴⁵ Isto. doc. n° 19. 53-54; Petrograd, 24. XI 1784.

⁴⁶ Streeter M. 2007. 114. Aleksandar Jermolov pripadao je dvorskoj gardi i ranije je bio u Potemkinovoj službi. Izvori ga opisuju kao visokog i plavog mladića. Izgleda da je jedno vreme Katarina II pala pod njegov uticaj.

⁴⁷ de Cerneville J. E. 1812. I. 89.

Kada je shvatio da ne može izbeći nameru Katarine II o poseti Krimu, Potemkin je morao da prizna carici da je u lične svrhe potrošio tri miliona rubalja, koje je primio na ime unapređenja prilika u novim osvajanjima.⁴⁸ Jermolov je dostavio carici pismo Šahin Gireja kojim je optužio kneza Potemkina da je prisvojio penziju koju mu je ranije bila odobrena.⁴⁹ Time je caričino poverenje u Potemkina po prvi put ozbiljno bilo dovedeno u pitanje. Ambasador Francuske grof Segur koji je bio u bliskim odnosima s Potemkinom, upozoravao ga je na opasnost, koja mu je pretila.⁵⁰

Odluka Katarine II da poseti “nova osvajanja” imala je strateški ekonomski i moralni značaj. Ova odluka carice pored odluke o izgradnji luke u Sevastopolju, konzularne mreže i sklopljenih trgovačkih ugovora, koji su sve to pratili, predstavljala je poslednji korak u inauguraciji ruske vlasti nad Krimom. Carica je planirala da sklopi i separatne ugovore s malim tatarskim kneževinama, koje su istrajavale u nameri da iz tih krajeva proteraju Ruse. Dok su protivnici smatrali da je saradnji Katarine II i Potemkina došao kraj pravo iznenađenje tek je sledilo. Potemkin je neočekivano otputovao za Narvu, da bi se nekoliko dana kasnije zajedno sa caricom u najboljem raspoloženju pojavio u Carskom Selu na proslavi godišnjice njenog krunisanja. Čak i grof Segur, koji je sa Katarinom II bio u bliskim odnosima, nije mogao da sakrije svoje iznenađenje.⁵¹

Opozicija protiv Potemkina stekla je, međutim, dovoljan uticaj na caricu da je ubedi da otputuje na Krim. Aprila 1785. godine, prema izveštaju mletačkog ambasadora, Katarina II vršila je ozbiljne pripreme za polazak.⁵² Svi raniji planovi o tom putovanju odlagani su zbog prilika na severnim granicama. Ruska flota prebačena je na granicu sa Švedskom, dok se uveliko okupljala vojska među Kozacima.⁵³ To je u izvesnoj meri skrenulo pažnju Petrograda na prilike u južnim provincijama. U jeku priprema novog rata sa Švedskom

⁴⁸ Isto. 90.

⁴⁹ Isto. 91.

⁵⁰ Isto. 92.

⁵¹ Isto. 93.

⁵² Penzo Doria G. 1993. doc. n° 18. 50.

⁵³ Isto. doc. n° 19. 53.

iz Beča su počeli da stižu glasnici. Ruski dvor je pre bio za rat sa Švedskom zbog čega je nastojao da uredi odnose s Portom. Petrogradu je bila potrebna potvrda Porte da neće priteći u pomoć Švedskoj.⁵⁴ Radi efikasnijeg transporta vojske i provijanta Katarina II je naredila izgradnju mosta na Nevi.⁵⁵

Tatari i Persija nastojali su da iskoriste zaokupljenost Rusije na njenim severnim granicama, kako bi ostvarili svoje vlastite ciljeve. Granica između dve države išla je duž Kaspijskog mora i Jermenije. Prema zapažanju pojedinih diplomata, svaki dotadašnji ugovor Persije i Rusije bio je usmeren protiv Osmanskog carstva. Petrograd je odlučio da pošalje na Kavkaz 4.000 vojnika i mornara.⁵⁶ Za naredno proleće odlučio je da izdvoji 24 nava na kojima je 5.000 ruskih podanika trebalo da se preseli u “nova osvajanja” da bi u ovim krajevima ojačao ruski etnički elemenat. U isto vreme Tatari su vršili stalne napade na granicu u Mingreliji i na Kavkazu.⁵⁷ Glavni plan Petrograda u ovom regionu svodio se na proširenja u oblastima između Kaspijskog i Crnog mora.⁵⁸ U skladu sa trgovačkim ugovorom između dve države, engleski poslanik zahtevao je da konzuli njegove nacije budu instalirani u Arhangelsku i Sevastopolju.⁵⁹ Jednačenje ova dva uporišta u svetlosti engleskih interesa u Rusiji istovremeno ukazuje na značaj Sevastopolja koji je stekao ne samo u vojnim, već i u trgovačkim poslovima. Svesna da je “južni blok” ugrožen vlast je nastojala da ojača komunikaciju između Kaspijskog mora i Kavkaza do Tbilisija.⁶⁰

Tokom leta 1785. dvor je nastavio s integracijom novih tekovina u upravni sistem. Ovde je u svojstvu glavnokomandujućeg boravio knez Potemkin,

⁵⁴ Od sredine XVI veka intenziviraju se odnosi Švedske i Porte. Obe države su u svom približavanju prepoznale način kako da se odupru ruskoj pretnji, koja je od osvajanja Azova 1696. postala opasan takmac Osmanskom carstvu. Približavanje dve države postalo je aktuelno pitanje u godinama kada je švedski kralj Karlo XII (1697-1718), nakon poraza od Rusa morao da traži utočište na teritoriji Osmanskog carstva. O tome detaljnije u: Коцић М. – Раствоић А. 2014. 105-122.

⁵⁵ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 20. 55-56; Petrograd, 24. XII 1784.

⁵⁶ Isto. doc. n° 21. 58; Petrograd, 24. I 1785.

⁵⁷ Isto. doc. n° 22. 61; Petrograd, 24. II 1785.

⁵⁸ Isto. doc. n° 23. 66; Petrograd, 8. IV 1785.

⁵⁹ Isto. doc. n° 26. 81; Petrograd, 24. VI 1785.

⁶⁰ Isto. doc. n° 27. 84; Krasnakabak, 25. VII 1785.

kome se pridružio Veliki blagajnik Vjasemckin, kao i dva generala Frederik od Anhalta i Pavle Potemkin, njegov nećak. Najznačajniji njihov zadatak bila je odbrana Kubana od napada Tatara. Sevastopolj je po nalogu Petrograda i u realizaciji kneza Potemkina postao gradilište u kome su građene građevine s vojnim, ekonomskim i civilnim namenama, a pre svih onih za potrebe flote.⁶¹ Sredinom jula Kuban su ozbiljno ugrozili Tatari, zbog čega je 10.000 ruskih vojnika bilo određeno za njegovu odbranu. Sa Porte je u Petrograd stiglo nekoliko čauša,⁶² koji su trebali da ubede carica u njenu rešenost da sačuva mir.⁶³

Na Krimu je kolonizaciona politika stekla posebno mesto među ostalim preduzetim merama. Bilo je potrebno obezbediti bolje uslove života za koloniste. Sudeći po pismu kneza Potemkina Katarini II, do avgusta 1785. malo je učinjeno na tom planu. "Iz različitih mesta okupio sam koloniste upoznate sa različitim vidovima privređivanja, kako bi služili kao primer stanovnicima".⁶⁴ Slobodne zemlje je i dalje bilo mnogo više nego kolonista. Ove mere u stopu je pratio projekat da se od Sevastopolja stvori pomorska baza za prodor na Crno more i dalje na Mediteran. Knez Vjazenskoj dobio je zadatak da raspoređuje izdvojena državna sredstva za realizaciju ovog projekta i nadzire njihovu potrošnju. Od značaja za Petrograd bilo je da se Sevastopolj uključi u međunarodnu trgovinu. Da je njegov značaj naglo porastao ubrzo nakon što je nukleus budućeg grada podignut svedoči i zahtev Engleske da u njemu imenuje svog konzula. Godišnje je u Rusiju stizalo 800 brodova s robom od kojih su 300 bili engleski.⁶⁵ Ovo je ukazivalo na obim rusko-engleske razmene, koji je mogao biti samo uvećan nakon obnove trgovačkog ugovora 1784.

U isto vreme dolazi do jačanja ruskog nacionalnog korpusa na račun uticaja koji su stranci imali u vođenju državne politike. Kurs započet u vreme Petra I Velikog (1689-1725) primenjivan je s vremena na vreme tokom celog

⁶¹ Isto. doc. n° 28. 96-97; Krasnakabak, 25. VIII 1785.

⁶² Čauš (tur. *çavuş*) lice posredstvom koga je Porta slala naredbe u provincije, ali i na evropske dvorove. O čaušima i njihovom značaju u diplomatskoj komunikaciji Porte detaljnije u: Kocić M. 2014. 23.

⁶³ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 29. 98; Petrograd, 26. IX 1785.

⁶⁴ Bartlett R. 1979. 125.

⁶⁵ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 30a. 106; Petrograd, 24. XI 1785.

XVIII veka, obeleženog po vladavini žena ruskom carevinom.⁶⁶ Jačanjem privrede i vojske dolazi do jačanja ruske srednje i visoke klase zainteresovane za ulazak u državnu službu. Definisane nacionalnih interesa, što se posebno uočava u ovoj fazi ruske istorije, imalo je za posledicu i izbor ljudi na čiji bi teret palo njeno vođenje. U tome treba tražiti motiv donošenja edikta izdatog s ciljem da se organizuje “telo domaćih građana”, koje je trebalo da zameni uticaj stranaca.⁶⁷

Početakom 1786. od stranih diplomata angažovanih u Petrogradu ruske vlasti nisu mogle skrivati nove sukobe sa Tatarima. Poslanik hana u Derventu preneo je proteste sultana Rabata koji se nalazio na obali Kaspijskog mora.⁶⁸ Flota na Crnom moru poverena je komandi Spiridonova i poznatog admirala Borisova, dok se knez Potemkin pripremao za doček Katarine II na Krimu.⁶⁹ Međutim, prilike u ruskoj mornarici poremetila je epidemija skorbuta, od koje je ubrzo utvrđeno da je obolelo 5.000 ljudi. Velika eskadra pripremala se da isplovi. Njenu odrednicu predstavljao je Mediteran. Poslata je u Sund gde joj se trebalo priključiti 2 nave i 3 fregate iz Arhangelska. Ruska flota je u roku od 3 nedelje trebalo da zaplovi prema Krimu preko Baltika. Na ovim brodovima bilo je 200 artiljeraca i uglednih oficira predviđenih za odbranu Kubana i teritorije prema Kavkazu.⁷⁰ Isti slučaj uverio je Petrograd da je neophodno “otvoriti Moreuze”. Bez obzira na napredak ostvaren izgradnjom Sevastopolja, Rusija je vezu s Mediteranom jedino mogla održavati preko Baltika, sve do trenutka kada preko Krima i Sevastopolja bude osigurana slobodna plovidba Moreuzima.

U okršaju na Kubanu u jesen 1786. ranjeno je 1.300 Rusa.⁷¹ Povodom toga u Carigrad je poslat Bulgarkov da izrazi proteste. Sa svoje strane, Rusija je nastavila da gomila trupe u oblasti između Crnog i Eusinskog mora. Potemkin

⁶⁶ Викторovich АСИМОВ Е. 2008. 4-5.

⁶⁷ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 31. 113; Petrograd, 30. XII 1785.

⁶⁸ Isto. doc. n° 32. 115; Petrograd, 29. I 1786.

⁶⁹ Isto. doc. n° 35. 122; Petrograd, 11. V 1786.

⁷⁰ Isto. doc. n° 36. 123; Krasnakabak, 5. VI 1786.

⁷¹ Isto. doc. n° 39. 130; Petrograd, 25. IX 1786.

je prešao u Belu Rusiju u nameri da odatle otputuje na Krim.⁷² Značajan broj inženjera, mornara i vojnika raspoređen je u luke na Crnom moru, Tauru i Krimu. Petrogradom je širena vest da su Tatari naneli velike gubitke ruskoj vojsci. Oni su u jednom upadu u Sevastopolj uspeli da zapale luku. Nakon njihovog povlačenja u tom gradu ostalo je neoštećeno tek četrdesetak kuća.⁷³

Do ovog perioda Katarina II oslobodila se uticaja Aleksandra Jermolova, koji je naprasno udaljen s dvora i poslat u mornaricu. Njeni biografi navode da nije poznat razlog ovom obrtu, dopuštajući zaključak da je Potemkin uspeo da vrati svoj uticaj nad Caricom.⁷⁴ Uskoro je Jermolova zamenio Aleksandar Dmitrijevič-Mamonov, raniji ađutant kneza Potemkina. Preko njega je Potemkin uspeo da vrati svoj uticaj na dvoru.⁷⁵ Iako ga je nekoliko puta do tada odlagala, Katarina II nije odustala od puta u Sevastopolj, dok je Foscari raspolagao informacijom da će na put krenuti preko Erdelja (Transilvanije). Upućeni u prilike govorili su da carica planira da izvrši ceremoniju krunisanja u novoosvojenim oblastima.⁷⁶

Tokom boravka u Sevastopolju Grigorij Potemkin stekao je utisak da je potrebno da se približi Josifu II (1780-1790). Ne zna se da li je lično od njega potekla ideja o drugom susretu dva suverena.⁷⁷ Njegov biograf je, međutim, zabeležio da je on time nastojao da Josifu II prikaže snagu Rusije, a sve s naumom da od njega stvori saveznika. Kada je Katarina II obavestena od Potemkina da su sve pripreme za posetu Krimu privedene kraju, za dan polaska odredila je 14. januar 1787. godine. Od diplomata pozvani su Alejn Fitcherbert ambasador Engleske, Luj Filip, grof Segur ambasador Francuske i Johan Ludvig, grof Kobencel, ambasador Austrije da je prate. Povorka koja je napustila Petrograd 14. januara, stigla je u Carsko Selo četiri dana kasnije.⁷⁸

⁷² Isto. doc. n° 40. 131-132; Petrograd, 24. X 1786.

⁷³ Isto. doc. n° 42. 136; Petrograd, 30. XI 1786.

⁷⁴ Streeter M. 2007. 114.

⁷⁵ Isto. 114.

⁷⁶ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 43. 138-139; Petrograd, 16. I 1787.

⁷⁷ de Cerneville J. E. 1812. I. 99. Prvi susret organizovan je 24. maja 1780. kada je Josif II posetio u Carskom Selu; Streeter M. 2007. 108.

⁷⁸ de Cerneville J. E. 1812. I. 101-102.

Grof Segur bez oklevanja prihvatio je poziv za, kako je u Memoarima naveo, “veličanstveno putovanje do Taura”. On je 17. januara 1787. u pratnji grofa Kobencela krenuo u Carsko Selo, gde je već stigla carica.⁷⁹

Uskoro je carica napustila Carsko Selo, u povorci koju je činilo 3.000 ljudi.⁸⁰ Potemkin se sastao s Katarinom II u Kijevu, u koji je stigao nekoliko dana posle nje.⁸¹ Iako je zima bila u toku Tatari su nastavili s upadima. Oni su na Krimu uspeali da zapale jedan magacin,⁸² što je verovatno sprečilo Potemkina da u susret carici krene ranije. Kijev je Katarina II napustila 1. maja.⁸³ Nakon kraćeg putovanja Dnjeprom flota s caricom pet dana kasnije⁸⁴ zaustavila se kod Kanjeva gde ju je sačekao njen stari ljubavnik, kralj Poljske Stanislav II August.⁸⁵

Nakon toga Katarina II je nastavila put do Sevastopolja. Josif II koji je putovao pod imenom grof Falkenstajn stigao je u Sevastopolj pre carice, zbog čega je rešio da je sretne u starom sedištu zaparoških Kozaka,⁸⁶ Kajdaku. U Sevastopolju carica je bila smeštena u zgradi Admiraliteta. Tron koji je tamo podignut koštao je 14.000 rubalja. Sevastopolj je time postao nova prestonica ruske države.⁸⁷ Ovo dokazuje i činjenica da je u grad stigao grof Galo, poslanik Napuljske Kraljevine zbog zaključenja trgovinskog ugovora između dve države.⁸⁸

S vidnim oduševljenjem grof Segur opisuje izgled Sevastopolja čija je tvrđava gotovo bila završena kada se carska povorka približila gradu. Barake

⁷⁹ de Ségur L. P. 1827. III. 3-4.

⁸⁰ Валшевский К. 2003². II. knj. 2., 5.

⁸¹ de Cerneville J. E. 1812. I. 104. Carica je u Kijev stigla krajem januara po temperaturi od -20°C. Ovo je bio njen prvi dolazak u Kijev nakon 1744; Streeter M. 2007. 116.

⁸² Penzo Doria G. 1993. doc. n° 44. 144; Petrograd, 19. II 1787.

⁸³ de Ségur L. P. 1827. III. 91.

⁸⁴ Isto. 94.

⁸⁵ de Cerneville J. E. 1812. I. 111.

⁸⁶ Zaporovski Kozaci dobili su ime po Zaporovišu, utvrđenju gde su prebegli podanici Rusije i Poljske pronalazili utočište.

⁸⁷ de Cerneville J. E. 1812. I. 115-116.

⁸⁸ de Ségur L. P. 1827. III. 126.

za stanovanje 24.000 kolonista, veliko pristanište i arsenal opskrbljen sa 600 topova, izazvali su ne malo divljenje ovog diplomate.⁸⁹ Kolonizaciona politika započeta nekoliko godina ranije počela je da daje rezultate. U gradu je bilo stranaca poreklom iz mnogih država – Grka, Tatara, Francuza, Španaca, Engleza, Poljaka.⁹⁰ Procvat nove ruske kolonije predstavljao je pre stanje privida nego realnost. Roba koja je izložena u radnjama u Sevastopolju nije u njih dospela kao proizvod trgovine s inostranstvom, već je kupovana u Moskvi i Petrogradu o državnom trošku, a zatim dovožena u grad.⁹¹ Međutim, ova prevara nije primećena od strane diplomata koji su bili u pratnji carice. U svom opisu Segur navodi da Sevastopolj predstavljao grad u procvatu sa 2.000 kuća i robom dopremljenom iz Grčke, Carigrada i Francuske, dok je u luci bilo usidreno 200 trgovačkih brodova.⁹²

Potemkin je imao sve razloge da bude zadovoljan, kao što je Katarina imala svoje za ponos, koji ju je bio obuzeo. Samo nekoliko godina nakon što su ovi krajevi otrgnuti od vlasti Tatara, Sevastopolj je udomio 18.000 radnika,⁹³ koji su radili na njegovoj izgradnji. U opisu Segura nazire se da je između Katarine II i kneza Potemkina uspostavljena ranija harmonija u odnosima.

Ponašanje ambasadora Engleske tokom ovog putovanja i boravka u Sevastopolju, i melanholija koju savremenici navode da ga je često obuzimala, predstavljala je njegovu ličnu reakciju na zvanični kurs koji je London zauzeo prema ovom delu sveta. Engleska do tada nije samo izgubila interesovanje za Levant, već nije imala volje da razvija poslovne odnose sa severnim crnomorskim priobaljem. Kako je Džoša Odi naveo, plovidba kroz Mramorno i Crno more za engleske brodove i trgovce trajala je duže nego plovidba do Madrasa (u Indiji). Zbog toga ova država nije bila zainteresovana za trgovinu s ovim delom sveta. Iako su pojedini ruski proizvodi imali prođu na engleskom tržištu, oni su dobavljani preko Baltika, gde su interesi ovih dveju privreda imali mnogo više dodirnih tačaka. Analizu trgovačkih prilika u toj oblasti Džoša

⁸⁹ Isto. 116.

⁹⁰ de Cerneville J. E. 1812. I. 116.

⁹¹ Isto. 117.

⁹² de Ségur L. P. 1827. III. 116-117.

⁹³ Isto. 117.

Odi završava decidiranim zaključkom da Engleska ne može izvući nikakvu korist iz prilika na Crnom moru.⁹⁴

Pregovori u Sevastopolju vođeni između Rusije i Austrije sveli su se na projekat o uništenju Osmanskog carstva. Josif II bio je svestan da je ovaj plan povezan s mnogim teškoćama.⁹⁵ Vest o pobuni u Brabantu odvrtila ga je za izvesno vreme od saradnje s Rusijom u borbi protiv Osmanlija,⁹⁶ navodeći ga na pomisao da otputuje u Nizozemsku. Ovo je predstavljao glavni momenat koji je obe strane uverio da je potrebno što pre napustiti grad. Iz Sevastopolja, Katarina II nastavila je put na Krim gde je bila primljena od svih tatarskih mirzi.⁹⁷ Iako su obećali vernosti, uz niz poklona iznetih pred carica, to ih nije sprečilo da se uskoro pridruže Osmanlijama u novom ratu protiv Rusije (1787-1791).⁹⁸ Prema verziji grofa Segura carica je napustila Sevastopolj 29. maja, dok je do susreta s tatarskim mirzama došlo u Kisikkermanu, na desnoj obali Dnjepra.⁹⁹ Katarina II odlučila je da se vrati u Petrograd preko Poltave, a s njom je putovao Jozef II do Moskve. U Petrograd je svečano ušla 22. jula.¹⁰⁰

Knez Potemkin je nakon odlaska Katarine II ostao na Krimu s uverenjem da je nastupio pravi trenutak za rat s Portom. Preko ruskog poslanika u Carigradu Bulgarkova tražio je konačan odgovor Porte da li namerava da stane na kraj graničnim sukobima, koje su, po optužbi ruske strane, izazivali njeni podanici. Kako u tome nije uspeo, lično je učestvovao u sastavljanju dokumenta punog optužbi na račun Porte, koji je potom dostavljen Bulgarkovu.¹⁰¹ Kao povod navedeni su odbijanje Porte da izda saglasnost za uspostavu konzulata Rusije u Varni, kao i nehat u obnovi grčke crkve u Carigradu.

Iako je Porta tvrdila da je odlučna da sačuva mir s Rusijom ona nije mo-

⁹⁴ Jepsom Oddy J. 1807. I. 168. Detaljnije o tome u: Kaplan H. 1995.

⁹⁵ de Cerneville J. E. 1812. I. 119.

⁹⁶ de Ségur L. P. 1827. III. 126.

⁹⁷ Ugledni pripadnik tatarskog društva, ne retko u bliskim rođaćkim odnosima s vladajućim porodicama, ili njihov potomak.

⁹⁸ de Cerneville J. E. 1812. I. 121.

⁹⁹ de Ségur L. P. 1827. III. 129.

¹⁰⁰ de Cerneville J. E. 1812. I. 122-123.

¹⁰¹ Isto. 125.

gla da odbije da pruži azil pojedinim tatarskim vođama, koji su ovde potražili utočište od ruske odmazde. Tokom leta 1787. Potemkin je bio zaokupljen odbranom Taura i Krima od Tatara, u okolnostima kada je vlast Rusije nad Astrahanom bila ugrožena. Vojska pod njegovom komandom ostala je podeljena na dva dela. Jedan je raspoređen na Kubanu, a drugi na Kavkazu.¹⁰²

Početak septembra 1787. iz Carigrada je stigao čauš sa zadatkom da objavi rat Rusiji. Na obrt u osmanskoj politici prema Rusiji uticale su izbegle tatarske vođe koje su utočište pronašle na Porti.¹⁰³ Drugi savremenici nisu delili mišljenje Feriga Foskarija. Oni su najveću odgovornost za izbijanje rata 1787-1791. pripisali knezu Potemkinu.¹⁰⁴ Kada su Krim i Kavkaz ponovo postali epicentar dešavanja, Sevastopolj je stekao dodatni značaj za Petrograd. Na samom početku rata meta ruskog napada postao je Očakov (osmanski Ozi).¹⁰⁵ Flota stacionirana u južnim lukama dobila je zadatak da izvrši blokadu grada.¹⁰⁶ Na obali Crnog mora nedaleko od Očakova 11. novembra 1787. iskrcano je 5.000 ruskih vojnika. Pod komandom generala Suvorova i Rena isceniran je lažni napad na grad.¹⁰⁷ Tokom zime Sevastopolj je stekao značaj baze gde je bila stacionirana ruska vojska u južnim provincijama.¹⁰⁸

Tokom zime 1787/88. Rusi su nastavili da vrše pritisak na Očakov. Planirane su vojne operacije za narednu sezonu u kojima je značajno mesto stekao Mediteran, gde su nameravali da izvrše pritisak na Osmanlije, posebno u Arhipelagu.¹⁰⁹ Najveću teškoću u njihovoj realizaciji predstavljala je činjenica da komunikacija Krima s Mediteranom nije bila uspostavljena, zbog čega je flota iz Kronštata (delom i iz Arhangelska) trebala preko Sunda da otplovi za Sredozemlje. Ruska vojska bila je podeljena na dva dela. Jedan pod koman-

¹⁰² Penzo Doria G. 1993. doc. n° 50. 162; Petrograd, 26. VIII 1787.

¹⁰³ Isto. doc. n° 51. 164; Petrograd, 15. IX 1787.

¹⁰⁴ Jones P. 1843. II. 118.

¹⁰⁵ Očakov – grad u južnoj Ukrajini osnovan 1492. Smešten je na Dnjepru, na mestu gde se on uliva u Crno more. Rusi su 1737. uspeali da zavladaju gradom, ali nisu uspeali da se duže zadrže. Pripadao je sandžaku Silistrija.

¹⁰⁶ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 52. 169; Petrograd, 28. IX 1787.

¹⁰⁷ Isto. doc. n° 55. 177; Petrograd, 13 XI 1787.

¹⁰⁸ Isto. doc. n° 56. 181; Petrograd, 2. XII 1787.

¹⁰⁹ Isto. doc. n° 57. 184; Petrograd, 1. I 1788.

dom kneza Romancova koji je trebalo da sadejstvuje s austrijskom na Dunavu. Drugim delom zapovedao je knez Potemkin. Njen najveći deo bilo je stacioniran u “Novoj Rusiji”, odnosno Sevastopolju, Jelisavetgorodu i Kremenčuku. Flotom je zapovedao knez od Anhalta, koji je pod komandom imao 10 linijskih brodova, 4 fregate i 2 bombardera s ukupno 6.000 vojnika spremnih da isplove na Mediteran.¹¹⁰

U realizaciji tog plana Petrograd je računao na raspoloženje grčkog stanovništva u Arhipelagu, koje je po sentimentu (pre svega verskom) naginjalo Rusiji.¹¹¹ Porta je očekivala prodor ruske flote na Mediteran, zbog čega je naredila uvećanje broja bojnih brodova u lukama.¹¹² Jedina alternativa da se ruska flota pošalje u ovaj deo sveta ostao je Sund. U tom slučaju flota je trebalo da plovi engleskim vodama, zbog čega je carica s Londonom stupila u pregovore. Odlučeno je da proslavljeni pomorac Pol Džons pređe u rusku službu. Prema odluci Petrograda raspoređen je na Krimu,¹¹³ dok je Potemkin nastojao da očuva komunikaciju između Očakova i Sevastopolja.¹¹⁴

Analizirajući vojne planove Rusije, Ferigo Foskari je ocenio da ona nastoji da se domogne preostalih osmanskih uporišta na Tauru i Krimu.¹¹⁵ U realizaciji sveobuhvatne pomorske akcije koja je bila preduzeta 1788. najznačajniji problem koji se Petrogradu nametnuo bila je nemogućnost da iz uporišta na Krimu prodre na Mediteran. Time su i naponi od prethodnih godina dovedeni u pitanje.

Zaključak

Ruskom aneksijom Krima 1783. (naseljenog većinskim tatarskim stanovništvom) počinje realizacija integracije “Nove Rusije” u upravni sistem, koja je tekla po planovima i preporukama Grigorija Aleksejeviča Potemkina.

¹¹⁰ Isto. doc. n° 60. 191; Petrograd, 12. III 1788.

¹¹¹ Isto. doc. n° 60. 192.

¹¹² Isto. doc. n° 62. 196; Petrograd, 13. IV 1788.

¹¹³ Isto. doc. n° 63. 199; Petrograd, 10. V 1788. O njegovom angažovanju tokom ovog rata videti: Jones P. 1843. II.

¹¹⁴ Penzo Doria G. 1993. doc. n° 63. 199.

¹¹⁵ Isto. doc. n° 65. 201; Petrograd, 23. VI 1788.

Njegovim naporima Sevastopolj izrasta u pomorsku bazu, u čemu je bilo angažovan veliki broj radnika u periodu 1783-1787. Kolonizaciona politika koja je pratila ove napore nije prvih godina uspela da dà značajne rezultate. U cilju manifestacije vlasti nad “novim osvajanjima” organizovana je poseta Katarine II Sevastopolju 1787. godine. Demonstracija moći koja je ujedno trebalo da prikaže uspeh Rusije na Krimu, ubrzo nakon početka novog rusko-osmanskog rata 1787-1791. ukazala je na glavni problem na taj način vođene politike. Komunikacija s Mediteranom i dalje nije bila moguća, što će ostati do trenutka kada je Porta pod pritiskom evropske javnosti odlučila da otvori Moreuze za plovidbu.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Objavljeni izvori

- Penzo Doria G. 1993. *Dispacci da Pietroburgo di Ferigo Foscari 1783-1790*. Venezia: La Malcontenta.

LITERATURA

- Bartlett R. 1979. *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia, 1762-1804*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Becattini F. 1785. *Storia della Crimea Piccola Tartaria ed altre Provincie circonvicine soggetto delle recenti vertenze tra la Russa e la Porta Ottomana*. Venezia: Presso Leonardo Bassaglia.
- Brandes D. 1991. “A Success Story: The German Colonists in New Russia and Bessarabia: 1787-1914”. *Acta Slavica Iaponica*, sv. 9. Hokkaido:
- Валшевский К. 2003². *Екатерина Великая. Роман одной императрицы*, I-II. Москва: Терра – книжный Клуб, vol. II, knj. 2.
- Викторовић Ансимов Е. 2008. *Женицини на российском престоле*. Санкт-Петербург: Питер Пресс.

- de Ségur L.-P. comte. 1827. *Memoirs and Recollections of Count Segur, Ambassador from France to the Courts of Russia and Prussia*, vol. I-III. London: Printed for Henry Colbrun.
- de Cerneville J. E. 1812. *Memoirs of the Life Prince Potemkin; field-marshal, and commander-in-chief of the Russian army, grand admiral do the fleets, knight of the principal orders of Prussia, Sweden, and Poland, and of all the orders of Russia; &c. &c.* London: Printed for Henry Colbrun.
- Dixon S. 2010². *Catherine the Great*. London: MacGuru Ltd.
- Jepson Oddy J. 1807. *European Commerce, Showing New and Secure Channels of Trade with the Continent of Europe: Detailing the Produce, Manufactures, and Commerce, of the Russia, Prussia, Sweden, Denmark, and Germany*, vol. I-II. Philadelphia: Printed and Sold by James Humphreys.
- Kaplan H. 1995. *Russian Overseas Commerce with Great Britain During the Reign of Catherine II*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Kocić M. 2014. *Diplomatija u službi kapitala: evropske nacije na osmanskom Levantu (XVI-XVIII vek)*. Beograd: Hesperiaedu – Filozofski fakultet – Novi balkanološki institut.
- Коцић М. – Раствовић А. 2014. “Карло XII и Порта: преговори око повратка у Шведску у светлу енглеских извора”. *Војно-историјски гласник*, sv. 1. Београд: Институт за стратегијска истраживања - Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, 105-122.
- Jones P. 1843. *Memoirs of Paul Jones, Late Rear-Admiral in the Russian Service*, vol. I-II. London: Re-Published by Henry Washbourne, Salisbury Square, Fleet Street.
- Reddaway W. F. 2011². *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767, in the English text of 1768*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Streeter M. 2007. *Catherine the Great*. London: Haus Publishing Limited.

Summary

ROLE OF SEVASTOPOL IN RUSSIA'S BREAKTHROUGH TO MEDITERRANEAN FROM ITS FOUNDATION TO NEW RUSSIAN- OTTOMAN WAR (1787)

Russian annexation of Crimea in 1783 (populated mostly by Tatar population) started the realisation of the integration of “New Russia” into administrative system, which was conducted mostly in accordance with plans and recommendations of Grigory Aleksandrovich Potemkin. His efforts led to Sevastopol becoming a naval base, which called for hiring a significant number of workers in the period from 1783 to 1787. Colonisation policy which accompanied these efforts did not yield significant results during its first years. In order to show power over “newly conquered territories”, a visit of Catherine II to Sevastopol was organised in 1787. Demonstration of power, which was supposed at the same time to display the success of Russia in Crimea, soon after the beginning of the new Russian-Ottoman was 1787–1791., indicated the main problem of such politics. Communication with the Mediterranean still was impossible, and will remain so until the moment when the Porte, pressured by the European public, decided to open up straits for navigation.

Key words: Russia, Catherine the Great, Ottoman Empire, Chersones / Севастополь, Grigory Aleksandrovich Potemkin / Григорий Александрович Потёмкин

(Translated by the author)

Bratislav Teinović, BOSANSKI FRANJEVCI IZMEĐU GAJA I GARAŠANINA (1836-1849)
– SUPROTNOSTI DVIJE NACIONALNE POLITIKE
Historijska traganja, 16, 2015. [str. 31-91]

UDK: 323.1(497.15)"1836/1849":27-789.32

i 94(497.15)"1836/1849"

Izvorni naučni rad

BOSANSKI FRANJEVCI IZMEĐU GAJA I GARAŠANINA (1836-1849) – SUPROTNOSTI DVIJE NACIONALNE POLITIKE

Bratislav Teinović

Muzej Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Na temelju postojeće literature i arhivskih izvora iz ličnog fonda Ilije Garašanina u Arhivu Srbije, analizirana je djelatnost srpske nacionalne politike i politike iliraca među bosanskim katolicima tridesetih i četrdesetih godina XIX vijeka. Među mladim franjevcima u Bosni sredinom tridesetih godina javio se veći broj pristalica Ilirskog pokreta Ljudevita Gaja, dok su pojedini pristupili srpskoj političkoj agitaciji Ilije Garašanina. Razmimoilaženja u nacionalnim politikama Beograda i Zagreba prema Bosni odrazila su se sredinom četrdesetih godina sa svim svojim suprotnostima i među bosanskim franjevcima i uopšte među bosanskim katolicima.

Ključne riječi: bosanski franjevci, bosanski katolici, Tomo Kovačević, Ilirski pokret, Srbija, Hrvatska, fra Stjepan Verković, fra Ivan Frano Jukić, Ljudevit Gaj, Ilija Garašanin, Franjo Zah, Ivan Kukuljević-Sakcinski, ban Josip Jelačić

Položaj katoličanstva u Bosni tokom čitave turske vladavine bosansko hercegovački historičar Srećko Džaja nazvao je u naslovu svoga djela nacionalno neemancipovanim, a u jednom od podnaslova i "neetabliranim".¹ Čak i na

¹ Džaja S. M. 1992. 127.

prelazu iz XVIII u XIX vijek bosanski franjevci vjerovali su u moguću restituciju srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva.² U pokretima bosanskih Srba tokom Srpskog ustanka 1804-1813. i otporima muslimanskih begova Porti dvadesetih i početkom tridesetih godina XIX vijeka nacionalna aktivnost bosanskih katolika ograničena je na dva imena: Ivana Kosančića, Karađorđevog saradnika i fra Iliju Starčevića, saradnika Husein-kapetana Gradaševića.

Tridesete i četrdesete godine “vijeka nacionalne borbe”, kako čitavo XIX stoljeće naziva jedan učeni savremenik³, obilježene su u Bosni, prije svega, međusobnom borbom između srpske i ilirske nacionalne ideologije za naklonost kod bosanskih katolika. Iako su za glavni cilj imale nacionalno oslobođenje Bosne i Hercegovine od Turaka, ove dvije politike, od naizgled tijesne saradnje postale su suprotstavljene jedna drugoj tokom unutrašnjeg ideološkog i političkog razvoja. Nacionalni uzlet Srbije od vremena njene ustavne nezavisnosti tridesetih godina i stvaranja mreže nacionalne propagande u susjednim oblastima, naseljenim pravoslavnim srpskim stanovništvom tokom četrdesetih godina XIX vijeka, povukao je u svoje okvire i određeni broj bosanskih franjevaca u Bosni. U isto vrijeme iz Hrvatske su među bosanske franjevece dopirale i prve iskre nacionalnog preporoda Ljudevita Gaja i njegovog Ilirskog pokreta. Dvije nacionalne ideologije, srpska i ilirska, nalazeći uporište u franjevcima, obilježile su u to vrijeme političku istoriju Bosne (i Hercegovine). Pokušaji moguće saradnje izjalovili su se već na početku četrdesetih godina XIX vijeka, dosta prije izbijanja Istočne krize 1875. godine, koju je kao početnu granicu nesporazuma između dvije rivalske nacionalne ideologije postavio srpski historičar Dušan Bataković.⁴

Srpska nacionalna ideologija imala je za cilj, u prvom redu, da obezbijedi blagonaklonost i simpatije za svoje šire planove, prije svega oko stvaranja veće srpske države, u koju bi ulazila Bosna, osim kod pravoslavnog (srpskog) i kod katoličkog stanovništva. Ilirska ideologija, nalazeći od svojih prvih dana pristalice među franjevcima u Bosni željela je, da posredstvom kulturnog okupljanja u svoje okrilje privuče i katoličko stanovništvo slovenskog porijekla na

² Isto. 181.

³ Geršić G. 1879. 97.

⁴ Bataković D. T. 2001. 73.

cjelokupnoj teritoriji Osmanskog carstva. Oko ove politike se u Bosni uplela Austrija, kao zaštitnica katolika, a s njom i Sveta stolica. Prva, srpska ideologija, među katolike širila se teorijom o zajedničkom nacionalnom porijeklu za čiju je osnovu poslužio jezik, kojim su u Bosni govorile sve vjerske grupe. Druga ideologija se među bosanskim katolicima širila sa izrazito političkim predrasudama i to uz pretpostavku o katoličkom stanovništvu kao baštiniku stare srednjovjekovne katoličke bosanske države, čija je vjerska nasljednica bila redodržava Bosna Srebrena, ili, kako je hrvatski historičar Mladen Ančić naziva “Katolička Bosna”, koja se po bitnim karakteristikama razlikovala od “Srpske Bosne”.⁵ Ovo preotimanje za bosanske katolike se u nadolazećem vremenu pretvorilo u pravo takmičenje između dvije nacionalne politike, sa svim međusobnim suprotnostima.

Prve suprotnosti u Bosni oko pozicije katolika javile su se još ranije, i to između Austrije i Srbije, čak i prije pojave ilirske ideologije. Lojalnost bosanskih katolika koincidirala je jasnom i nedvosmislenom podrškom bečkog dvora opstanku Osmanskog carstva. Još od vremena Srpskog ustanka 1804-1813. plan srpske politike predviđao je da u svoje nacionalne okvire, osim pravoslavnog dijela stanovništva pridobije i bosanske katolike. Karađorđe Petrović je u tom cilju njihovom predstavniku Ivanu Kosančiću iz Jajca obećavao neku vrstu političke i vjerske autonomije za bosanske katolike u okviru novoobrazovane srpske države.⁶ Austrija je vrlo uspješno, dijelom diplomatski, a dijelom i preko svojih uhoda na terenu, odvajala katolike od srpskog ustaničkog pokreta. Prostor, koji su u većem broju naseljavali pravoslavni Srbi u zapadnom dijelu Bosne, u Bosanskoj Krajini, austrijska politička kancelarija nazivala je još tada Turskom Hrvatskom, određujući tom terminologijom jasnu putanju njenih geopolitičkih interesa. Ovaj eufemizam bio je toliko raširen da je čak u jednom, svjetski poznatom atlasu ovaj prostor koncem dvadesetih godina XIX vijeka upisan, vjerovatno autorovom greškom, kao Hrvatska.⁷ (bez atributa Turska - B. T.).

⁵ Ančić M. 2003. 312.

⁶ Ekmečić M. 2007. 172.

⁷ Američki kartograf Entoni Finli, iscrtao je 1827. u svom novom atlasu svijeta i kartu evropske Turske (Turkey in Europe), na čijem krajnjem zapadu i Hrvatsku (Croatia), koja se prostire od Une na zapadu do Vrbasa na istoku. Na sjeveru granica joj je Sava, a na jugu obronci

Kada je u okolini Dervente 1834. izbio ustanak pravoslavnih Srba, pod vodstvom popa Jovice Ilića, interes Katoličke crkve bio je da se radi na smirivanju, a ne podizanju svojih vjernika.⁸ Austrija, kao službeni protektor Katoličke crkve u Osmanskom carstvu, otvoreno je pozivala bosanske katolike da se ne pridružuju pravoslavcima. Po svemu sudeći, mimo kontrole Katoličke crkve i pritisaka austrijskih pograničnih vlasti, u ustanku popa Ilića učestvovala je i manji broj katolika. Ignjat Alojz Brlić pisao je Vuku Karadžiću da je u tim borbama bilo pobijeno “što hristianah, što katolikah okolo 700 glavah”.⁹ Brlić je bio začetnik saradnje s bosanskim franjevcima, koji su, prema mišljenju hrvatskog historičara Đure Šurmina bili za ilirsku nacionalnu politiku značajni u to vrijeme zbog toga “što je Bosna u svojim fratrima politički bila prije ilirska nego li Dalmacija”.¹⁰

Austrijska vojna komanda iz Slavenskog Broda je 21. marta 1834. godine, uz potpise tri katolička sveštenika, garantovala turskim vlastima lojalnost katolika Bosanske Posavine. Austrijanci su uvjerovali Turke, da bosanski katolici nisu stali uz Srbe, koji žele da Bosnom upravlja Srbija.¹¹ Prema informacijama iste komande od narednog dana, među najvažnije razloge neučestvovanja većeg broja katolika u ovom ustanku ubrajaju se odanost Austriji i navodni pismeni pozivi srpskog kneza Miloša Obrenovića upućeni samo pravoslavcima da se podignu na ustanak.¹²

Pukotine među samim bosanskim franjevcima mogle su se nazrijeti u nadolazećem vremenu i one ispočetka imaju širu spoljno-političku pozadinu. Početkom 1836. godine bosanski franjevac fra Petar Marešević izbjavljenje Bosne od turske vlasti vidio je u saradnji sa Rusima smatrajući, kako “onibo jedni jedini osobito Narod Slavonski, brez ikakve razlike zakonah svesardno podpomaxu (...) jaboše tvrdo uzdam, dase mi dvoru Russkomu utečsemo”. Njega je, u tom pogledu u Beču savjetovao ruski konzul sljedećim riječima: “nemojte vi

Dinare, između Glamoča, koji je u njenom sastavu, i Livna, iz sastava Hercegovine. Istočno od te Hrvatske je Bosna (Bosnia). Sjeverno od Save je Austrija (Austria). (Finley A. 1827. 50.).

⁸ Popović V. 1949. 91.

⁹ Stojančević V. 1972. 178.

¹⁰ Šurmin Đ. 1904. 74.

¹¹ Ivić A. 1919. 12-13.

¹² Šljivo G. 2006. 261.

misлити shtoste vi Rimskoga zakona, da Dvor che vas Russki zato odbacziti, to nije misлити, viste nash slavinski Narod, viste nasha karv”.¹³

Naziv Turska Hrvatska za Bosansku Krajinu prema austrijskim izvještajima iz 1836. godine postao je više nego uobičajen kancelarijski standard.¹⁴ Turska Hrvatska (do Vrbasa i Jajca)¹⁵ bila je drugo ili novo ime za nekadašnju Jajačku banovinu, koja je u vrijeme Ilirskog pokreta zauzimala posebno mjesto njegove, prema priznanju hrvatskog historičara Ferde Šišića, praktične hrvatske politike.¹⁶

Već sljedeće, 1837. godine, austrijski knez Klemens Meternih imao je u dvojici bosanskih franjevaca sagovornike u vezi s jasnijim austrijskim planovima oko teritorijalnih pretenzija u Bosni. “Devlet i Car izgubiće svoj ugled u Bosni, ako ne sasvim Bosnu. Prije 8. godin, rekao je Meternik dvojici fratara bosanskih: Sretno im je za rukom izašo poso Grecije, nadam se da će i bosanski još bolje”, pisao je fra Blaž Josić iz Kraljeve Sutjeske 13. februara 1845. godine Tomi Kovačeviću u Beogradu, tada već prvom čovjeku Garašaninove konspiracije u Bosni.¹⁷

Katolički prvaci u Bosni svoja prava nastojali su da afirmišu jedino preko legalnih institucija i pravnih mogućnosti, koje su im mogle pružiti jedino kuća Habzburgovaca ili, kako se ističe u jednom izvještaju “samo bog i Franjo”.¹⁸ Nasuprot ovako otvorenom agitovanju za Austriju i njenu protekciju nad katolicima u Bosni, sve više mlađih bosanskih franjevaca toga vremena oduševljavalo se idejom sveslovenskog jedinstva i nacionalne nezavisnosti. Prema svjedočenju jednog od njih, fra Stjepana Verkovića, u samostanu u To-

¹³ Jelenić J. 1913. 77. *Fra Petar Marešević – fra Andriji Kujundžiću*, Kreševo 18. siječnja 1836.

¹⁴ Vidjeti: Izvještaji grofa Lilijenberga iz Zadra vladi u Beču, od: 25.2.1836; 12.3.1836; 13.4.1836; 24.4.1836; 30.4.1836; 17.6.1836; 21.7.1836; 3.9.1836; 17.9.1836; 9.10.1836; 3.11.1836; 6.11.1836. (Nikolajević D. 1910. 647, 650, 652, 654, 656, 659-660, 663-664, 665-666.).

¹⁵ Jukić I. 1965. 15.

¹⁶ Šišić F. 1937.b. 111.

¹⁷ *Iz rukopisne zbirke Narodne biblioteke NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. 1954. 166. *Fra Blaž Josić - Tomi Kovačeviću*, Kraljeva Sutjeska, 13. II 1845.

¹⁸ Ćurić H. 1955. 182. *Padre Michele Duich di Livno, Ministro Provinciale di Bosna Ottomano Argentina - Giacono Markochia Dottor Emerito in Medicina Prone Colendissimo Travnik*, Sutjeska Li 30. d Aprile 1834.

lisi, kraj Orašja se tridesetih godina XIX vijeka “nije nimalo mislilo o kaluđer-skoj mantiji, nego o ratovanju za kerst častni i slobodu zlatnu”.¹⁹

U savremenoj istoriografiji je i do danas ostala nedovoljno utemeljena teorija, po kojoj su bosanski franjevci kao stanovnici bivše rimske pokrajine Ilirika, kako to tvrde neki savremeni hrvatski historičari, koristili “ilirski kao jedan od naziva za hrvatski jezik”. Ovaj naziv, prema istoj teoriji služio im je da se na jednom širem jugoslovenskom prostoru bave misionarstvom.²⁰ Iako ne treba izgubiti iz vida činjenicu, da su se brojni franjevački novaci iz Bosne na školama u Rimu u XV vijeku nazivali slovenskim imenom (“sclauonie, sla-uoru, Antonio busignaco sclauo”),²¹ a zatim u XVI vijeku i ilirskim (“Illirice nationis, Illyricorum, Stefanuss de Bosna nationis yllirice”),²² to, ipak, ne treba dovoditi u vezu sa značenjem ilirskog imena u XIX vijeku. Ilirska ideologija iz Hrvatske i Slavonije tridesetih godina XIX vijeka prihvatana je kod većine mlađih naraštaja bosanskih franjevaca kao jedina nacionalno-politička ideja. Prije svega, u Bosni ona je ispočetka prepoznavana kao književni, a kasnije kao nacionalno-politički pokret, istina samo kod katolika. Mlađi bosanski franjevci, upućeni više na noviju literaturu, koja im je pristizala iz Hrvatske, mora da su u to vrijeme bili upoznati sa *Disertaciom iliti razgovorima* grofa Janka Draškovića, štampanim u Karlovcu 1832. godine. U njima je ovaj ilirac u granice takozvane Velike Ilirije zajedno sa: Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom, Vojnom Krajinom i Rijekom, ucrtao i Bosnu.²³ Za Bosnu je grof Drašković mislio, da bi se moglo očekivati “(...) jest opet i još više, ako li s vrimnom Bosna, gdi olike rozgve (mladice – B. T.) naše živoše, s pomoćjum našum u nadre (njedra – B. T.) naše se povratiti; kakvo li to ufanje za naš narod”.²⁴

Bosanski biskup fra Rafael Barišić je u svojoj poznatoj *Spomenici* austrijskom caru Ferdinandu III od 1. maja 1838. godine, osim opširno iznesenih

¹⁹ Jelenić J. 1925. 38-39.

²⁰ Harni S. 2009. 30.

²¹ Črnčić I. 1886. 1-2, 5-6.

²² Isto. 40-41, 45-46.

²³ Hadžijahić M. 1970. 65.

²⁴ Srkulj S. 1910. 150. *Iz brošure grofa Janka Draškovića “Disertacia iliti razgovor, darovan poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću dietu ugarsku odaslanem, deržan po jednom starom domorodcu kraljevinah ovih 1832”.*

patnji katolika u Bosni, između ostalog podsjetio i na istorijske veze Bosne i vladarskog doma Habzburga. “Sve se ovo sbiva, prejasni Cesare, na granicama Tvoga prostranoga carstva, to se sbiva puku kršćanskom, koji je nekda Tvoga i Tvojih pradjedova znameniti dio carstva sačinjavao”,²⁵ kaže se u Barišićevoj *Spomenici*. Biskup fra Barišić, iako je “u ilirizmu vidio vjersku pogibelj”,²⁶ ipak je priznao da stanje i položaj u kome se nalaze bosanski katolici najbolje poznaju njima bliski Hrvati. “Ovo bi vjerni tvoji podložnici, a naši susjedi, mogli obširnije, ali jače od nas pripoviedati, koji često čujući naše uzdisaje i jauk sgražaju se nad našom žalostnom sudbinom”,²⁷ naveo je biskup fra Barišić. Treba imati u vidu i činjenicu, da ova *Spomenica*, ipak, nije imala nikakve veze s onim što su ilirci smjerali i planirali u istoj godini. Katolička crkva je bila izričito protiv vojnih akcija ili antiturskih pobuna, osuđujući i najmanji pokušaj uvlačenja njenih vjernika u bilo kakve revolucionarne aktivnosti.

Međutim, vremenski vršnjak pomenute Barišićeve *Spomenice*, takozvani *Memorandum* ilirskog vođe Ljudevita Gaja ruskoj vladi, zamišljao je ustanak i na područjima s katoličkom većinom, kojim je Rusija trebala da podrži konačno oslobađanje: Bosne, Turske Hrvatske (Bosanska Krajina – B. T.) i Hercegovine. Gaj je u februaru 1839. poslao špijuna Stefana Herkalovića u Bosnu, koji je među stanovništvom trebao da ispita njegovo nacionalno-političko opredjeljenje.²⁸ Srpski historičar Ljubomir Durković-Jakšić misli da se iza Herkalovićevog putovanja, osim književne, krila i izvjesna “političko-nacionalna akcija”.²⁹ On ponavlja, da je Gajeva djelatnost od prvih dana rada bila u službi bečkog dvora,³⁰ što se ne može ničim dokazati. Te iste godine Ljudevit Gaj sporio se s Vukom Karadžićem oko imena Ilir, jer se Karadžić nije htio odreći srpskog imena,³¹ što je u dobroj mjeri moglo uticati na dalji profil ilirske, odnosno, zasebne profile hrvatske i srpske nacionalne ideologije i među

²⁵ Glavaš R. 1900. 32.

²⁶ Brajković B. 1953. 281.

²⁷ Glavaš R. 1900. 32.

²⁸ Doklešić Lj. 1984. 6-7.

²⁹ Durković-Jakšić Lj. 1970. 113.

³⁰ Durković-Jakšić Lj. 1952/53. 96.

³¹ Popović M. 1973. 100.

bosanskim franjevcima. Svi bosanski franjevci tada su stajali uz Ilirski pokret, a već u maju 1840. knez Meternih bio je obaviješten od biskupa fra Barišića da se u Bosni sprema ustanak mladog katoličkog klera, koji je pristajao uz Gaja i ilirizam.³² Politika ilirica, koji su u Hrvatskoj već oko 1840. godine obrazovali ozbiljnu političku stranku, pored postojećih “umjerene hrvatske” i mađarske, zastupala je ideju da Bosna, uz Srbiju uđe u sastav Austrije, koja bi se nakon toga trebala otarasiti Mađarske.³³ Naravno, ovdje treba voditi računa da je politika ilirizma, prema Šišićevim riječima bila “suštinski hrvatska”, računajući u nadolazećem periodu na “hrvatsko historijsko državno pravo” s konačnim ciljem sabiranja “oko Zagreba hrvatske zemlje i da tako obrazuje oblast, koja će veličinom i snagom svojom uspješno odbijati mađarske nasrtaje”.³⁴

Srpska državna politika polazila je od toga da su u Bosni svi njihovi stanovnici Srbi, pa tako i katolici. Ovo shvatanje temeljilo se na ocjenama filološke nauke s početka XIX vijeka, po kojoj su svi Južni Sloveni štokavskog narječja Srbi. I sam ilirski vođa Ljudevit Gaj je u nekima od svojih ranih tekstova iz tridesetih godina o rasporedu hrvatskog stanovništva dovodio u pitanje narodnost bosanskih katolika, smatrajući da je riječ nesumnjivo o Hrvatima, ali koji govore srpskim jezikom. On bosanske katolike nije htio nazivati Slavo-Srbima, kako je to u svojim filološkim raspravama preporučivao Pavle Šafarik, već Srbo-Hrvatima.³⁵ Pet godina kasnije, Gaj je u raspravi *Naš narod* stanovništvo “rimskog zakona u Banjalučkom sandžaku” nazvao “Horvatima”,³⁶ iako je i dalje, govoreći o “horvatskom jeziku” mislio jedino na kajkavsko narječje.³⁷ Ove Gajeve teorije predstavljale su neke od oslonaca za kasnije teze, kao u slučaju hrvatskog historičara Tadije Smičiklase, koji je zastupao mišljenje da su se Hrvati i Srbi, nakon turskih osvajanja i pomijeranja stanovništva toliko izmiješali, konkretno u Bosni, da je među njima bilo teško povući jasne

³² Kecmanović I. 1954. 30.

³³ Šidak J. 1960. 178.

³⁴ Šišić F. 1922. 166.

³⁵ Stančić N. 1985. 90.

³⁶ Stančić N. 1990. 77.

³⁷ Murray Despalatović E. 1973. 114.

etničke granice.³⁸ Zapravo, da nije bilo turskih osvajanja najvjerovatnije bi se pod uticajem dvije nacionalne države, srpske i hrvatske već početkom novog vijeka obrazovala dva nezavisna naroda: Srbi i Hrvati.³⁹ Čekalo se do početka XIX vijeka u koji su Hrvati ušli, kako navodi hrvatski književnik Milan Marjanović kao “socijalno diferenciran narod”, a Srbi kao “nediferenciran” i s “osjećanjem viših potreba”.⁴⁰

Uz sve to, Gajevoj teoriji o konfuznosti narodnog identiteta bosanskih katolika trebalo bi dodati i razne izvještaje srpske provenijencije iz Bosne. Po svome značaju kao politički pamflet posebno se isticao takozvani *Dodatak k srbskim spomenicima ili kratko zemljopisanije o Bosni* iz 1840. godine, autora Pavla Karano Tvrtkovića, inače rođenog Bosanca. Četiri godine prije izrade Garašaninovog *Načertanija*, ovaj Bosanac obznanio je srpskoj naučnoj javnosti da su svi “žitelji u Bosni Srbliji (‘Србљи’), no trojkoga vjeroispovjeda-nja, vostočnoga, zapadnoga i mohamedanske vjere”.⁴¹ Osim toga, dvije godine prije *Načertanija*, mladi klerik fra Ivan Frano Jukić priznao je, da u Bosni: “sliedbenici zapadne cerkve, koji pria u narodnosti verlo ozebli biahu, dok sliedbenici istočne cerkve najvećom vatrom narodnosti goriše još od mnogih godinah”.⁴² Ovo je bila dovoljno dobra podloga za nacionalni rad i među katolicima, za koje je Ami Boue 1840. istakao, da Šokcima (“les Schokatz”), kako ih on naziva, za razliku od druga dva bosanska naroda “nedostaje osjećaj narodnosti”.⁴³

Nakon razotkrivanja špijuna Herkalovića 1840. godine, Gaj je u Bosnu poslao novog agenta, sebi odanog političkog saradnika Matiju Mažuranića. Ovaj je “vas prostor izmed Une i Vrbasa” nazvao “dijelom kraljevine Hrvatske, odnosno Turskom Hrvatskom”.⁴⁴ Mažuranić se vrlo brzo uvjerio, da su bosan-

³⁸ Korunić P. 2000. 95.

³⁹ Marjanović M. 1913.b. 523.

⁴⁰ Isto. 525.

⁴¹ Karano Tvrtković P. K. 1840. X. *Dodatak k srbskim spomenicima ili kratko zemljopisanije o Bosni*

⁴² Ćorić B. 1973. 163. *Pisma Ivana Franje Jukića. Fra Ivan Frano Jukić - Stevanu Herkaloviću*, Kraljeva Sutjeska 28. rujna 1843.

⁴³ Boué A. 1840. 83.

⁴⁴ Mažuranić M. 1842. nepaginirano

ski Muslimani “Ilire grčkog i rimskog izpovedanja” nazivali “Vlasima”,⁴⁵ iako je za pravoslavne uobičajeniji naziv bio “Vlah”, a za katolike “Šokac”.⁴⁶ Pravoslavni su katolike nazivali “Šokcima”, a ovi njih “Šijacima”.⁴⁷ On je “Bošnjake turske vjere” razlikovao od “Srbalja”,⁴⁸ jer se “u Bosni Krstjani” nisu smjeli “zvati Bošnjacima”. Odnosno, “kad se reče Bošnjaci: onda Muhamedovci samo sebe razumiu, a Krstjani su samo raja Bošnjačka, a drugčie Vlasi”, saznao je tada Mažuranić.⁴⁹ Od eventualne saradnje između pravoslavnih i katolika nije bilo ni riječi. Za “Krstjane jedne i druge izpoviedi” Mažuranić je uočio, da su bili “i po krvi i po svetoj vjeri prava rodjena bratja”, ali i da su se mrzili, “kao da nikakove svojbine nije bilo među njima”.⁵⁰

Prvi od bosanskih franjevaca, zavrbovan od hrvatskih iliraca za agitacioni rad u Bosni krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina bio je fra Stjepan Verković.⁵¹ Dosta kasnije, prema vlastitom priznanju njegov mladalački politički ideal bila je autonomija za Bosnu, kakvu je imala Srbija za vrijeme vladavine kneza Miloša Obrenovića i kneza Aleksandra Karađorđevića.⁵² Ovo je, vjerovatno bio jedan od najvažnijih činilaca u njegovom kasnijem, uz ilirizam, opredjeljivanju i za Srbiju. Verkovićevo šestogodišnje školovanje i studiranje u Zagrebu od 1837. do 1843. pada u vrijeme Barišićeve afere. On je pripadao grupi bosanskih franjevaca, koji su se radi političkih pobuda povezali, prvo s ilircima u Zagrebu, a onda i sa predstavnicima poljske političke emigracije u Beogradu, kao i sa srpskim političarima.⁵³ Tokom školovanja u Zagrebu fra Verković je bio aktivan u *Ilirskom narodnom društvu domorodne*

⁴⁵ Isto. 5.

⁴⁶ Isto. 21.

⁴⁷ Isto. 58.

⁴⁸ Isto. 42.

⁴⁹ Isto. 53-54.

⁵⁰ Isto. 58-59.

⁵¹ Doklešić Lj. 1981. 233.

⁵² Jelenić J. 1925. 14. *Stjepan Verković - fra Josipu D. Božiću*, Petrograd 29. (lipnja)/11. srpnja 1887.

⁵³ Doklešić Lj. 1984. 2-3.

mladeži Siemeništa Zagrebskoga,⁵⁴ kada je, kako je priznao, uživao Gajevu blagonaklonost i koji mu je, uz to, već tada zadavao neke političke zadatke.⁵⁵ Mladi klerici na školovanju u Zagrebu donijeli su najvjerovatnije u Bosnu ilirska obilježja u vidu zvijezde i polumjeseca, s kojima su se kitili. Hrvatski historičar, franjevac fra Julijan Jelenić za ovaj grb, koji su ilirci usvojili tvrdi da predstavlja baštinu starog hrvatskog plemstva,⁵⁶ u što je teško povjerovati. Zapravo, mladi bosanski franjevci nosili su ove grbove na fesovima i svečanim odijelima ili srpskim odorama, simbolično ih vezujući za “ilirski narod, koji je živio pod turskom vladom”.⁵⁷

Još jedan od franjevac koji je bio upleten u mrežu, prvo kratkotrajno ilirske, a potom kroz duže vrijeme srpske agitacije u Bosni bio je Hercegovac fra Bartol Jurić, koji je promijenio ime i prezime u Tomo Kovačević.⁵⁸ Školovao se za katoličkog sveštenika u Kraljevoj Sutjesci, gdje je prijateljevao sa franjevačkim novacima fra Blažom Josićem, fra Martinom Nedićem i fra Stjepanom Verkovićem.⁵⁹ Za razliku od ove trojice, fra Bartola Jurića nije u istoj mjeri uhvatila “ilirska groznica”, već je još kao mladi klerik otišao u Srbiju, prešao na pravoslavlje i bio primljen u srpsku državnu službu. Za vrlo kratko vrijeme Kovačević je postao glavni organizator srpske nacionalne propagande u cijeloj Bosni (i Hercegovini).⁶⁰ Na izgradnju Kovačevićeve srpske nacionalno-političke ideologije u narednom vremenu najviše je uticalo njegovo druženje s peštanskim krugom izrazitih antiliraca Savom Tekelijom i Teodorom Pavlovićem, urednikom beogradskih *Srbskih novina*. S ovom dvojicom i Jovanovićem, famoznim mađarskim trgovcem bosansko-srpskog porijekla, Kovačević je 1840. pripremao pobunu katolika u Vučjak planini, ali je ona bila otkrivena.

⁵⁴ Isto. 4.

⁵⁵ Doklešić Lj. 1981. 237.

⁵⁶ Jelenić J. 1915. 170.

⁵⁷ Ekmečić M. 1989. 418. Međutim, slični znaci vjerske provenijencije nalaze se i na takozvanim srbuljama, pisanim spomenicima pravoslavnih u Bosni. (Živković M. 1885. Prilog k članku, slepa slika I.)

⁵⁸ Ekmečić M. 2007. 218-219.

⁵⁹ Doklešić Lj. 1981. 233.

⁶⁰ Popović V. 1949. 122.

na.⁶¹ Tada je Kovačević uspio da za politiku srpske vlade pridobije dvojicu drugara iz mladosti, fra Ivana Franu Jukića i fra Blaža Josića, kao i fra Jakova Baltića. Apostolski nuncij iz Beča Altijeri optužio ga je tada, da je u dosluhu sa “rusko – slovensko-ilirskom propagandom (?)”.⁶² Tomo Kovačević je dosta kasnije (1862.) objašnjavao, da su bosanski fratri bili sve do 1840. pod izrazitim austrijskim uticajem, do vremena kada im je knez Meternih preko fra Ilije Starčevića poručio da se ne nadaju pomoći u borbi protiv turskog nasilja, nego da se, ako im je toliko teško, poturče.⁶³ Početak Kovačevićevog “srpskog djelovanja” može se pratiti od te godine, a i sam Franjo Zah ga je u jednom svome dosta kasnijem izvještaju od 27. aprila 1844. nazvao “starim konspiratorom iz 1840. godine”.⁶⁴

Uz Kovačevića i fra Verkovića, sa srpskom vladom, osim uporedo i s ilircima, u to vrijeme saradivala je oveća grupa bosanskih franjevaca. Među njima isticali su se pored pomenutih fra Josića i fra Jukića, još: fra Filip Pašalić, fra Bono Jurić, fra Martin Nedić, fra Lovro Antun Karaula i fra Avgustin Momčil(n)ović.⁶⁵ Jedan od njih, najvjerojatnije Nedić, pod pseudonimom *Miloe Dobranović Ilir* je u dvanaestom broju *Danice ilirske* objavio svoju pjesmu *Vilam ilirskim*.⁶⁶ Ovu, kao i ostale svoje pjesme, fra Nedić je od prvog dana pisao na “bosanskom narječju ilirskog jezika”.⁶⁷

Banjalučanin fra Ivan F. Jukić bio je, kako to tvrdi istoričar fra Velimir Ilovača, “po obrazovanju prvi među bosanskim franjevcima”.⁶⁸ I on se u pismima

⁶¹ Jelenić J. 1915. 41.

⁶² Stojančević V. 1971. 192.; Ovo previranje u Bosni 1840-ih, imalo je u izvjesnoj mjeri veze s djelatnošću prvog ruskog konzula u Beogradu Gerasima V. Vaščenka, koji je tokom 1839. i 1840. primio nekoliko delegacija bosanskih Srba. Vaščenko se nije mogao odati utisku, kada ga je na lično iznenađenje posjetio kreševski franjevac fra Mato Ćorić, koji je bio razočaran u Austriju, zamolivši konzula za pomoć Rusije oko podizanja ustanka u Bosni. (Ljušić R. 1982/1983. 330-335.)

⁶³ Hadžijahić M. 1966/67. 96.

⁶⁴ Doklešić Lj. 1982. 20.

⁶⁵ Stojančević V. 1970. 577.

⁶⁶ Jelenić J. 1915. 174.

⁶⁷ Grijak Z., Blažević Z. 2012. 49. *Fra Martin Nedić – Ljudevitu Gaju*, u Bosni, dana 12. svibnja 1839.

⁶⁸ Ilovača V. 1935. 225.

Gaju 1838. potpisuje kao *Franjo Ivan Jukić, Ilir iz Bosne*,⁶⁹ dok je svoje sunarodnike nazivao Iliro-Bošnjacima.⁷⁰ Fra Jukić se prvi od mladih franjevaca, već 1841. godine služio Gajevim pravopisom.⁷¹ Za njega se znalo da je 1842. bio u vezi i sa srpskom vladom u Beogradu, kao i da je pripadao grupi franjevaca koja je bila u sukobu s biskupom fra Barišićem.⁷² Ilirštvom se zarazio, kao i ostali bosanski franjevci, tokom školovanja u Zagrebu, gdje je vrlo rano počeo saradivati sa *Danicom ilirskom*. Neuspjela pobuna iz 1840. godine, kada je propao pomenuti plan o podizanju ustanka katolika i pravoslavnih u okolini Travnika pod vođstvom fra Jake Baltića, zatim fra Blaža Josića u okolini Tuzle, a Tome Kovačevića u rodnoj Hercegovini, prema nekima organizovana je lično od Jukića.⁷³ Postoje i indicije da je iza ove neuspjele pobune, koja je trebala u Bosni “da političku revoluciju proizvede,” stajalo nekakvo tajno Društvo.⁷⁴ Fra Jukić se, bez obzira na manje oscilacije prema srpstvu u svome životu nije nikada jasno izjasnio kao Hrvat,⁷⁵ što se ne bi moglo tvrditi za fra Stjepana Verkovića.

Opredjeljujući se za jedinstvenu ilirsku narodnost, mladi bosanski franjevci kao vjesnici nove nacionalne tendencije u Bosni, osim već postojeće turske i srpske, nisu jasno osjećali nacionalne granice između Srba i Hrvata. Na primjer, ljubav prema Vuku S. Karadžiću dovela je kod njih prema srpskom historičaru književnosti Miodragu Popoviću, do svojevrsnog poistovjećivanja. Ova konstatacija je interesantna i tim prije intrigantna, jer se za franjevačkog kulturnog i nacionalnog patrona Ljudevita Gaja ne bi moglo reći da je bio predmet njihovog obožavanja.⁷⁶ Osim Vukovom, oni su se nadahnjivali i Gajevom literaturom, koji je, kako naglašava američka historičarka Elinor Ma-

⁶⁹ Jelenić J. 1915. 175.

⁷⁰ Ćorić B. 1973. 31.

⁷¹ Isto. 17.

⁷² Stojančević V. 1971. 193-194.

⁷³ Divić M. 1936. 294-295.

⁷⁴ “Bosna, Buna u Bosni, Iz Galca 17. lipnja (Jun.) pišu”. *Ilirske narodne novine, br. 57, tečaj VI*, 18.7.1840.

⁷⁵ Harni S. 2009. 45.

⁷⁶ Popović M. 1973. 95.

rej Despalatović, iako nije bio politički teoretičar, svakako uticao na njihovo narodno osjećanje. Pogotovo, kada ih je u svojim tekstovima podsjećao da su Hrvati postojali i prije hrišćanstva, kao i na potrebu za tolerantnijim odnosom prema pravoslavcima, kada ih je pozivao na vjersku trpeljivost.⁷⁷ Gajev pristup nacionalnom problemu bosanskih franjevaca dobio je novu dimenziju kada on više ne zastupa tezu o tome da su Hrvati jedino stanovnici kraljevine Hrvatske, kako je nazivao Trojednu kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, nego da su to i stanovnici nekadašnje srednjovjekovne Hrvatske, zapravo svi Južni Sloveni katoličke vjeroispovjesti, novog književnog jezika, štokavskog narječja.⁷⁸

Biskup fra Barišić nastavio je sa svojim antilirskim aktivnostima i u narednom periodu. Optužujući mlade bosanske klerike da su se tokom školovanja u Mađarskoj zadobili idejom liberalizma, kao i da su raznoseći Gajeve slike ovoga pozdravljali kao oslobodioca Bosne, njegova akcija kod bosanskog vezira i bečke vlade bila je više nego uspješna.⁷⁹ Povezanost fra Barišića s bečkim dvorom naročito je došla do izražaja početkom četrdesetih godina, za vrijeme njegovog otvorenog sukoba sa Provincijom Bosnom Srebrenom. Fra Barišić je sumnjičio vođe iliraca, u prvom redu grofa Janka Draškovića i Ljudevita Gaja za rusofilstvo, oštro istupajući protiv cjelokupnog Ilirskog pokreta.⁸⁰ Biskup fra Barišić je sredinom januara 1841. optužio mlade bosanske klerike pred Kongregacijom za propagandu vjere u Rimu, da “rade na tome, kako bi potpali pod ruskog cara šizmatika”.⁸¹ Optuživao je, takođe, u Vatikanu kod pape mlade bosanske franjevce i da su “pokvarerni i razuzdani”, sumnjičeći ih u samoj katoličkoj vjeri.⁸² U Beču je bosanske franjevce sumnjičio za urotu, kojom bi uz pomoć Gaja u Bosni podigli ustanak za osnivanje takozvanog Ilirskog kraljevstva.⁸³ Iste godine bosanski redodržavnik i franjevac fra Stjepo Marija-

⁷⁷ Murray Despalatović E. 1973. 114.

⁷⁸ Isto. 121.

⁷⁹ Jelenić J. 1915. 182.

⁸⁰ Vrdoljak B. M. 2005. 68.

⁸¹ Drljić R. 1940. 18.

⁸² Glavaš R. 1900. 32.

⁸³ Jelenić J. 1915. 47.

nović optužen je od bečke vlade da s nekim od franjevaca priprema bunu u Bosni, kao i da je urednika zagrebačkih novina Ljudevita Gaja pozdravio kao oslobodioca i poglavicu čitave akcije.⁸⁴

Razdor na vjerskoj osnovi, što se može faktografski i argumentovano pratiti, od 1841. godine sve više je pravila izdvojena hrvatska nacionalno-politička agitacija. Početkom četrdesetih godina pojavio se veći broj novouspostavljenih teorija o hrvatskoj zemlji Bosni. Ideolog ove ideje bio je Ivan Kukuljević-Sakcinski, rođeni Varaždinac bosanskog porijekla,⁸⁵ pristalica Ilirskog pokreta koji je, konkretno za Tursku Hrvatsku tvrdio da treba biti pripojena Hrvatskoj. Začetak hrvatske nacionalno-političke ideologije u Bosni hrvatski historičar Marin Knezović vidi upravo u Kukuljevićevim radovima, objavljivanim tih godina u zagrebačkoj *Danici*. U jednom od njih 13. novembra 1841. predlagao je, da “područje Bosne (i Hercegovine) treba tražiti u stanu Horvata, Dalmatina”.⁸⁶

Jači hrvatski nacionalno-politički kurs među bosanskim franjevcima osjetio se prvo na književnom polju. Na jednoj pjesmi mladog franjevca iz Tolise fra Martina Nedića zapažene su u toj godini izmjene, koje je cenzurisala zagrebačka urednička redakcija. Tada je Nedićeva *Zlatokosa* preimenovana u *Hrvatkinju*.⁸⁷ Sakcinski je 1842. u raspravi *Die Nationalität in Kroatien und Slawonien* priznao, kako “mi ne poričemo da k tomu neki naši rodoljubi bacaju poglede pune čežnje preko turske linije kordona, na područja gdje propadaju plemeniti dijelovi njihova tijela, gdje žive njihova braća po rodu i jeziku, gdje sinovi jedne majke već stoljećima stenju u sramotnom ropstvu; gdje su kršćanske zemlje koje su nekoć s nama bile tako usko povezane (...)”.⁸⁸ Iliri su, po Kukuljeviću-Sakcinskom svi južni Sloveni, koji bi pod Turcima trebalo sami da se podignu i udruže, budući da im to sa strane niko ne može donijeti. On je u svojim *Pripovestima* iz 1842. isticao, kako turski Sloveni, u koje

⁸⁴ Isto. 181.

⁸⁵ Mirković S. 1861. 2.; Kao što je u prošlosti Šumadija naseljavana Hercegovcima, tako je gornja Hrvatska naseljavana bosanskim katolicima, zbog čega je određen broj zagorskih hrvatskih plemića bio bosanskog porijekla. (Marjanović M. 1913.a. 355.).

⁸⁶ Knezović M. 2001. 214-215.

⁸⁷ Drljić R. 1940. 63.

⁸⁸ Novak K. 2008. 170.

nije ubrajao Srbe (iz Srbije – B. T.), ne mogu, prije svega zbog međusobnog razdora odgovoriti na jedan uzvišeniji zadatak oko jedinstva svih potomaka Velike Ilirije, kojoj sami pripadaju. On je u tom smislu posebno mislio na Ilire u zapadnom dijelu Bosne odnosno Bosanske Krajine, koju u svojim radovima konstantno naziva Turskom Hrvatskom, razlikujući je od ostale Bosne, Turske Dalmacije i Hercegovine. Stanovnike Turske Hrvatske u *Die Nationalität* smatrao je, ne samo braćom po porijeklu i srodstvu, nego i prema vezama utemeljenim hrvatskim historijskim pravom, pogotovo kada ističe, kako su “sa njima Hrvati nekada bili usko povezani, plemstvo je tu imalo svoje posjede, pa i sam se kralj svečano obavezao na njihov povratak”.⁸⁹ Baron Metel Ožegović, također Gajev pristalica, u svom famoznom “Varaždinskom Memorandumu” iz iste godine se jednako kao i Sakcinski pozivao na “pravo sv. krune” na Tursku Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, a koje su “nesgodom vremena nam otet(e) i u rukuh nevjernika do danas ostavljen(e)”.⁹⁰

Srbi u Bosni, koji su svoju nacionalnu svijest izgradili dosta ranije,⁹¹ odbacivali su početkom 40-ih bilo kakvu pomisao o prihvatanju ilirske nacionalne ideje. Pogotovo je u tom pogledu kod pravoslavnog stanovništva prednjačio obrazovaniji sloj, u prvom redu trgovci, učitelji i sveštenici. Neki od njih bili su već 1842. i pretplatnici na *Srbske Novine* i *List* istaknutog srpskog antiilirca Teodora Pavlovića.⁹² On je u svojim tekstovima dosta ranije postao zapažen po principijelnim obrazlaganjima štetnosti, koju je proizvodila ilirska ideologija, ne samo pravoslavnima nego i katolicima “Čudo je”, tvrdi Pavlović, “zaista da braća naša u Bosni živeći Srbliji rimskoga zakona neće da se zovu Srblijima, a i jezik srpski govore i podreklo i koleno svoje srpsko priznaju, i slogi i jedinstvo i književstvo žele. Dalje, Ilir nije naša riječ, nego latinska kojom su oni u svom jeziku nazivali one Srbe i Hrvate, koji su u njenoj nekadašnjoj provinciji Ilirikumu živjeli (...) ime Ilir nigda u srce ni Hrvata ni Srbalja ukoreniti se ne može. Dalmaciji, Slavoniji, Crnoj Gori, Bosni, Ercegovini (...) ili ma gdi žive-

⁸⁹ Knezović M. 2001. 213-214.

⁹⁰ Stehlík P. 2012. 54.

⁹¹ Stančić N. 1972/73. 169.

⁹² Krestić P. V. 2007. 18.

ćeg, ni jedan nigda neće reći da je on Ilir”,⁹³ pisao je Pavlović. Na takozvanu neilirsku orijentaciju pravoslavnih Srba u Bosni, kako je istaknuto na jednom mjestu prije stotinjak godina, uticala je više od svega “razglašenost imena srpskog, koje se istorijskom slavnom uspomenom, a naročito oslobođenjem Srbije, prekućem srpske književnosti, ljepotom srpskog jezika i pjesmama raznijelo po svekolikoj Evropi”.⁹⁴ Takođe, tragove razvoju bilo kakvog autonomaškog bošnjačkog identiteta kod pravoslavnih u Bosni, istorijska nauka do danas nije uspjela da prepozna.⁹⁵ Franjo Zah je u svojim zabilješkama četrdesetih godina razlikovao Srbe u Bosni (“Serbes de la Bosnie”)⁹⁶ od katolika u Bosni (“les catholiques”) i domaćih bošnjačkih muslimana (“les Bosniaques musulmans”).⁹⁷ Istina je i to, da ih je Zah sve zajedno nazivao jednim imenom – “turski Sloveni” (“les Slaves turcs”).⁹⁸

Fra Ivan F. Jukić proputovao je 1842. i 1843. godine Bosnu uzduž i poprijeko, s ciljem da upozna njene narode i njihove običaje. Hrišćane je zatekao u velikom neznanju. Katolici su bili bez neke jasne vlastite nacionalne predstave, kao i što su među pravoslavcima samo rijetki znali, da riječ “Srb” zamijenjuje riječ “Rišćanin”.⁹⁹ Katolici u Bosni su sami sebe nazivali “Šokcima”,¹⁰⁰ “Kršćanima” i “Madžarima”,¹⁰¹ za razliku od “Hrvaćana” koji su se, kako je fra Jukić mogao da čuje tek nedavno naselili u Usori.¹⁰²

Fra Jukić je prvi bosanski franjevac koji je predosjetio razdor i suprotnosti između dvije nacionalne politike, naglašavajući “da se za srieću naroda Bosanskoga mlogi domorodac zauzeo verlo mi je drago, al me briga tare, imajuli oni medju sobom porazumljenje – je li jedan plan? da neće Serbljin jedno, Horvat

⁹³ Isto. 86-90.

⁹⁴ Petranović D. 1909. 226.

⁹⁵ Juzbašić Dž. 2001. 197-198.

⁹⁶ Žáček V. 1973. 141.

⁹⁷ Isto. 143.

⁹⁸ Isto. 141.

⁹⁹ Jukić I. F. 1953. 69.

¹⁰⁰ Isto. 65.

¹⁰¹ Isto. 95.

¹⁰² Isto. 65.

drugo? (...)”. On izražava najiskreniju želju, “kako medju Horvati i Serblji tako i medju rišćani i keršćani odmah u početku neka bude porazumljenje drugo-jačie moglo bi se dogoditi da svit ode na dvi partaje: Serbsku i Horvatsku”.¹⁰³ Fra Jukić je u jednom svom radu iz 1842. (*Samo za sada*, Zagreb 25. kolovoza) negodovao na konstataciju Dimitrija Tirola, da bi se bosanski bukvari trebali zvati “Serbskim kirilovskima”, budući da su Bošnjaci ustvari Srbi i da se tako nazivaju po teritoriji na kojoj žive. On se najiskrenije čudio i pitao, kako uopšte ne zna “ko je kazo g. Tirolu da su Bošnjaci Srbi!? I da se samo ondak Bošnjacima nazivlju, kad hoće pokazati, da su iz Bosne?! pridodavajući svagda svoje narodno-srbsko ime?! (...) Bošnjaci su dosad bili ne samo u zemljopisnom smislu, već i u rodoslovnom: *pravi Bošnjaci!*”,¹⁰⁴ tvrdio je tada fra Jukić. Po njemu, bosanski katolici nisu Srbi, a pogotovo to nisu mogli biti franjevci. Hrvatski historičar Ivo Banac smatra kako je fra Jukić, krijući se iza pseudonima Pravoljub napisao brojne članke u odbranu kulturne baštine “ilira zapadne crkve”, prije svega od srpskog svojatanja.¹⁰⁵

Fra Jukić se, takođe, usprotivio i novotariji, da se “Serbljem” nazivaju i, kako ih je deklarirao, “Iliri iztočnog vjeroizpovedanja”. Smatrao je apsolutno neutemeljenim, da se pravoslavni u Bosni nazivaju Srbima, budući da je to ime i među njima samima bilo slabo poznato.¹⁰⁶ Po fra Jukiću, bosanski katolici nisu bili ni Hrvati. Naročito se to odnosilo na katolike u Bosanskoj Krajini, koji prema Jukićevom svjedočanstvu iz 1843. godine “od Hãrvatah neznaju nit imena”.¹⁰⁷ Kada sve rodoljubive pisce poziva na osnivanje književnog društva *Kolo Bosansko*, fra Jukić mladež Ilirsko-Bosansku,¹⁰⁸ kako je naziva, ne doživljava kao izdvojeno hrvatsku ili srpsku, već kao domaću bosansku u okvirima jedne šire ilirske i južnoslovenske zajednice. Jukić je

¹⁰³ Ćorić B. 1973. 163. *Pisma Ivana Franje Jukića. Fra Ivan Frano Jukić - Stevanu Herkaloviću*, Kraljeva Sutjeska 28. rujna 1843.

¹⁰⁴ Ćorić B. 1973. 85-86.

¹⁰⁵ Banac I. 1982. 184.

¹⁰⁶ Isto. 189.

¹⁰⁷ Ćorić B. 1973. 94.

¹⁰⁸ Isto. 121.

zastupnik takozvane “bosanske nacionalne orijentacije”,¹⁰⁹ u vremenu, koje je hrvatski historičar Ferdo Šišić ocijenio razvojnom etapom u kojoj su Hrvati označavali, još uvijek samo stanovnike “uže geografske Hrvatske” i kada “nacionalnog hrvatstva” nije ni bilo. Takođe, po Šišiću “ime Srbin – izvan granica Srbije” označavalo je “u prvom redu čovjeka pravoslavnog zakona”.¹¹⁰ Saradnja jednih i drugih oko Jukićevog zamišljenog cilja za stvaranje osnova neophodnih za obrazovanje zajednice Južnih Slovena nisu bile ni izbliza sazrele. To se pogotovo odnosi na područje Hercegovine u čijim se zabitima mladi ilirac, bosanski franjevac fra Grgo Martić osvjedočio u nepodnošljivost mržnje između pravoslavnih i katolika, koji jedni sa drugim “iz nenavisti ni jesti zajedno neće”.¹¹¹

Dalja borba za pridobijanje katoličkog klera u Bosni i time cjelokupnog katoličkog stanovništva sastojala se u tome, što se jedan dio franjevaca i dalje opredjeljivao prema Zagrebu, a drugi, predvođen Tomom Kovačevićem ostao je da služi Beogradu i ministru unutrašnjih poslova Iliji Garašaninu. Zadobijajući naklonost od glavnog zapovjednika u Hrvatskoj, ilirca grofa Alberta Nižana (Nugent), tako što im je ovaj ljeta 1842. poklonio svoju tvrđavu u Dubovcu, u gornjem Karlovcu, za sjemenište,¹¹² započela je ova utrka ili bolje rečeno, sve više su postala uočljivija suprostavljanja između dvije nacionalne politike. Fra Grgo Martić je u slavu grofa Nižana napisao jednu pjesmu zahvalnicu.¹¹³ U *Danici* su se 1842. počeli pojavljivati tekstovi, koji su smatrali krajnje neprihvatljivim, što Srbi svojataju ćirilicu, zatim što istočnu pravoslavnu vjeru nazivaju srpskom vjerom, što zajednički jezik smatraju opšte srpskim, a sve južne Slovene drže za Srbe.¹¹⁴ Praktično, sve do 1843. godine još uvijek su postojale kakve-takve šanse za mogući dalji zajednički rad ove dvije nacionalne agitacije u Bosni. Osim ideje, da se u Sarajevu otvori

¹⁰⁹ Kruševac 1957. 42.

¹¹⁰ Šišić F. 1922. 122.

¹¹¹ Martić G. 1956. 34.

¹¹² “Bosna i Hercegovina. Iz Sarajeva (Jun.)”. *Ilirske narodne novine, Broj. 67, Tečaj VIII*, 20.8.1842.

¹¹³ Šurmin Đ. 1904. 269.

¹¹⁴ Isto. 280.

štamparija, ozbiljno se razmišljalo i o tome da se za mlade bosanske katolike i pravoslavne podigne jedno visoko učilište (“collegium“) s većim brojem nauka, koje bi se učile u narodnom jeziku.¹¹⁵ Za njegovo podizanje bosanski franjevci su uzaludno tražili novčanu pomoć, jednako od Beograda i Zagreba.¹¹⁶

U Habzburškoj monarhiji je početkom 1843. zabranjeno ilirsko ime, zbog čega se sa hrvatske strane počelo s traženjem novih puteva nacionalne agitacije, pogotovo u Bosni i Hercegovini. Ovo je za Hrvate u pogledu Bosne bilo dosta izazovnije tim prije, jer je zabrana ilirskog imena proisticala iz pritužbi Porte, kako ističe hrvatski historičar Ferdo Šišić “na ilirsku agitaciju među bosanskim katolicima”.¹¹⁷ Osim ovoga, drugi razlog bio je zbog straha Rusije, da bi Srbija i Srbi eventualnim prihvatanjem ilirske ideologije mogli potpasti pod uticaj bečkog dvora. Navodno, Rusi su preko svoga poslanika u Beču vršili pritisak na njegovog turskog kolegu, da zbog čisto političkih razloga traži zabranu ilirskog imena.¹¹⁸

Prema jednoj Zahovoj ocjeni od decembra 1843. godine, Hrvati su smatrali da će svoje konačno ujedinjenje ostvariti tek zadobijanjem “oslonca u Bosni”.¹¹⁹ U ilirskom časopisu *Kolo* za 1843. godinu Stanko Vraz, Gajev prvi saradnik i Jukićev čest korespondent zabilježio je: “Ja dakle ovdě (u Bosni – B. T.) kao filolog negovorim ni o Hãrvatih štokavcih, koje porad sličnosti jezika brojim k Sãrbljem (...)”, te, kako hrvatsko ime “(...) vlada i po jednoj strani Bosne”.¹²⁰

Gaj, koga je 1843. godine Jan Kolar javno nazvao “hrvatskim svjetlo-nošom”,¹²¹ cjelokupno provođenje tajne političke akcije u Bosni povjerio je grofu Nižanu. Ovaj je do kraja iste godine više puta slao svoje ljude u Bosnu, od čega najviše Verkovića.¹²² Tokom svoje agenture po Bosni 1843. godine

¹¹⁵ Hadžijahić M. 1966/67. 91.

¹¹⁶ Šurmin Đ. 1904. 284.

¹¹⁷ Šišić F. 1916. 292.

¹¹⁸ Šurmin Đ. 1904. 237.

¹¹⁹ Doklešćić Lj. 1982. 28.

¹²⁰ Vraz S. 1843. 31.

¹²¹ Šidak J. 1973. 8.

¹²² Doklešćić Lj. 1984. 7-8.

Verković nije imao zadatak da u Bosni podiže ustanak. Zapravo, prava istina je bila da se grof Nižan nije namjeravao postaviti na čelo pobune, jer on uopšte nije ni želio da se Bosna odcjepi od Osmanskog carstva, već je, po navodima Verkovića, radio da ona političkim putem izdejstvuje autonomiju. Nešto kasnije, Verković se u službi iliraca susreo u Beogradu sa Jankom Šafarikom, Tomom Kovačevićem i Stefanom Herkalovićem okupljenima oko Franje Zaha.¹²³ Verković je tom prilikom lično Zahu prenio osnovne planove i političke ideje Ljudevita Gaja. Objasnio mu je da hrvatski rodoljubi (“les patriotes croates”) austrijskoj vladi lažno prikazuju kako bi Bosna trebalo da bude u sastavu Austrije, iako to nije bila želja Bosanaca. Prava želja Gajeve ilirske družine bila je borba za autonomiju Bosne, kojom bi upravljala domaća vlada i potpuno ravnopravno bosanski službenici svih vjera. Verković je Zahu tada otkrio i imena bosanskih franjevac koji bi mogli biti od povjerenja u Bosni, od kojih su se izdvajali: župnik u Tolisi fra Ilija Starčević, župnik u Breški (blizu Tuzle) fra Stjepan Mikić, fra Ivan Frano Jukić iz Fojnice i fra Luka Dropulić iz Kreševa. Presudno u Zahovoj instrukciji od 23. novembra 1843. za dalju agitaciju u Bosni bilo je da su ovi ljudi oslonac trebalo da traže samo u Srbiji, kao i da na početku istupaju samo za odvojenu i nacionalnu administraciju pravoslavnih i katolika, bez isključenja bosanskih Muslimana. U političkim težnjama Verković i franjevci trebalo je po Zahu i srpskoj vladi, da se bore za poziciju Bosne koju je Srbija izborila kod Porte, kao i da traže zaštitu od Francuske, a nikako Rusije ili Austrije.¹²⁴

U Jukićevom pismenom obraćanju Herkaloviću iz septembra 1843. već se osjetila njegova izvjesna kolebljivost između Beograda i Zagreba. Fra Jukića je tada, a i kasnije, u njegovom radu karakterisalo nepristupanje nijednoj nacionalnoj politici. On je bio za jednu autohtonu politiku, tada bosansku ili bošnjačku, koja će se u budućnosti nazivati jugoslovenska. Bez svake sumnje, Jukić se i dalje iskreno radovao vijestima o patriotizmu Ilije Garašanina, koje mu je iz Beograda donosio Kovačević, pogotovo što su mu, kako je naveo “sva tersenja slavni Horvatah dobro poznata”.¹²⁵ Štaviše, sve do toga vremena fra

¹²³ Isto. 10-11.

¹²⁴ Isto. 12-13.

¹²⁵ Ćorić B. 1973. 162. *Pisma Ivana Franje Jukića. Fra Ivan Frano Jukić - Stevanu Herkaloviću, Kraljeva Sutjeska*, 28. rujna 1843.

Jukić je neskriveno isticao, kako “u dičnom Garašaninu imamo (bosanski franjevci – B. T.) istinskog rodoljuba”.¹²⁶ On je 28. septembra 1843. preko Stanka Vraza, vrlo srdačno pozdravio tri prva “iliroslava”, kako je nazvao: Ljudevita Gaja, Vjekoslava Babukića i Ivana Kukuljevića Sakcinskog.¹²⁷ Za razliku od fra Jukića, fra Blaž Josić u to vrijeme nije bio nimalo neodlučan. On je i dalje vjerovao Srbima i Kovačeviću, preko koga je početkom novembra 1843. pozdravljao “svu bratju srbsku (...) i svu bratju koja slogom dišu i nas se tužne bratje opominju”.¹²⁸ Sličnim tonom, obratio se fra Josić polovinom decembra iste godine ponovo Kovačeviću pozdravljajući preko njega “svu jednomisleću bratju Srbije, (...) osobito G. Šafarika i Popovića”.¹²⁹ Fra Josić je Ilire u potpunosti poistovjetio sa Srbima, pogotovo nakon što je izbacio parolu: “Illyrus anne forem? Sërbne vocandus ero”?¹³⁰ Osim fra Josića, srpskom opredjeljenju nesumnjivo je ostao privržen i fra Augustin Momčin(l)ović iz Kreševa, koji je krajem septembra 1843. pisao Iliji Garašaninu, kako mu i dalje ostaje “odani sluga i prijatelj”.¹³¹

Nakon posjete Beogradu, Verković je sa Gajem i grofom Nižanom ostao i dalje u prepisci. Pored Kovačevića i Verkovića, treća važna ličnost za povezivanje srpske vlade i iliraca bio je zemunski župnik fra Stjepan Marjanović. Na proljeće 1844. prestale su sve Nižanove instrukcije Verkoviću za dalju nacionalnu agitaciju u Bosni. Šta je uzrokovalo nagli prekid vođenja konspirativne politike Gajevoг kruga u Bosni ostalo je u istorijskoj nauci nepoznato¹³² i može samo da se nagađa. Strah, da bosanski franjevci i katoličko stanovništvo ne bude izgubljeno za neko buduće, po hrvatsku nacionalnu politiku, povoljnije vrijeme rastao je osim kod Austrije i kod hrvatskih iliraca. Oni su neosporno

¹²⁶ Mekenzi D. 1987. 220.

¹²⁷ Ćorić B. 1973. 155. *Pisma Ivana Franje Jukića. Fra Ivan Frano Jukić - Stanku Vrazu*, Kraljeva Sutjeska 28. rujna 1843.

¹²⁸ *Iz rukopisne zbirke Narodne biblioteke NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. 1954. 149. *Fra Blaž Josić - Tomi Kovačeviću*, Kraljeva Sutjeska, 4. XI 1843.

¹²⁹ Isto. 150. *Isti - istom*, Isto, 16. XII 1843.

¹³⁰ Jelenić J. 1915. 532.

¹³¹ Arhiv Srbije, fond Ilije Garašanina 1819-1874. (AS IG 1819-1874), *Cvetkoslav Augustin Momčilović - Iliji Garašaninu*, Kreševo, 28. septembra 1843, br. 151, l. 2, br. dok. 100.

¹³² Doklešić Lj. 1984. 14-15.

imali udjela u izradi *Načertanija*, da bi se u godini njegovog nastanka povukli gotovo na pozicije koje je zastupala ranija austrijska politika. S druge strane, u srpskoj štampi, kao i u srpskoj naučnoj literaturi, pojavili su se antiilirski i anti-hrvatski stavovi. Justin Mihailović, autor knjige *Iliri i Srbi* iz 1843. godine negirao je Hrvatima narodnost, ističući kako od Pešte do Jadranskog mora (između je Bosna i Hercegovina – B. T.) ne postoji nijedan drugi narod, osim Srba.¹³³

Godina 1844. može se smatrati sudbonosnom i presudnom u daljem opredjeljenju većine bosanskih franjevaca prema Zagrebu i u njihovom odvajanju od Beograda. U tom prelomnom momentu, kada je Austrija sve više radila na dezavuzaciji bilo kakvih naznaka, po kojima bi bosanski franjevci mogli pasti u zamku Garašaninove i Zahove srpske nacionalne konspiracije u Bosni, Verković se opredijelio za ideale iz rane mladosti i Ljudevita Gaja. Navodno, negdje u to vrijeme on je dosta jasnije iznio svoje političko opredjeljenje, doslovno rekavši: “Ja nisam Šumadinac, već Zagrebac”.¹³⁴ Izgleda da su se Hrvati početkom 1844. godine, bar formalno odrekli ilirskog imena, što je 5. marta iste godine grof Nižan i lično priznao srpskom knezu Aleksandru.¹³⁵

Proaktivnija nacionalna politika iliraca u to vrijeme bila je bosanskim franjevcima privlačnija od konzervativne politike srpske vlade. Već u januaru 1844. godine Zah je dobio informaciju od fra Filipa Pašalića, da u Vojnoj Krajinu ima visokih oficira koji misle da mogu “spasiti budućnost svoje domovine (Hrvatske – B. T.) jedino ujedinjenjem sa Bosnom”.¹³⁶ Iste godine, vjerovatno po naređenju načelnika za prosvjetu vlade srpske kneževine Jovana Sterije Popovića, inače protivnika ilirsko-srpskog saveza, vladina cenzura zabranila je da se u *Novinama serbskim* i dalje piše “novim, rogobatnim i tako nazvanim ilirskim rečima”. U blisku vrijeme *Podunavka* je prestala da objavljuje *Knjižestvo ilirsko* od fra Jukića, koji je na sve to rezignirano izjavio: “Kad smo nad jamom propasti bili, evo iznenada sinu Danica sa zapada”.¹³⁷

¹³³ Popović M. 1973. 103.

¹³⁴ Deželić st. V. 1925. 208.

¹³⁵ Durković-Jakšić Lj. 1970. 120.

¹³⁶ Doklešić Lj. 1982. 28-29.

¹³⁷ Popović M. 1973. 103.

Fra Pašalić, koji je nešto prije 1844. u Beogradu zajedno s pomenutim fra Stjepanom Marjanovićem bio član novoosnovanog *Tajnog demokratskog panslavističkog kluba*,¹³⁸ početkom 1844. je još uvijek ideopoklonik Garašanina, Simića, Zaha i Šafarika, koje često pozdravlja putem svojih pisama.¹³⁹ Za fra Josića se to može jasnije tvrditi i kasnije, kada krajem septembra iste godine piše Kovačeviću, kako “prikazat pak ponizno moreš i svoj gospodi tude: da je sva naša strana koja je Provinciju branila odredila utočišće u Srbiji tražiti (...)”.¹⁴⁰

Dalje odvajanje bosanskih franjevaca od Beograda, išlo je na dva kolo-sjeka, starim austrijskim i novim hrvatskim, a sve uz pomoć srpskog konzervativnog i antilirskog. Austrija je i dalje pratila pokrete bosanskih katolika i u tom cilju knez Meternih poslao je dr. Dimitrija Atanaskovića da upozna i ocjeni političke prilike u Bosni. Njegov glavni zadatak bio je da se što bolje upozna sa bosanskim franjevcima, kao nesumnjivim i legitimnim duhovnim pastirima bosanskih katolika,¹⁴¹ za koje se već duže vrijeme znalo da su postali “buntovnici sa idejom šizme”. (“Dass die rebellischen Franziskaner mit dem Gedanken eines Schismas umgehen.”).¹⁴²

Diferencijacija bosanskih franjevaca, koja je izazvana zahlađenjem nacionalno-političkih odnosa između Zagreba i Beograda, dodatno je podgrijavała austrijska politika, čije je “praviteljstvo poslalo g. bivšeg vašeg konzula (u Beogradu – B. T.) Atanackovića amo u Bosnu da uvede biskupa Barišića ol nasilu oli, po običaju austrijskom, na privaru. Ama fratri bosanski nit se boje njezine sile nit privare, pak su se Atanackoviću čvrsto oprli i u Beč na Meternika protestaciju poslali, jerbo se Austrija ne bi ni imala u to stavljati budući da je Bosna Kraljevstvo na nju ne spadajuće. Zato ni pravo nejma zapovidat jim, (...) fratri gotovi su pogubiti prija glave nego ga međuse pustiti”¹⁴³ ocjena

¹³⁸ Stojančević V. 1972. 175.

¹³⁹ *Iz rukopisne zbirke Narodne biblioteke NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. 1954. 159. *Fra Filip Pašalić - Stefanu Herkaloviću*, Fojnica, 31. II 1844.

¹⁴⁰ Isto. 163. *Fra Blaž Josić - Tomi Kovačeviću*, Kraljeva Sutjeska, 20. IX 1844.

¹⁴¹ Šišić F. 1938. 1-2. *Fürst Klemens von Metternich - dr. Dimitriju Atanackoviću*, Wien, 17. April 1844.

¹⁴² Isto. 4. *Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković - Fürst Klemens von Metternich*, Travnik, am 20. Juni 1844.

¹⁴³ *Iz rukopisne zbirke Narodne biblioteke NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. 1954. 157. *Net-*

je nekog franjevacu, skrivenog iza jednog simpatičnog pseudonima. Prilikom prvih susreta sa bosanskim franjevcima, dr. Atanaskoviću je posebno fra Ivan Jukić zvučao kao “revolucionar i bezvjernik” (“revolutionär und irreligiös“). Između ostalog, on mu je rekao, kako će radije biti krojač u Beogradu (“dass er lieber Schneidermeister in Belgrad werden ...“), nego za biskupa priznati fra Barišića.¹⁴⁴ Za osnovano se može smatrati, da je fra Jukić za svoj sve manje skrivani antiklerikalizam trebao u prvom redu zahvaliti ilirskom prvaku Stan-ku Vrazu. Srpski historičar Kosta Milutinović označio je Vraza najistaknutijim antiklerikalcem u Ilirskom pokretu čija meta napada su često bili svi sveštenici, bez obzira da li se radilo o katoličkom, pravoslavnom ili muslimanskom.¹⁴⁵

Preko dr. Atanaskovića i biskupa fra Barišića, Austrija je uspjela umiriti bosanske franjevce i pokidati njihove posljednje veze s pokretima pravoslavnih u Bosni. O tome rječito govori i Zah u izvještaju iz aprila 1844. godine engleskom poslaniku u Carigradu Keningu.¹⁴⁶ Glavni protivnik ilirskom i srpskom nacionalnom strujanju među franjevcima u Bosni bio je i ostao sve vrijeme biskup fra Barišić, koji “smutnje pravi i nama svima oklope kuje,” tvrdio je tada još uvijek prosrpski orijentisani fra Josić.¹⁴⁷ Nije bila nikakva tajna, da je srpska vlada preko carigradskog kapuće-haje Laze Teodorovića novčano i politički pomagala nastojanja bosanskih franjevaca da se odbrane od biskupa fra Barišića.¹⁴⁸

*Program spoljne politike Ilije Garašanina na koncu 1844*¹⁴⁹ ili ukratko *Načertanije*, autorsko djelo Garašanina smatralo je neophodnim, “da se dva naroda istočno pravoslavni i rimokatolički među sobom o svojoj narodnoj politici razumede i slože, jer samo tako može se dobrim uspjehom ova politi-

koslav Pravdoljubić - Milošu Popoviću, Komušine, 25. VI 1844.

¹⁴⁴ Šišić F. 1938. 13. *Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković - Fürst Klemens von Metternich*, Mostar, am 18. Juli 1844.

¹⁴⁵ Milutinović K. 1989. 290.

¹⁴⁶ Žaček V. 1976. 88. *Memorandum gr. Alberta i Fr. Zacha - engleskom poslaniku u Carigradu Sretford - Keningu*, april 1844. g.

¹⁴⁷ *Iz rukopisne zbirke Narodne biblioteke NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. 1954. 155-156. *Fra Blaž Josić - Tomi Kovačeviću*, Kraljeva Sutjeska, 9. III 1844.

¹⁴⁸ Stojančević V. 1971. 197.

¹⁴⁹ Vukićević M. 1906. 321-336.

ka sledovati”¹⁵⁰ Sljedstveno ovim principima *Načertanije* računa i na to, da bi se ovakva politika sprovodila jedino “posredstvom fratera ondašnjih, između kojih najglavnije trebalo bi za ideu sojedinjenja Bosne sa Srbijom zadobiti”.¹⁵¹ Garašanin je, bez sumnje, računao na uspjeh u izvršenju planiranih akcija prvenstveno kod bosanskih Srba, budući, da “na istočnog vjeroispovjedanija Bošnjake (“источног вјероисповједанија Бошњаке“) veći upliv imati, neće biti za Srbiju težak zadatak. Više predostrožnosti i vnimanija (pažnja – B. T.) na protiv toga iziskuje to, da se katolički Bošnjaci (“католички Бошњаци“) zadobijedu. Na čelu ovih stoje franjevački frateri”.¹⁵² Međutim, u istorijskoj nauci je ostalo da se sagleda jedno od najsloženijih pitanja, a to je, prema srpskom historičaru Milošu Koviću, pitanje identiteta stanovnika susjednih zemalja koji se pominju u *Načertaniju*. On je mišljenja, da sva historiografska istraživanja ni na koji način ne bi trebalo da imaju za cilj, kako je naveo, da “vrijeđaju osjećanja današnjih potomaka tih ljudi, koji imaju pravo na svoj identitet”. Osim toga, Ković naglašava da je *Načertanije*, kao i svi drugi srpski nacionalni pokreti od Dositeja Obradovića pa nadalje “potcjenilo snagu drevnih vjerskih podjela”.¹⁵³

Srpska vlada je te 1844. raspolagala informacijom, da je među bosanskim franjevcima bilo njih: “dobromislećih” tridesetdevet, nasuprot trinaestorici “razvratnih” i “zlomislećih”, uz pet “pronjemačkih”.¹⁵⁴ Ova “nomenklatura” je tim prije značajna jer je u to vrijeme nastalo djelo *Nada Italije (Le Speranza d’Italia*, Paris 1844) Ćezarea Balboa u kome se zagovarala neophodnost austrijske supstitucije italijanskih i njemačkih pokrajina za Bosnu i Hercegovinu, o čemu su mogle da odluče jedino Austrija i Rusija.¹⁵⁵ Ova polutajna politika bečkog dvora bila je praćena nizom postupaka i mjera koje su na terenu bile prepoznatljive, posebno nakon zabrane ilirskog ime-

¹⁵⁰ Vojvodić V. 1991. 367.

¹⁵¹ Isto. 368.

¹⁵² Isto. 370.

¹⁵³ Ković M. “Načertanije Ilije Garašanina – Izraz svetskog i evropskog fenomena”. *Politika*. Beograd: 15/16.2.2012. 20.

¹⁵⁴ Stojančević V. 1971. 197-198.

¹⁵⁵ Ekmečić M. 2007. 219-220.

na, koje, uistinu, nije nikada ni bilo prihvaćeno od Beograda, ali jeste od većine bosanskih franjevaca.

Na drugom, hrvatskom nacionalno – političkom kolosjeku su se tada javili i prvi ozbiljniji strahovi iliraca, nastali iz bojazni da Srbija preuzme ulogu književnog središta za sve Južne Slovence, što bi imalo za posljedicu da, kako se izrazio hrvatski historičar Jaroslav Šidak “pravoslavni srbizam definitivno pobijedi ilirizam”.¹⁵⁶ Ilirac Bogoslav Šulek, po narodnosti Slovak,¹⁵⁷ je u brošuri *Što namjeravaju Iliri?*, štampanoj u Beogradu 1844. godine, iznio niz negativnih kvalifikacija o Zahu i Garašaninu i njihovom negiranju rezultata rada iliraca kod katolika u Bosni. “Takova što može samo ludjak ili zlotvor misliti (...) Jer ili je odviše glup i ne zna, da ugarski Iliri imaju već svoju ilirsku tj. Horvatsko-slavonsko-dalmatinsku kraljevinu, ili je zloban i surov, i samo želi Ilire ocrniti kao potvoriti”,¹⁵⁸ navodio je Šulek za ovu dvojicu. Iako stanovnike Bosne ne naziva hrvatskim imenom, Gajev saradnik Šulek smatra kako “ista karv teče i dandanas u žilah Horvata i Slavonca, Bošnjaka i Dalmatinca”.¹⁵⁹ Iste, načertanijske (1844.) godine drugi ilirac Kukuljević-Sakcinski obuhvatio je u svojoj Domovini Slavjanskoj u okviru kraljevine Hrvatske, protegnute od Dunava do Bojane, cijelu Bosnu i Hercegovinu.¹⁶⁰ Treći ilirac, Vjekoslav Babukić usprotivio se interpretaciji naziva Srbi za bosanske katolike kod učenih filologa toga vremena: Karadžića, Dobrovske, Kopitara, Šafarika, Miklošića i Grima. “Dapače, ime serbsko jest i ime religiozno, te označuje sledbenike iztočne ili gerčke crkve po Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Sremu, Bačkoj, Banatu i Bosni. I to ja mislim pravi razlog zašto Serblji sve što - kavce katolike kao svoju najbližu bratju po jeziku nazivaju Serblji zapadne iliti latinske crkve”,¹⁶¹ navodio je kao kontraargument Babukić.

Franjo Zah je tokom 1844. sugerisao Ljudevitu Gaju da svojom orijentacijom na bosanske katolike podstiče na pomirenje sa pravoslavcima, dok bi

¹⁵⁶ Šidak J. 1964. 392.

¹⁵⁷ Šurmin Đ. 1904. 223.

¹⁵⁸ Šidak J. 1961. 86.

¹⁵⁹ Stehlík P. 2012. 38.

¹⁶⁰ Knezović M. 2001. 214.

¹⁶¹ Berić D. 2005. 206.

se na pravoslavne uticalo iz Srbije. Smatrao je, da se Bosna mora prilagoditi Srbiji i da je nepotrebno u Bosni stvarati posebne kneževine s vladajućom porodicom. Zah je imao na umu, da je najneophodnije preduhitriti intervenciju Austrije, kao i da se Srbiji prizna ishodište akcije. S obzirom da je Srbiji dodijeljena pomenuta uloga, oko koje bi trebalo da se okupe svi južni Sloveni, Bosna se morala prilagoditi Srbiji.¹⁶²

Da li je Gaj prihvatio, ili uopšte ozbiljno uzeo u obzir sve Zahove sugestije oko Bosne, nije dovoljno poznato, kao i što je pod velom sumnje ostalo neriješeno pitanje, da li su 1845. godine katolici i pravoslavni u Bosni pripremali zajedničku pobunu, sa ciljem da se ujedine sa Srbijom, kako su pisale Pavlovićeve *Srbske novine*?¹⁶³ Činjenica je, da je te godine biskup fra Barišić neprestano optuživao buntovne fratre ne samo u Beču, nego i na Porti,¹⁶⁴ kako su se “zaracili”, tj. da su postali neposlušni i buntovni kao Raci-Srbi.¹⁶⁵ Vlasti su sumnjale, da je franjevački konačni politički cilj bio “savez Bosne s obližnjimi pokrajinami proizvesti”. (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija?! – B. T.).¹⁶⁶

Instrumentalizaciju Katoličke crkve u Bosni u političke svrhe, koju je godina sprovedila bečka vlada dobro su na svojoj koži mogli osjetiti brojni bosanski franjevci, pogotovo srpski orijentisani fra Blaž Josić, koji je tvrdio da će austrijska politika prisjesti Rimu.¹⁶⁷ Ostajući privržen srpskoj nacionalnoj politici, fra Josić je Kovačevića lično podsticao na dalji nacionalno-politički rad, poručujući mu, kako “od tebe svatko dobro govorili, lipo da si uzdržo

¹⁶² Žáček V. 1973. 143.

¹⁶³ Kos A. 2008. 197.

¹⁶⁴ Popović V. 1949. 92.

¹⁶⁵ Kecmanović I. 1954. 47. Fra Barišić je pisao u Rim i Beč, da je franjevcima branio svako takozvano “zaracenje”, a zvao ih je Rac i “zaraceni”, kako je to objasnio pisac Fojničkih regista, zbog toga što su u Bosni katolici jedni druge prekoravali imenom Rac, smatrajući tako imenovanog buntovnikom. “Ovo je kod Bošnjaka unišlo u običaj, odkad su Sarbi, koe oni uobće zovu Racim, a daržavu Racka i samo koi sa Sarbima obće reknu Sarb, Sarbia, zaratili se sa svojim zulumćarim Dahiamama (...) darže bo Bošnjaci da su Sarbi skinuv zulumćare s vrata odbili se vlasti, ili carstvu”. (Matasović J. 1927. 352.).

¹⁶⁶ “Bosna i Hercegovina”. *Novine horvatsko – slavonsko - dalmatinske*, Br. 3, Tečaj XI, 8. 1. 1845.

¹⁶⁷ Kecmanović I. 1954. 94-95.

svoje poštenje (...) Drago nam je da Srbli take ljude imaju”.¹⁶⁸ Ostajući blizak srpskoj vladi, kao i Tomo Kovačević i fra Stjepan Marjanović, fra Josić je aprila 1845. išao zajedno s ovom dvojicom na tajne političke razgovore kod Ilije Garašanina.¹⁶⁹ Posmatrano iz savremene perspektive, potpuno je razumljivo odustajanje brojnih bosanskih franjevaca od Garašaninove politike. Njegovo tvrdokorno programsko načelo u Načertaniju, po kome “sporazum i sloga s Austrijom za Srbe je politička nemogućnost”,¹⁷⁰ što je bilo u drastičnoj koliziji sa, franjevcima dosta prihvatljivijom politikom odanosti bečkom dvoru, inače, po Šišiću “temeljnem crtom” politike hrvatskih iliraca.¹⁷¹ Kao drugo, dokazano je, da je Zahove “Južne Slovene i južnoslovensku politiku”, Ilija Garašanin preimenovala u “Srbe i srpsku politiku”.¹⁷²

Na ljeto 1845. godine austrijske vlasti predskazivale su početak kraja turske uprave u Bosni i Hercegovini.¹⁷³ Osim što je nakon manjeg pograničnog incidenta pukovnik Josip Jelačić zapalio Podzvzd u Bosni,¹⁷⁴ dokazajući slabosti odbrambenog sistema, neki austrijski pretor u Imotskom raspolagao je 10. avgusta 1845. informacijama, da se u cijeloj Bosni, a u Bosanskoj Krajini posebno priprema novi ustanak.¹⁷⁵ Šef nacionalno-političke propagande kneževine Srbije Dubrovčanin Matija Ban, koji je i sam u mladosti bio franjevac je te godine vodio posebno računa da se u beogradskoj štampi ne piše protiv Katoličke crkve i Hrvata. On je u decembru 1845. godine smatrao, da bi takvo šta bilo prava “mahnitost u narodnom i političkom pogledu”, odnosno, da se u srpskim zvaničnim novinama napada vjera koju je, po njemu, ispovjedao i jedan dio Srba. Pogotovo ga je brinuo eventualno negativan odjek među katolicima u Bosni.¹⁷⁶

¹⁶⁸ *Iz rukopisne zbirke Narodne biblioteke NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. 1954. 171. *Fra Blaž Josić - Tomi Kovačeviću*, Šabac 16. VI 1845.

¹⁶⁹ Stojančević V. 1971. 195.

¹⁷⁰ Šišić F. 1937.a. 91.

¹⁷¹ Šišić F. 1922. 166.

¹⁷² Stančić N. 1968/69. 184.

¹⁷³ Berić D. 2004. 290.

¹⁷⁴ Šljivo. G. 1975. 162.

¹⁷⁵ Stojančević V. 1972. 171.

¹⁷⁶ Ekmečić M. 1970/71. 407.

Broj katolika povećao se tokom 1846. godine, kada se zbog siromaštva i gladi u Bosnu uselio ne tako mali broj Hrvata iz Dalmacije.¹⁷⁷ Za osnovano se može pretpostaviti da je ovaj priliv izbjeglica dodatno jačao hrvatsku nacionalnu svijest među katolicima Bosne. Novi veliki talas useljavanja hrvatskih katolika iz Dalmacije u srednju Bosnu obnovljen je i početkom jeseni 1847. godine. Doseljenici su dolazili najviše iz senjske i imotske okoline u kojima je samo tokom prošle zime od gladi umrlo preko 200 ljudi.¹⁷⁸ Novi, nezaustavljivi talas siromašnih dalmatinskih emigranata sasvim je preplavio Bosnu dvije godine kasnije, kada su, praktično “cijele čete Dalmatinaca hoda(le) po Bosni od kuće do kuće proseći”.¹⁷⁹

Ljudevit Gaj je tri puta 1846. odlazio na pregovore u Beograd. Posljednji, vođen tokom jula te godine smatra se prekretnicom u njegovoj daljoj tajnoj nacionalnoj politici (ne)saradnje sa Srbijom oko Bosne. On je praktično prenio Zahov plan o Bosni, dakako uz minimalne izmjene, da bi ga u vidu Memoranduma, uz odgovarajuću materijalnu nagradu predao knezu Meternihu.¹⁸⁰ Gaj je Zahove “katoličke Srbe” (“katholische Serbe”) preimenovao u “katoličke Ilire” (“katholische Illyrier”).¹⁸¹ Prva subvencija za prodani Zahov rukopis Austriji, bila je Gaju uplaćena već sljedeće godine.¹⁸² Gaj se tokom boravka u Srbiji osvjedočio u religiozni fanatizam, kojim su Srbi trovani od Rusa. On je bio potpuno razočaran kada je shvatio, da su se Srbi, prema njegovim riječima trebali, po ruskim instrukcijama “okrenuti protiv svega što je katoličko”, a u Bosni “protiv svega što je muslimansko i austrijsko” (bosanski katolici – B. T.).¹⁸³ Nedovoljno upućen ili potpuno neupućen u tok stvari, fra Ivan Jukić je u avgustu 1846. izražavao mišljenje, kako je dalja prepreka ilirskog razvoja u Bosni okončana Barišićevim premještanjem u Hercegovinu.

¹⁷⁷ “Bosna i Hercegovina. Dopis iz Sarajeva 12. prosinca 1846”. *Novine horvatsko – slavonsko – dalmatinske. br. 10, tečaj XIII*, 3. 2. 1847.

¹⁷⁸ “Turska”. *Novine čitašta beogradskog. Čislo 36, God. I*, 5. 9. 1847.

¹⁷⁹ “Bosna i Hercegovina. Sa granice. 10. Febr”. *Srbske Novine, Broj 20, Iod. XVI*, 8.3.1849.

¹⁸⁰ Žáček V. 1973. 149.

¹⁸¹ Šidak J. 1970. 417.

¹⁸² Isto. 421.

¹⁸³ Jakšić G. 1924. 374.

Naredni koraci trebalo je da idu u pravcu rješenja upravljanja provincijom “Bosnom Srebrenom”, tako što bi Porta dopustila bosanskim franjevcima da je oni sami vode. U tom smislu, fra Jukić je izražavao mišljenje, da “ako Fratri pridobiu onda će mo ovdje podpuni mir imati i za Narodnost ilirsku ovde će se mlogo moć učiniti”.¹⁸⁴ Izgleda, da je već tada i fra Josić promijenio svoje mišljenje i popustio u svom dotadašnjem prosrpskom opredjeljenju. On je u decembru 1846. godine, zajedno sa fra Jukićem, pisao Gaju u ilirskom duhu: “Nesumnjnim, da pametju vašom često pogledate na strane preko – Unske i raztuženi uvidjate, da su još tmine kod nas (...) I doisto, to mišljenje i ta želja, jest sviuh domorodacah, da nesretnu, ovu ilirsku pokrainu, posle toliko stolec-tjah, jednoć već, sunce od prosvete ograne i obasja”!¹⁸⁵

Jedan franjevac iz kreševskog samostana, koji je bio zadojen ilirskom ide-jom smatrao je aprila 1847. godine stanovnike “od Vračara i Černe Gore, od Velebitja i Medvedgrada” sve za jedan isti narod.¹⁸⁶ Najvjerovatnije je, da je riječ o fra Grgi Martiću, koji je iste godine u *Kolu bosanskom*, gotovo identičnom geografskom konstrukcijom: Vračar – Crna Gora – Velebit – Medvjed grad, pozivao na pomoć oko otvaranja osnovnih škola.¹⁸⁷ Suprotno pogledu ovog bosanskog franjevca, s pozicije filologa, Vuk S. Karadžić je u svom famoznom *Kovčežiću* aludirao na takozvanu “srpsku narodnost” bosanskih katolika, od-nosno, kako je naveo “(...) onima Rimskoga zakona (kojima je bilo – B. T.) još teško Srbima nazvati se, ali će se po svoj prilici i tome malo po malo naviknuti; jer ako ne će da su Srbi, oni nemaju nikakvoga narodnoga imena”.¹⁸⁸ (! – B. T.).

¹⁸⁴ Ćorić B. 1973. 172. *Pisma Ivana Franje Jukića. Fra Ivan Frano Jukić - Vjekoslav Babukiću*, Fojnica 10. kolovoza 1846.

¹⁸⁵ Isto. 108. *Isto. Fra Ivan Frano Jukić, fra Blaž Josić - Ljudevitu Gaju*, Fojnica 1. prosinca 1846.

¹⁸⁶ “Turska. U manastiru Kreševu u Bosni dana 10. ožujka (mart.)”. *Novine dalmat. – horvat-sko - slavonske Broj 29, Tečaj XIII*, 10.4.1847.

¹⁸⁷ Čuturić L. 1926. 128.

¹⁸⁸ Karadžić V. 1849. 6.; Karadžić je nacionalno pitanje bosanskih katolika sagledavao jed-nostrano, samo filološki, ne uključujući sociološke i državno-pravne činjenice, zbog čega je, prema riječima srpskog historičara Božidara Kovačevića griješio. Kovačević, za razliku od Ka-radžića smatra, da nijedan narod, kako je naveo u jednoj raspravi, nije nikakav “Nakot”, kao i da on “ne postaje razmnožavanjem u aritmetičkoj progresiji, nego prima u sebe starosedeoce i osvajače, okolne varietete svoje rase i periferične delove drugih naroda”. On se oštro supro-stavio Karadžićevom površnom posmatranju etnogeneze bosanskih katolika, ističući kako su

Krugu preostalih bosanskih franjevacu privrženih srpskoj politici pripadao je još jedno određeno vrijeme toliški franjevac fra Martin Nedić. On je između 1845. i 1847. godine još uvijek u nacionalnom zanosu pisao pjesme “svijetlom srpskom knezu” Aleksandru, Iliji Garašaninu i Lazaru Teodoroviću.¹⁸⁹

U *Danici* od 13. februara 1847. godine Kukuljević-Sakcinski u jednom članku obavijestio je hrvatsku čitalačku javnost o tome, kako pravi “Hervati” žive i u sjevernoj Bosni, staroj Hervatskoj, nazivajući je u jednom drugom radu, Turskom-hervatskom. On je u Hrvatskom saboru oktobra 1847. dosta oštrijim tonom nego ranije upozoravao, da se dio hrvatskog naroda još uvijek mora klanjati turskoj tiraniji. Bosnu je smatrao za “veliku stranu naše domovine Horvatske”.¹⁹⁰ Vođa hrvatskih iliraca, Ljudevit Gaj, prema Durkoviću-Jakšiću, tokom juna 1847. i praktično je odbacio ilirsko ime, opredjeljujući se za jugoslovensko,¹⁹¹ a da to niko od bosanskih franjevacu nije ni znao.

Tomo Kovačević nastavio je svoju političku aktivnost u korist Srbije tako što je krajem decembra 1847. sastavio *Primečanije sverhu dviženia narodnog u Bosni* od četrnaest tačaka. U drugoj tački naglasio je da u austrijskoj Vojnoj granici, a naročito prema Hrvatskoj, ima dosta oficira i vojnika koji bi rado u Bosni vojevali, kada bi se ustankom povela borba protiv Turaka.¹⁹² Kovačević je ovdje očito mislio na oficire srpskog porijekla, jer je u svome *Primečaniju*

“čakavci koji su nekada zauzimali mnogo veći prostor i po svoj prilici zalazili u jugo – zapadnu Bosnu, razređeni zbog bežanije pred Turcima, poštokavljani, i od srpskih doseljenika primili sve srpske mitove i svetinje, pa ipak hteli da ostanu Hrvati”. Takođe, Kovačević naglašava, kao veoma bitnu činjenicu, da je “život bio jači od filoloških teorija”, kao i da “čim se ilirska plima smirila u hrvatskom koritu, posle zabrane ilirskog imena 1842, sav taj svet (bosanski katolici – B. T.) počeo je sticati hrvatsku svest”. (Kovačević B. 1936. 524-525.). Tome treba pridodati i uticaj susjedne Dalmacije, pogotovo ako se u obzir uzme činjenica da su Bosna i dio srednje Dalmacije oduvijek činili “rejon” čiji su stanovnici posjedovali sve neophodne elemente za obrazovanje “jedne etničke cjeline”. (Marjanović M. 1913.a. 353-354.); Karadžić je deceniju kasnije, čak predložio, da “ako hrvatski rodoljupci ne pristaju” na podjelu po jeziku, da ništa drugo nepreostaje (! – B. T.) “nego da se podijelimo po zakonu ili vjeri: ko je god zakona Grčkoga ili istočnoga, onaj se makar gdje stanovao, ne će odreći Srpskog imena, a od onijeh, koji su zakona Rimskoga, neka kaže, da je Hrvat koji god hoće”. (Karadžić V. 1861. 300.).

¹⁸⁹ Drljić R. 1940. 50.

¹⁹⁰ Knezović M. 2001. 215.

¹⁹¹ Durković- Jakšić Lj. 1970. 120.

¹⁹² Stojančević V. 1971. 225-226.

naknadno zabilježio, da su Horvaćani (“Хорваћани“) već slali svoje ljude u Bosnu i Hercegovinu (“Босну и Херцеговину“) i da se za njih interesuju ilirci Ivan Mažuranić i Ljudevit Gaj.¹⁹³ On je uz pomoć Garašanina, iste godine nabavio veći broj knjiga Dimitrija Davidovića i nekih drugih srpskih djela štampanih u Beogradu i predao ih fra Josiću.¹⁹⁴

Ilirski pokret, kao prevashodno narodnjački pokret imao je, kako ističe mađarski historičar Endre Arató, tu posebnost što je u svoju koncepciju sublimirao moderni građanski pokret sa pokretom hrvatskog plemstva, stvarajući na neki način novu vrstu etničko-teritorijalne hrvatske nacionalne ideologije.¹⁹⁵ Razlikovao se od srpske nacionalne politike, koja je prema ovom historičaru, propagirala narodni (pučki) pojam nacije, uglavnom zbog toga što je srpski narod nakon turskih osvajanja izgubio svoje plemstvo.¹⁹⁶ Uoči početka revolucije 1848. u Hrvatskoj je sve više bilo starih iliraca koji su isticali hrvatsko teritorijalno-virtuelno pravo na Bosnu, čiji je stvarni ideolog bio pomenuti Bogoslav Šulek. Njemu je drugi ilirac, zapravo istomišljenik Kukuljević-Sakcinski spočitavao jedino to, da u toj hrvatskoj zemlji ne žive Hrvati. Razočaran u takvo stanje stvari Kukuljević-Sakcinski je 1848. uviđao, da Ilira i nema u Bosni. Sve ovo navodi na zaključak, da je u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji – ilirizam praktično izgubio bitku sa jednom novom nastupajućom nacionalnom ideologijom, hrvatizmom.¹⁹⁷ Dosta ranije, Šišić je ustvrdio, kako je nakon zabrane ilirskog imena “baštinik njegov bilo hrvatsko ime za sve katolike našeg naroda od Drave do Budve, i od mora do Drine, koji tek sada, malo po malo, postadoše sviješću Hrvati; baš onako, kao što su postali svi pravoslavni na tom istom teritoriju svjesni Srbi”.¹⁹⁸

Kukuljević-Sakcinski je u aprilu 1848. iznio mišljenje u *Narodnim novinama*, kako “Bosna treba ući u budući slavenski savez”, da bi sljedećeg mje-

¹⁹³ AS IG 1819-1874, *Tomo Kovačević - Iliji Garašaninu*, Beograd 28. decembra 1847, br. 455, l. 4, br. dok. 234.

¹⁹⁴ Stranjaković D. 1940. 515.

¹⁹⁵ Arató E. 1973. 267.

¹⁹⁶ Isto. 282.

¹⁹⁷ Berić D. 1979. 184.

¹⁹⁸ Šišić F. 1922. 169.

seca u Zagrebu lično primio jednu delegaciju katolika i Muslimana iz Bosne.¹⁹⁹ Slično Kukuljević-Sakcinskom, stanovnike u Bosni bez izgrađene nacionalne svijesti vidjela je 1848. i zapadnoevropska putopisna literatura. Oni su bili izdijeljeni jedino prema vjeri na “Turke (“Turks”), Grke (“Greeks”) i rimokatolike (“Roman Catholics”).²⁰⁰ Vrlo važno je istaći da su u ovom vremenu prostor za dalji nacionalni rad Hrvati pronalazili u Bosni među katolicima, jer je Ilija Garašanin i sam u projektu *Upraviteljstvo Bosancima* (“Босанцима“) priznao, da narod u Bosni, kako je zabilježio “nema svijesti narodnosti svoje”.²⁰¹

Tokom revolucionarne 1848. godine iz same Bosne je od katoličkog stanovništva sve više bilo signala, koji su pozivali da Hrvatska oslobodi Bosnu. U jednom novinskom proglasu bosanski katolici apelovali su na hrvatsku javnost i političare da ih oslobode pod hrvatskim barjakom, kao Iliro-Bosance. Na proljeće 1848. godine pjevalo se među katolicima u Bosni “eto nama Jelačića bana”.²⁰² Provincijal bosanskih franjevaca fra Marijan Šunjić je u to vrijeme preko fra Ivana Jukića naručivao u Zagrebu sliku hrvatskog bana Jelačića,²⁰³ kome je u bansku čast posvetio pjesmu *Jelačkinja*.²⁰⁴ Banov pokret, pratio je u svom “Godišnjaku” Travničanin fra Jako Baltić s velikim oduševljenjem i simpatijama.²⁰⁵ Veoma intrigantan dokument hrvatske nacionalno-političke provenijencije iz toga vremena je jedan manji koncept anonimnih domorodaca iz Slavonije, pod naslovom *Misli*. On datira iz proljeća 1848. godine u čijoj se posljednjoj dvadeset i četvrtoj tački izričito najavljuje oslobođenje Bosne i njeno sjedinjenje sa Hrvatskom:

“Ako pod Turskim jarmom stanujuća naša Horvatska, Bosanska i Hercegovачka Bratja slobodu i nezavisnost zadobiju, i isti Savet naše starodavno

¹⁹⁹ Knezović M. 2001. 211.

²⁰⁰ Wilkinson G. J. 1848. 57.

²⁰¹ Nikić D. 1987. 76.

²⁰² Drljić R. 1940. 66.

²⁰³ Ćorić B. 1973. 131. *Pisma Ivana Franje Jukića. Fra Ivan Frano Jukić - fra Bosni Perišiću*, Travnik 28. svibnja 1849; Isto. 134. *Isti - istome*, Varcar 9. rujna 1849.; Isto. 143. *Isti, Račun s P. O Fra Bon. Perišićom za godinu 1848 - 51*, Varcar 12. siečnja 1851.

²⁰⁴ Drljić R. 1940. 66.

²⁰⁵ Drljić R. 1938. 185.

skopčanje i sjedinjenje ponoviti sve sile i sredstva neka upotriebi”,²⁰⁶ kaže se u ovom dokumentu.

Jelačićeva neodlučnost i njegovo zadovoljenje s banskom čašću bilo je poznato srpskim političarima, kao i to da su ga za nešto odlučniji stav oko narodnih poslova pritiskali Gaj i njegove pristalice. Postavlja se pitanje, koliko ima istine u Herkalovićevom obavještenju srpskim političarima, da je u Hrvatskoj bilo vrlo malo, samo među nevažnim političarima i takvih političkih tendencija, koje su zamišljale nezavisnost Hrvatske u savezu s Bosnom?²⁰⁷ Inaugurisanje bana Jelačića, svakako da nije ostalo bez odjeka, ali kako je istaknuo hrvatski historičar Slavko Harni “ono nije sve zateklo u jednako duhovnom stanju (...) poglavito s obzirom na očekivanja koja su se prethodno gajila u odnosu na kneževinu Srbiju”.²⁰⁸ Posebno je iz toga vremena interesantan slučaj mladog pjesnika fra Grge Martića, smatranog od nekih historičara za jednog od pobornika Ilirskog pokreta,²⁰⁹ čak i najvećim Ilirom iz Bosne,²¹⁰ koji je sredinom četrdesetih godina napisao pjesmu *Radost na sadašnjost serbstvu* i koji se ranije “štogjegod Srbinom priznao”,²¹¹ da bi se u kasnijem vremenu postepeno priklanjao hrvatstvu.²¹² Daleko prije ilirstva i hrvatstva fra Martić, prema

²⁰⁶ Šidak J. 1976. 81.

²⁰⁷ Leščilovskaja I. I. 1973. 295.

²⁰⁸ Harni S. 2009. 44.

²⁰⁹ Čurić H. 1972. 145.; Martićev biograf fra Augustin Čičić pronašao je 1911. u Martićevoj ličnoj arhivi njegovo priznanje hrvatstva, u jednom od nedatiranih dokumenata, u kome doslovno kaže: “Ako bi koi – da a čini se da jih ima u narodu – o mojoj narodnosti sumnjio, valja mu kazati: da sam rodjen u Županiji bivšoj Hrvatskoj jednoj od sedam poglavitijih što jih broji Porfirogenit – Imotskoj gdje su se prvi doslići prastari Hrvati nastanili te i do danas ta ista krajišta posjeduju; dosljedno je dakle da sam i ja Martić porieklom i rodnom Hrvat, što sam i svojim životom i djelovanjem pokazao”. (Čičić A. 1911. 193-194). Fra Martić je prema priznanju njegovih biografa od “dičnog Ilira postao Hrvat”. (A. M. 1930. 24-25.). On je u jednom neobaveznom razgovoru pod stare dane, vođenom u samostanu u Kreševu na postavljeno pitanje, da li je ikada bio srpski pjesnik i Srbin, a ne Hrvat, zagonetno odgovorio: “Valaj baš onako, kao što je i Hrvat onaj njihov fra – Vuk Karadžić!” (Neimarević A. 1940. 140.).

²¹⁰ Mandić D. 1982. 467.

²¹¹ Jelenić J. 1915. 176.

²¹² Harni S. 2009. 45. U jednom pismu svome prijatelju Marku Poljaniću iz jula 1881. poslije povratka iz Rima, gdje je boravio zajedno sa đakovačkim biskupom Josipom Jurajem Strossmayerom, fra Martić se u nacionalnom smislu izjasnio kao Hrvat: “(...) Slavni Štrosmajer

tvrdnjama fra Jelenića “prezirao je sve izrode, a neprijatelje srpskoga roda i srpskog pokreta smatrao je neprijateljima svoga života”.²¹³ Fra Martić se 1842. u *Skoroteči* bunio protiv crkveno-slovenskih riječi u našem srpskom literarnom jeziku. Njemu je kao mladiću bilo vrlo teško da ih nauči “Tako je meni Srbinu bilo (...) nego Srbini Srbima srpski srpstvujemo”,²¹⁴ pisao je fra Martić. Posvetio je fra Martić 1842. godine Savi Tekeliji *Pesan na dan svetog Save prv. arh. serbskog*, zatim napisao je pjesmu *Jovanu Rajiću*, kao i *Pozdrav Petru Petroviću, vladiki crnogorskomu, u Beču se nahodećem*.²¹⁵ Preokret u njegovoj nacionalnoj orijentaciji započeo je 1847. pozivom u Gajevim *Novinama* na opšte buđenje nacionalne svijesti kod bosanskih katolika, za čije obrazovanje je bilo neophodno otvaranje osnovnih škola u tri bosanska samostana.²¹⁶ Fra Martić je prvo u julu, a zatim u decembru 1847. odbio ponudu direktora karlovačke gimnazije Aleksandra Stojačkovića da školski Bukvar za katoličke osnovce štampa ćirilicom. “Priznajte da bi za vas Bošnjake (“Бошњакe”) naiprobitačnije bilo primiti staru svoju kirilicu”, pisao mu je Stojačković. Ovaj je uzalud pozivao bosanske franjevce da se vrate pismu, kojim su se u Veneciji štampale njihove knjige u ranijem vijekovima: “istim slovima, s kakvim se mi Srbli (“Србљи”) danas služimo”,²¹⁷ što je za fra Martića bilo neprihvatljivo. Fra Martić je “predložio g. Piscu da se ima knjiga uprav starom Bukvicom štampati, tada je on iskrenuo na postojeću građansku Srbsku Azbuku”, što je on kategorično odbio.²¹⁸

Tokom marta 1848. godine jedan od vođa iliraca Bogoslav Šulek je u *Dalmatinsko – hrvatsko – slavonskim novinama* pisao, da bi Hrvati trebalo da rade na povratku starih hrvatskih granica, sve do Une i Bihaća u današnjoj Bosni.²¹⁹

bio je duša svemu slavju slavjanskomu, a osobito nas Hrvatah (...)”. (H. Ćurčić 1972. 149-150. *Fra Grgo Martić - Marku Poljaniću, Kreševo, 29.7.1881.*)

²¹³ Jelenić J. 1915. 176.

²¹⁴ Kostić L. 1963. 21.

²¹⁵ Čičić. A. 1930. 69.

²¹⁶ Drljić R. 1942. 169.

²¹⁷ Jelenić J. 1913.b. 210. *Aleksandar Stojačković - fra Grgo Martiću*, Sremski Karlovci 7. prosinac 1847.

²¹⁸ Jelenić J. 1913.a. 87. *Citirani komentar fra Grgo Martića na poledini pisma: Isti - istom*, Isto 2. srpnja 1847.

²¹⁹ Milićević J. 1973. 97.

Ovakvi zahtjevi mogli bi da se prepoznaju samo između redova i u novoj značajnoj hrvatskoj politici. Naime, na proglašenju 25. marta 1848. godine Josipa Jelačića za hrvatskog bana u Narodnom domu izdeklamovana su famozna *Zahtijevanja* od trideset tačaka. U tački trećoj, osim neodložnog sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom, Slavonijom i Vojnom krajinom zahtjevalo se, takođe “glede političkog upravljanja kao i ostalih tečajem vremena izgubljenih s ugarskim varmeđam i s austrijskim državama sjedinjenih strana naše domovine”.²²⁰ Ovim, takozvanim, zahtjevom nedvosmisleno se ciljalo na zapadni dio Bosne, takozvanu Tursku Hrvatsku, izgubljenu 1527. godine u ratu sa Turcima pod imenom Jajačke banovine. I sam Ante Starčević je te 1848. godine kao ilirac zdušno bio za Hrvatsku “bar do Une rijeke”.²²¹

Krajem marta 1848. godine turska diplomatija upozoravala je austrijskog internuncija Štrimerera da se političko vrenje, koje vlada u Hrvatskoj i Slavoniji, proširilo i na Bosnu. Posebno je na katolike u Bosni početkom maja iste godine razdražujuće djelovao jedan apel, kojim su oni pozivani da se sprema na žrtvu za opšte dobro “majke domovine” i to do posljednje kapi krvi.²²² Identifikovanje bosanskih katolika sa hrvatskim ilircima moglo se osjetiti iz nekih hrvatskih novinskih izvještaja od aprila 1848. u Bosni, u kojima se hrišćanska raja, slučajno ili ne, naziva Srbo-Ilirima (pravoslavni-Srbi, katolici-Iliri – B. T.), čijom se “sèrbsko – ilirskom, kèrvlju” hrane turske siledžije i zulumčari.²²³ Jedan bosanski katolik je u pozivu Hrvatima za pomoć u proglasu pod nazivom “Vapaj kèrstjanskih Bošnjakah” i sam izrazio svoje “slavjansko bosansko hèrvatsko” nacionalno opredjeljenje.²²⁴ Ovaj proglas svakako da je imao veze i sa dolaskom hrvatskog bana Josipa Jelačića na čelo cijelokupne Vojne granice. Od toga vremena Hrvati su sve više uviđali da je Dalmaciji potrebna Bosna i da se za nju “što prie treba Bosna preoteti”.²²⁵

²²⁰ Horvat J. 1975. 255.

²²¹ Derossi Z. 1996. 215.

²²² Berić D. 1978/79. 152.

²²³ “Bosna i Hercegovina”. *Novine dalm. hèrv. slavonske, Broj 34, Tečaj XIV*, 13.4.1848.

²²⁴ “Bosna i Hercegovina. Vapaj kèrstjanskih Bošnjakah”. *Novine dalm. hèrv. slavonske, Broj 51, Tečaj XIV*, 20.5.1848.

²²⁵ “Matia Ban dalmatinac. Sta treba Dalmaciji”. *Zora dalmatinska, br. 19, V. godina*, 8.5.1848.

Šulek je 19. maja 1848. godine pisao Stjepanu Ivičeviću, kako “nema sumnje, da će se za mjesec u Beču republika proglasiti i time se monarhija raspasti i propasti. (...) Od Ugarske ćemo se sasvim emancipirati i Bosna će biti za kratko vrijeme naša. Tako dakle ispunit će nam se pod slavnim Jelačićem najsmionije želje”.²²⁶ Bosanski katolici početkom juna 1848. uputili su i apel hrvatskom banu Jelačiću uz molbu da udari na Turke u Bosni. Nedugo zatim, papa je 28. juna iste godine pisao bosanskom biskupu, nalažući mu da utiče na svoje fratre, kako bi savjetovao katolicima da prekinu sve kontakte sa pravoslavnima koji spremaju pobunu.²²⁷

U vrijeme kada je austrijski špijun iz Livna Antonio Tadić tokom juna 1848. pisao da se bosanski katolici uzdaju samo u austrijskog cara,²²⁸ politika Katoličke crkve, kako je istakao srpski istoričar Milorad Ekmečić, dobijala je svoju novu filozofiju. Ona se temeljila na jednom papskom pastirskom pismu *Allocutio* iz 1848. (izdato 20. aprila 1849.), koje je osuđivalo demokratiju i suverenost naroda.²²⁹ Suprotno ovim novim tendencijama, te godine katoličko stanovništvo oko Livna uveliko je bilo spremno na oružanu akciju protiv Turaka i to u saradnji sa pravoslavnima. Agent srpske vlade pravoslavni sveštenik u Livnu Đorđe Margetić je zabilježio, kako “Šokci (“Шокци“) tako su u dogovoru i skladu, kako su njihovi fratri uredili, da ili svi oni ili Turci obezglave se, a to bi i naši sa sviju strana preuzeli napad”.²³⁰ Postavlja se pitanje, da li je ovaj plan imao veze sa razmišljanjima u Zagrebu, u kome je tokom aprila 1848. izaslanik srpske vlade Matija Ban bio upozoren, da će Bosnu osloboditi Hrvatska, ukoliko ne želi Srbija da je oslobodi. Matija Ban je istog mjeseca pisao vojvodi Stevanu Knićaninu, kako Hrvati uviđaju da je Bosna, koja je bogata sirovinama i tržištem neophodna za dalji razvoj Dalmacije. Kod Hrvata se javlja ideja, da bi Bosnu trebalo sada zauzeti, pogotovo kada je ban postao zapovjednik cijele Vojne Granice.²³¹

²²⁶ Horvat J. 1975. 265.

²²⁷ Berić D. 1978/79. 155.

²²⁸ Šljivo G. 2008. 151.

²²⁹ Ekmečić M. 2007. 293.

²³⁰ AS IG (1819-1874), *Đorđe Margetić - Spiridonu Margetiću*, Livno 1848., br. 919, l. 2, br. dok. 416.

²³¹ Berić D. 1979. 174.

Tokom proputovanja bana Jelačića po Dalmaciji, koje je na izvjestan način predstavljalo dio priprema za preduzimanje političke i vojne akcije u Bosni, planiran je napad na Livno. Akciju je trebalo da podrži 10.000 ljudi, koje bi predvodili Dalmatinci, Krsto Kulišić i Krsto Kalinić. Planiralo se da ova dvojica stupe u vezu s najbogatijim begom u Livnu, Čizmićem.²³² Kulišić je valjda uspio da pridobije Mehmed-agu Čizmića, s kojim se i pobratimio, ali su austrijske vlasti presjekle ovaj pokret.²³³

Kada je Herkalović sredinom maja 1848. predstavio Garašaninu plan Ljudevita Gaja, zasnovan na široj jugoslovenskoj osnovi, preneseno mu je da u Hrvatskoj postoji i mišljenje da bi Hrvatska trebalo da ostane izdvojena, sjeđinjena s Bosnom, za razliku od drugih dijelova buduće Jugoslavije, koja bi ostala posebna cjelina.²³⁴ Garašanin je bio svjestan činjenice, da bi se vjerovatno zbog blizine Vojne granice, samo na jedan mig iz Hrvatske na Bosnu, kako je govorio, sve na ustanak u jedan sat diglo, kao što bi se to isto dogodilo i na poziv Srbije. Međutim, Garašanin je kao konzervativac smatrao da za tako nešto nije vrijeme ili, kako je konstatovao jednom prilikom, da “Srbija ne može potpomagati i biti u sukobu sa Portom, a na štetu Hristijanstva od probuđenih duhova Srbskih”.²³⁵ Ovakav Garašaninov stav svakako da nije bio u skladu sa mišljenjem Gaja o tome, da je Srbija još uvijek imala potencijal da postane “sredotočjem”, ne srpskog nego južnoslovenskog “carstva”.²³⁶

Službena srpska politika bila je za to, da treba biti oprezan s daljnim priprema akcije, kao i da je u tom cilju bilo neophodno osigurati podršku domaćeg katoličkog stanovništva. Matija Ban, u vezi s planiranom akcijom u Bosni, još uvijek je računao na podršku nekih bosanskih franjevaca, naglašavajući u pismu Knićaninu (maj 1848. godine) da oni u Bosni igraju važnu ulogu, zbog čega je među njih bilo nužno poslati nekoga iz Srbije.²³⁷ Nekoliko dana nakon Banovog izvještaja feldmaršal baron Hrabrovski strašio je svoju vladu,

²³² Isto. 189.

²³³ D. Dž. 1904. 222.

²³⁴ Milićević J. 1973. 100.

²³⁵ Isto. 104-105.

²³⁶ Šidak J. 1960. 187.

²³⁷ Berić D. 1979. 200.

da Srbija u sporazumu sa bosanskim hrišćanima, Hrvatskom i Slavonijom ima namjeru, da se zajedno sa Bosnom odcjepi od Porte. Ban Jelačić plašio se ove srpske akcije, pa je “pod snažnim uticajem ideje hrvatskog istorijskog državnog virtuelnog prava, pod koju je sve više potpadao”, kako tvrdi srpski historičar Dušan Berić, isticao potrebu suzbijanja srpskog uticaja u Bosni. On je na to upozoravao austrijskog nadvojvodu Franca Karla, posebno ga uznemirujući sa srpskim knezom, koji je, navodno, imao ozbiljne namjere sa Bosnom.²³⁸ U jednom pismu iz toga vremena pisalo je da u Bosni vlada nekoliko partija, koje bi se mogle prevesti i kao nacionalno-političke agitacije, i to: “srbska, austrijska, obrenovićeve, patrijarhova i ruska”.²³⁹ Interesanto je da se ilirska, tada već hrvatska partija, ne spominje. Istina je, da je ona među katolicima bila u sjenci još uvijek jače i uticajnije takozvane austrijske partije.

Mišljenje Matije Bana da bi među franjevce u Bosnu trebalo poslati jednog emisara iz Srbije, moguće je dovesti u vezu s Kovačevićevim izvještajem Garašaninu od maja 1848. godine. Kovačević dolazi do saznanja da u Bosni “sada nikakva strana ne nalazi se za stvar Hrvata, koji tamo ni sami Hrvati ne znaju”.²⁴⁰ Turska obavještajna služba imala je potpuno drugačije informacije. Oni su iz zagrebačke štampe od 27. maja 1848. (*Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* – B. T.) otkrivali namjere Hrvata, plašeći se, prije svega, za poziciju muslimanskog stanovništva u Bosni. Podaci s kojima su raspolagali upućivali su na hrvatski plan propagiranja što bliže saradnje Dalmacije s bosanskim katoličkim stanovništvom. Turcima je bilo jasno da se u okviru navodne robne saradnje i razmjene, nalaze, prije svega, hrvatski nacionalno-politički interesi. U pomenutom novinskom članku autor je neskriveno zagovarao ujedinjenje Hrvatske, Dalmacije i Bosne pod jednu zastavu.²⁴¹ Bosanski vezir Tahir-paša je pisao 9. juna 1848. godine Porti, da Hrvati ozbiljno namjeravaju upasti u Bosnu.²⁴²

²³⁸ Isto. 201-202.

²³⁹ Milićević J. 1973. 95-96.

²⁴⁰ AS IG (1819-1874), *Tomo Kovačević - Iliji Garašaninu*, Kragujevac 15. maja 1848, br. 971, l. 6 + 1, br. dok. 263.

²⁴¹ Feyzioğlu S. H., Kiliç, S. 2008. 85.

²⁴² Isto. 87.

Gaj je ponovo tokom jula 1848. u Beograd poslao svoga emisara Herkalovića. Međutim, Garašanin, koji ga je primio, nije imao povjerenje u Gaja. Ovoga puta mu je zasmetalo što je Gaj bio “sa Rusima u sporazumeniju”.²⁴³ Ispostavilo se da je stari mešetar Herkalović u Beograd došao samo da bi u korist Hrvata špijunirao kneza Miloša.²⁴⁴ Hrvati su na ljeto 1848. pojačali svoju agitaciju u Bosni. U jednoj nacionalno-političkoj proklamaciji, pod naslovom *Molba od sve Bosne*, upućene ljeta 1848. hrvatskom banu Jelačiću, isticalo se, da “sva bosanska raja ima veliko ufanje u njega”, pa ga moli da udari na Turke, jer će se “na njegov mig” svi podići na ustanak.²⁴⁵ Svakako je ovdje bila riječ o molbi katoličkog dijela bosanske raje, koja je u jednom od kasnijih poziva banu Jelačiću i austrijskim Hrvatima sa zahtjevom da ih oslobodi od turske tiranije, nazvali sami sebe “braćom slavjanskom i bosansko-hrvatskom”.²⁴⁶ U dopisu *Novinama dalmatinsko – hèrvatsko – slavonskim* od 6. juna 1848. godine bosanski katolici nazvali su Jelačića “banom od plemenite naše kèrvi”, a Hrvate “bratjom jednokèrvnom”. Njihova najiskrenija želja bila je, kako su istakli sa Hrvatskom “živiti al umèrti”.²⁴⁷ Takođe, krajem istog mjeseca banu Jelačiću se obratio neki katolik iz Bosne, koji je u pismu otvoreno molio austrijskog cara da im pomogne. Prema saznanjima koje je on posjedovao papa je već bio naložio bosanskom biskupu, da fratri odvrćaju katolike od pravoslavnih oko organizovanja bilo kakvih ustanaka. Zvuči logično i to, da je sredinom jula 1848. godine zagrebački *Agrammer Zeitung* nagovještavao hrvatski prodor u Bosnu, kao jednu od mogućnosti.²⁴⁸ Turci su u junu 1848. posjedovali informacije da austrijski Hrvati komuniciraju sa Hrvatima (bosanski katolici – B. T.) u Bosni, s ciljem organizovanja jedne pobune i pljačke Muslimana. Turski agenti obavještavali su Portu, da su Bosnu preplavile novine koje su propagirale ideju približavanja naroda Srbije i

²⁴³ Milićević J. 1973. 100.

²⁴⁴ Durković-Jakšić Lj. 1970. 128.

²⁴⁵ Milićević J. 1973. 99-100.

²⁴⁶ Jelenić J. 1915. 210.

²⁴⁷ “Bosna i Hercegovina. Molba bèdnh Bošnjakah na sve Slavjane u obće, a osobito na bratju: Hèrvate, Slavonce i Dalmatince!”. *Novine dalm. hèrv. slavonske, Broj. 57. Tečaj XIV*, 6.6.1848.

²⁴⁸ Berić D. 1979. 185-186.

Bosne, pri čemu se Beogradu osiguravalo mjesto buduće prijestonice njihove zajedničke države.²⁴⁹

Kao proizvod hrvatske političke kancelarije pojavio se krajem jula 1848. famozni *Prijedlog* izvjesnog Ljudevita Jelačića Bužinskog (J. Šidak sluti da ga on nije pisao. – B. T.), koji je u prvoj tački ili *Pogodbi prvoj* najavio, “u večničtvu Ravnateljstva tuliko članov naših kuliko primera Broju puka Horvacko Slavonskoga Dalmatinskoga granicu neizključujuć zahteva i po izbavljenju ostale naše južne Slovinske Bratje (katolici u Bosni i Hercegovini – B. T.) iz tudjinstva sadašnjega i zjedinjenja znama zahtevala bude”²⁵⁰

Izgleda, kao da je već u to vrijeme od bivših franjevaca jedino Tomo Kovačević ostao privržen politici srpske vlade, koji je i dalje održavao veze sa Gajem, vjerovatno i zbog toga što je ovaj još i tada izjavljivao, da je “Srbija prvenstvujuća zemlja bude u podići se imajućem carstvu jugoslovenskom”²⁵¹ Od ostalih bosanskih franjevaca, Stjepan Verković se na ljeto 1848. godine ponovo vratio u politiku. Bilo je to u vrijeme kada se spletkarilo da knez Mihailo Obrenović želi u sporazumu sa Mađarima zavaditi hrvatskog bana Josipa Jelačića s Ljudevitom Gajem, vratiti se na srpski prijesto, upasti u Bosnu i pripojiti je Srbiji.²⁵² Verković je po nagovoru Kovačevića imao zadatak da se ovoga puta, ali za korist srpske vlade ponovo približi Gaju, kako bi u Zagrebu sakupio informacije o boravku kneza Mihaila i o njegovim daljim namjerama, prevashodno u pogledu Bosne. On je početkom avgusta 1848. obavijestio Garašanina da je Zagreb očekivao knez Mihailovu pomoć oko oslobođenja Bosne. Ovaj Verkovićev izvještaj interesantan je i zbog toga što se u njemu povjerio Garašaninu, kako bi htio poljubiti ruku knezu Aleksandru Karađorđeviću u Beogradu.²⁵³

Uz fra Jukića, od bosanskih franjevaca Verković je bio iskreni rodoljub srpsko-hrvatske orijentacije, u čijem su se ponašanju kasnije naslagale i prepoznavale brojne nacionalne suprotnosti i frustracije. Vrativši se ljeta 1848. u

²⁴⁹ Feyzioğlu S. H., Kilić, S. 2008. 83-84.

²⁵⁰ Šidak J. 1976. 84.

²⁵¹ Stojančević V. 1971. 227.

²⁵² Doklešić Lj. 1984. 16-17.

²⁵³ Isto. 18.

službu kod Garašanina, ostavio je zabilješku, kako “s tužnim srcem rekнем mi loj Hrvatskoj – s Bogom! gdje sam najstrotnije i najvedrije dane mladosti moje proveo. I uputim se k slavnomu Beogradu”²⁵⁴

Videnje Kovačevića od početka septembra 1848. godine govori u prilog tome, da plod nikakve mašte nije bila sugestija Matije Bana data Knićaninu o obraćanju pažnje na Hrvate u pogledu Bosne. On je iz razgovora s Ljudevitom Gajem u Zagrebu zaključio, da Hrvatska ne želi samo sjedinjenje sa Dalmacijom, već i prisajedinjenje Bosne. Takođe, prema Kovačevićevom saznanju Bosna je, ne samo za Gaja, već i za bana Jelačića u političkim ciljevima zauzimala veoma važno mjesto.²⁵⁵ Pokreti na hrvatsko-bosanskoj granici zabilježeni su sredinom oktobra 1848. godine, kada se u Slavoniju prebacila jedna “organizovana grupa bosanskih katolika čiji je cilj bio priključenje hrvatskoj vojsci i banu Jelačiću. Od njih 17-ce, većina su bili turski Hervati”²⁵⁶ Poznato je da je ban Jelačić bio u korespondenciji s vođama pobunjenika u Turskoj Hrvatskoj (“Turkish Croatia”) i sa nekim spahijama na Savi, kojima je davao neka kva obećanja.²⁵⁷ Ban Jelačić i Gaj su u taj kraj Bosne ljeta iste godine poslali

²⁵⁴ Doklešćić Lj. 1981. 245.; Mnogo godina kasnije (1877.) Verković priznao, da ga je Gaju, grofu Nižanu i Babukiću u Zagreb privuklo njihovo revnosno zalaganje da Hrvati, kako je rekao, “utaru stazu obštoj slovenskoj prosvjeti, kao i da se isključi tudja, latinska”. Prema vlastitom priznanju, najveći uticaj na formiranje njegovih političkih pogleda imao je Gaj, koga je u jednom pismu iz 1868. nazvao “vrhunaravno biće ... svaka njegova riječ onako se je lijepila za moje srce i dušu, a svaka se je ticala sreće i veličine naše domovine, kao što je bilo nacrtano u: programu ilirskom.” Verkovića je na hrvatsku stranu i Gaja odvukla najviše ideja o zajedničkoj budućnosti Južnih Slovena pod ilirskim imenom. Za sebe je tvrdio da je rodod iz Bosne, hrvato-srpski Sloven, ilirske grane”. (“Io sono nativo di Bosnia, consequentemente appartengo al ramo Slavo Croato – Serbiano ossia Illyrico”). (Doklešćić Lj. 1984. 5-6.); Svoje potpuno nacionalno “otrežnjenje” i prihvatanje katoličkog hrvatsva Stjepan Verković povjerio je zagrebačkom kanoniku Franji Gašpariću, kada mu je 27. jula 1884. priznao, da je Garašaninov agent Tomo Kovačević bio “obični bezbožnik”, i kako je naveo “glupak koji je hulio na svetu Bogorodicu”. (Deželić st. V. 1925. 217. *Stjepan Verković - Franji Gašpariću, zagrebačkom kanoniku*, Petrograd 27/9 serpnja 1884.); U već poznim danima Verković se obrušio na Rusiju, nazivajući Gaja “smetenjakom”, koji ga je, kako je tvrdio “do ludila prepunio ruskim simpatijama”. (Badalić J. 1925. 259-261.).

²⁵⁵ AS IG (1819-1874), *Tomo Kovačević - Iliji Garašaninu*, Uzdin 19. avgusta - 25. decembra 1848., br. 966-971, l. 12, br. dok. 392.

²⁵⁶ “Iz Petrinje 9. listop”. *Novine Dalmatinsko – hervatsko - slavonske*, br. 113, tečaj XIV, Zagreb 14.10.1848.

²⁵⁷ Cyprien R. 1853. 379.

Matiju Mažuranića, koji je imao zadatak da za ilirsku ideju pridobije i neke bosansko-muslimanske prvake. On je 15. avgusta obavijestio brata Ivana, kako su u Bosanskoj Krajini “bezi krajišnički zaključili da će se prije podložiti banu Zagrebačkomu, nego kabuliti carski ferman, kad jim već svakako timari odpadaju”.²⁵⁸ Turske vlasti su vrlo brzo razotkrile neke zavjerenike, koji su bili spremni za glavnog vođu priznati generala Aliju Kedića iz Turske Hrvatske, a koji se samoproglasio za Jelačićevog rođaka [“(…) general in Turkish Croatia, Ali Kieditch, who called himself Yelatchitch’s cousin.”]. Kedićev centar je bio Bihać u kome je okupio brojno stanovništvo bez razlike na vjeru.²⁵⁹

Tomo Kovačević je krajem avgusta 1848. upozorio sekretara francuskog konzulata u Beogradu – Alfreda na nacionalni kurs hrvatske politike prema Bosni, po kome se Ljudevit Gaj i ban Jelačić nadaju da će Bosna, kako se on izrazio “Slavjani u Turskoj”, u bližoj budućnosti pripasti Austriji, odnosno Hrvatskoj. Politički krugovi u Hrvatskoj to su opravdavali činjenicom, u slučaju priključenja Dalmacije Hrvatskoj, da bi bez Bosne ona i dalje ostala siromašna pokrajina.²⁶⁰ Fra Jukićevo hrvatsko-srpsko opredjeljenje pronalazilo je svoje puteve saradnje i dalje, jednako sa Zagrebom i Beogradom. On se početkom avgusta 1848. u pismu Vjekoslavu Babukiću jasno izjasnio, da “Bošnjaci mnogo se od Ilirah, a osobito od Hervatah uzdaju (...) Mi Boga molimo za vaš napredak”.²⁶¹

Kovačevićeva mreža agenata, koju je ovaj u oktobru 1848. predložio Garašaninu, trebalo je da narod razdvojen na tri vjere štiti od propagandne opasnosti, a kao jednu od tri, pored takozvanih rusko-Mihailove i tursko-mađarske, naveo je austrijsko-Banovu, očigledno misleći na hrvatsku propagandu pod vođstvom bana Jelačića. Jedan od načina da se bosanski katolici istrgnu od uticaja bana Jelačića, po njemu, bio je i taj da se na stranu Srbije pridobije tipograf koji se ranije školovao kod Gaja. Prema Kovačeviću bio je to vrlo sposoban mladić, koji bi uz novčanu nadoknadu “mogao sadejstvovati, da se i sa

²⁵⁸ Berić D. 1978. 256.

²⁵⁹ Cyprien R. 1853. 380.

²⁶⁰ AS IG (1819-1874), *Tomo Kovačević - Iliji Garašaninu*, Uzdin 19. avgusta - 25. decembra 1848., br. 966-971, l. 12, br. dok. 392.

²⁶¹ Ćorić B. 1973. 182. *Pisma Ivana Franje Jukića. Fra Ivan Frano Jukić - Vjekoslavu Babukiću*, Travnik 7. kolovoza 1848.

nama u obštem narodnom delu (bosanski katolici – B. T.) sojuze”.²⁶² Radilo se o Anti Kaiću iz Banjaluke, Jukićevom nećaku.²⁶³

Novine dalmatinsko – hervatsko – slavonske nastavile su i kasnije sa izvještajima iz Bosne u nacionalnom duhu. U jednom podužem članku o događajima u Bosni 10. septembra 1848. otvoreno su se pozivali Srbi i Hrvati, da na Bosnu nasrnu oružanom silom. Turci su za ovakvo pisanje optuživali i zatvarali bosanske franjevce, uz otvoreno bodrenje Mađara protiv hrvatskog bana. U tekstu je bila neskriveno iskazana želja za uspjeh “u poslu svenarodno – slavjanskom”.²⁶⁴ I dok je Ivan Kukuljević-Sakcinski u jesen 1848. objavljivao *Slavjanke*, ciklus pjesama u kojima se založio za stvaranje saveza slovenskih naroda protiv Nijemaca i Mađara,²⁶⁵ ilirizam kod nekih franjevaca u Bosni još nije bio u potpunosti zamro. Vrh katoličke crkve preko đakovačkog biskupa Josipa Kukovića molio je 13. decembra 1848. godine bosanskog biskupa fra Barišića da razuvjerava katolički narod u istinitosti vijesti po kojima hrvatski ban Jelačić priprema oružanu invaziju u Bosni.²⁶⁶

Garašaninov famozni *Plan po kojemu se u ovoj 1848. ima raditi*, predviđao je kao jedan od najvažnijih nacionalno-političkih zadataka da se narod u Bosni, bez razlike u vjeri sa simpatijama okreće Srbiji. Za takvu politiku, prema planu, bilo je neophodno pridobiti podršku razumnih i vjernih katoličkih sveštenika.²⁶⁷ Takođe, prema Garašaninovom drugom *Planu o ostvarenju srpske sjeditelne države*, koji je 1848. izradio zajedno sa srpskim poslanikom u Carigradu, Bosna je zauzimala centralno mjesto.²⁶⁸ Poznato je, da fra Jukić nije imao direktne kontakte sa Garašaninom, kakve je naprimjer imao sa hrvatskim pravaškim ideologom Antom Starčevićem, s kojim se čak sre-

²⁶² AS IG (1819-1874), *Tomo Kovačević - Iliji Garašaninu*, Kragujevac 8. oktobra 1848., br. 905, l. 6, br. dok. 269.

²⁶³ Džaja M. 1964. 95.

²⁶⁴ “Bosna i Hercegovina. Iz Bosne, 10. rujna 1848”. *Novine dalmatinsko – hervatsko - slavonske*, br. 104, tečaj XIV, 23.9.1848.

²⁶⁵ Markus T. 2009. 302.

²⁶⁶ Jelenić J. 1913.b. 224. *Biskup Josip Kuković - biskupu fra Rafaelu Barišiću*, Djakovo, 13. prosinca 1848.

²⁶⁷ Nikić D. 1987. 70.

²⁶⁸ Isto. 90.

tao 1848. godine.²⁶⁹ Starčević mu je tada savjetovao, da se ispred bosanskih franjevaca i katolika u Bosni stavi na čelo saradnje s antireformski orijentisanim bosanskim begovima.²⁷⁰ Ipak, on preko Kovačevića nije nikada prekinuo vezu s Beogradom. Njegovi kontakti sa srpskom vladom odnosili su se na pitanje opskrbe knjigama novouspostavljenih osnovnih škola u: Travniku, Livnu, Varcaru i Fojnici. Krajem 1848. godine fra Jukić se Kovačeviću obraćao zbog “oskudice Serbskih knjiga”.²⁷¹ U tim njegovim vjerski izmiješanim, katoličko-pravoslavnim školama kapelani su djecu besplatno učili “čitanju i pisanju latinskomu i serbskomu”.²⁷²

Imbro Tkalac, koji je tokom 1849. boravio u Bosanskoj Krajini lično se uvjerio, kako nacionalna imena i dalje nisu bila u široj upotrebi, te su “pravoslavne u Bosni nazivali hrišćani, a katolike kršćani”.²⁷³ Računalo se da u aprilu 1849. u cijeloj Bosni živi 1.500.000, u Hercegovini 300.000 i Turskoj Hrvatskoj (“Турской Хрватској”) 200.000 stanovnika.²⁷⁴ Teoriju srpskog špijuna u Bosni Pavla Karano-Tvrtkovića iz te godine, po kojoj su svi “stojbenici” Bosne i Hercegovine Srbi (“Serblji”) opovrgavao je hrvatski lingvista i ilirac Ante Kuzmanić. On je isticao, da među tim stanovnicima “ima dosta i Hervatah, ili Hervaćanah, ali trojakoga viroispovidanja, istočnoga, zapadnoga, i Mahomedanske vire”.²⁷⁵

Hercegovački biskup fra Barišić požalio se 6. marta 1849. godine đakovačkom biskupu Josipu Kukoviću na neprestajanje netrpeljivosti turskih vlasti prema bosanskim katolicima, a kao glavni razlog naveo je raširenost vijesti da će ban Jelačić upasti u Bosnu i osloboditi hrišćane. Bosanski Muslimani sumnjičili su katolike, da su vrebali odgovarajući priliku, samo kako bi se pridružili banu Jelačiću. Fra Barišić se istinski požalio, kako se niko od bosanskih

²⁶⁹ Hadžijahić M. 1966/67. 89.

²⁷⁰ Muradbegović A. 1957. 57.

²⁷¹ Ćorić B. 1973. 196. *Pisma Ivana Franje Jukića. Fra Ivan Frano Jukić - Tomi Kovačeviću*, Travnik (?) 23. Prosinca 1848.

²⁷² Jukić I. F. 1957. 41.

²⁷³ Tkalac Ignjatijević I. 1926. 43.

²⁷⁴ “Podlistak, Nova knjiga”. *Srbske Novine, Broj 26, God. XVI, 29.3.1849.*

²⁷⁵ “(Pavle Karano - Tvrtković), Pogled po Bosni i Hercegovini”. *Glasnik Dalmatinski, br. 39, godina I, 15.10.1849.*

katolika nije smio usuditi pred turskim vlastima ni pomenuti “banovo ime, koji dosta dugo uživa ime osobe, koja znači spas naše Nacije”. [“(…) damit er zum Heil unserer Nation recht lange lebe (...)“]. U slučaju istrage, fra Barišić je svoje vjernike savjetovao, da izjavljuju turskim vlastima kako uopšte ne poznaju hrvatskog bana,²⁷⁶ koga turske vlasti “opisuju crnjeg od vraga”.²⁷⁷ Sve do kraja 1849. turske vlasti su širom Bosanske Krajine angažovale veći broj subaša, da hrišćanske seljake psuju raznim psovkama, a neke od njih imale su jasnu vjersku, pa i političku konotaciju. Pored: krsta, crkve, kralja, “Moskova” (Rusi – B. T.), “Raca” (Srbi – B. T.), najviše od svega psovali su bana.²⁷⁸

Poslije vratolomnog lutanja, Stjepan Verković ostao je vjeran Beogradu i tokom ljeta 1849. godine, kada je za Matiju Bana obavljao kurirske poslove u Kotoru oko podizanja ustanka u Hercegovini.²⁷⁹ U istorijskoj nauci nije nepoznato, da je srpska vlada tokom 1849. vodila pregovore sa Turcima oko stvaranja veće srpske autonomne jedinice u okvirima Osmanskog carstva, u koju bi ulazila i Bosna i Hercegovina.²⁸⁰ I sa hrvatske političke scene gledalo se i dalje na Bosnu s posebnom pažnjom, zbog koje je avgusta 1849. godine Banskog vijeće u Zagrebu odbilo da prihvati proglašenje Oktroisanog ustava. Jedan od glavnih razloga odbijanja ustava bio je taj, kako je Sakcinski pojasnio banu Jelačiću, što bi se njegovim prihvatanjem Hrvatska odrekla sjedinjenja sa Dalmacijom, kao i “slavjansko-orientalske” budućnosti i uticaja u Bosni.²⁸¹ Kukuljevićeva poslovice “Niti lievo niti desno, nego stazom djedovah”,²⁸² (Djed I. Kukuljevića-Sakcinskog bio je iz Bosne – B. T.), koja je, uostalom i nastala iste godine, bila je u potpunom skladu, osim s njegovim i s političkim razmišljanjem većine hrvatske nacionalne inteligencije.

Jedino bi se za fra Jukića od svih bosanskih franjevacu moglo reći da je i tokom 1849. ostao aktivan oko nacionalno-političkih poslova. On je novem-

²⁷⁶ Nemeth K. 1958. 340-341. *Fra R. Barišić – đakovački biskup J. Kuković*, Duvno, 6.3.1849.

²⁷⁷ “Bosna i Hercegovina, Iz Bosne, 20. Maj”. *Srbske Novine, Broj 51, God. XVI*, 2.6.1849.

²⁷⁸ “Ž...lovan, Iz Bosne”. *Narodne novine, br. 226, Tečaj XV*, 28.12.1849.

²⁷⁹ Doklešić Lj. 1981. 247.

²⁸⁰ Berić D. 2007. 186.

²⁸¹ Markus T. 2009. 302.

²⁸² Mirković S. 1861. 53.

bra 1849. slao izaslanika bosansko-srpskog trgovca Niku Pavlovića kod Ljudevita Gaja s molbom, da “se s vama porazgovori i posavietuje: šta mi za našu budućnost i srieću ovog ugnjetenog Naroda imamo raditi, i s kojim načinom postupati?”²⁸³ Krajem iste godine fra Jukić je molio za mišljenje provincijala fra Šunjića o tome da se prikupe potpisi. Njih bi kao jedinstven dokument poslao po jednom hrišćaninu i kršćaninu banu u Zagreb, zatim srpskoj vladi, kao i bečkoj vladi, radi daljih uzimanja preporuka za Carigrad.²⁸⁴

Garašanin je imenovao početkom juna 1849. godine Kovačevića za glavnog realizatora takozvanog *Ustava Politične Propagande imajuće se voditi u Zemljama Slaveno – Turskim*. Godinu kasnije Kovačević je preradio ovaj *Ustav* dodajući mu, pored postojećih devet, deseto poglavlje.²⁸⁵ U prvom dokumentu, čiji je autor Matija Ban bosanski katolici nazivaju se “Srbima, zapadnoga veroispovedanja” (?! – B. T.), iako se prema njima zapaža veliko nepovjerenje. Agentima na terenu sugerisano je, da se trebaju “osobito čuvati od prosti fratara, koi su više puta takove stvari izdali. Što se fratara u Bosni tiče valjaće, kako se sve u Bosni uredi, stupiti u sporazumlene na njihni poglavarima; ali opet neće jim se otkriti sva prostranost propagande. Da bi se fratri bole k nama približili treba jim obećati da će uživati pod vladom Srbskom sve privilegije koje uživaju i pod turcima i da će svi verozakoni jednaki i slobodni biti”.²⁸⁶ Prema Kovačevićevom Ustavu “kolovođa” agenata u Hercegovini zamijenjen je dubrovačkim protom Đorđem Nikolajevićem, dok je Kovačević i dalje ostao “kolovođa” za Bosnu. Jukićev *Zemljopis Bosne* služio je agentima kao priručnik za lakše poznavanje terena. Novina u pogledu rada agenata s katolicima ogleda se u činjenici, da takozvani “Načalnici u Bosni dejstvujući nikakvo snošenje neće imati s Katolicima, osim što ćedu živo nastojavati, da postojeća između nji i Srba vostočnog veroispovedanija mrzost izčezne”.²⁸⁷ Posebna, sedma (VII) tačka Kovačevićevog Ustava (“Agent Katolički u Tuzli

²⁸³ Ćorić B. 1973. 111. *Pisma Ivana Franje Jukića. Na ime ostalih Domorodacah Poznati N. N. (fra Ivan Frano Jukić) - Ljudevitu Gaju*, Bosna 1. studenoga 1849.

²⁸⁴ Isto. 117. *Fra Ivan Frano Jukić - fra Marijanu Šunjiću*, Varcar 14. prosinca 1849.

²⁸⁵ Agičić D. 1991. 163-164.

²⁸⁶ Isto. 168.

²⁸⁷ Isto. 172-173.

i Travniku”) predviđala je pojačan rad među bosanskim katolicima u okolini Tuzle i Travnika. Bilo je zamišljeno, da se “odma postave dvoica Agenti od fratara, jedan u Tuzli i jedan u Travniku; njima ništa drugo da se u dužnost nepostavlja, nego da se staraju iskorenjivati mrzost koja sada između Srba vostočnog i zapadnog veroispovedanija postoji (...)”.²⁸⁸ Ova dva agenta, po svemu sudeći bili su fra Jukić i fra Josić, koje je Kovačević ponovo uspio pridobiti za nacionalno-politički rad na terenu.²⁸⁹ Ratobornost nekih bosanskih franjevacu pothranjivana je krajem 1849. novinskim tekstovima, koji su dolazili iz Zagreba i govorili o takozvanoj “životnoj snazi južnih Slovena”. To se posebno odnosi na pisanje Imbre Ignjatijevića Tkalca, koji je u zagrebačkoj štampi plasirao tezu o tome, kako ni zapadna Evropa neće moći sačuvati Tursko carstvo, pod uslovom da južni Sloveni steknu nacionalnu “samosvijest”.²⁹⁰

Dalje jačanje hrvatsko-bosanskih veza može se pratiti od početka decembra 1849. godine i to nakon odluke bečke vlade, da pod jurisdikciju svoga generalnog konzula u Travnika uključi “Bosnu i tursku-hervatsku”, a Hercegovinu pod vice-konzula u Mostaru. Ovu su bile važne političko-ekonomske odluke, korisne najviše Dalmatincima “zbog tiesni odnošenja njihovih interesa i njihove tergovine sa Bosnom i Hercegovinom”.²⁹¹

Stjepan Verković ostao je u službi srpske vlade čitavu 1849. godinu, da bi ga početkom 1850. godine Ilija Garašanin lično otpustio, očito zbog nezadovoljstva njegovim radom.²⁹² Tomo Kovačević radio je te 1850. godine pod pseudonimom Radivoje Radivojević kada je, može se slobodno reći, okončano srpsko nacionalno agitovanje među bosanskim katolicima i kada su Kovačevićevi ljudi u katoličkim sredinama u Bosni doživljavali razne neprijatnosti. Jedan od agitatora srpske vlade na proljeće 1850. godine zalutao je u neko katoličko selo u okolini Travnika. Na pitanje seljaka ko je i šta je, kada je odgovorio da je “Srbin vostočne vjere” (“Србин восточне вјере”), katolički seljaci

²⁸⁸ Isto. 174.

²⁸⁹ Popović V. 1949. 122-123.

²⁹⁰ Švoger V. 2007. 296.

²⁹¹ “U Zadru 28. studena”. *Narodne novine, br. 208, Tečaj XV*, 4.12.1849.

²⁹² Doklešić Lj. 1984. 26.

odgovrili su mu “da ne ide k njima, jer za njega tu pristaništa nema”,²⁹³ što je na simboličan način označilo prestanak srpske agitacione politike među katolicima u Bosni prve polovine XIX vijeka.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Arhivska građa

Arhiv Srbije, Beograd (AS)

- Fond: Ilija Garašanin 1819-1874. (IG 1819-1874)

b. Objavljena građa

- Ćorić B. 1973. (izbor i redakcija) *Ivan Franjo Jukić. Sabrana djela. III.* Sarajevo: Institut za izučavanje jugoslovenskih književnosti, Svjetlost.
- *Из рукописне збирке Народне библиотеке НР Босне и Херцеговине у Сарајеву.* 1954. Дјела, књ. III, одјељење историско филолошких наука, књ. 3. Сарајево: Научно друштво НР БиХ.
- Jelenić J. 1925. *Pisma Stjepana I. Verkovića Josipu D. Božiću. Posebni otisak iz “Narodne starine”.* Zagreb: Tipografija d. d.
- Srkulj S. 1910. *Izvori za hrvatsku povijest.* Zagreb: Naklada piščeva.
- Шишић Ф. 1938. *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852). Исправе из Бечког држ. архива.* Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, друго одељење, књ. XIII. Београд: СКА.
- Žaček V. 1976. *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848).* Građa, knj. XXI, odjeljenje društvenih nauka, knj. 17. Sarajevo: ANU BiH.

c. Štampa

- *Glasnik Dalmatinski*, Zadar (1849.)

²⁹³ Kecmanović I. 1962. 268. *Brođanin (Hristifor Bogdanović) - Radivoju Radivojeviću (Tomo Kovačević)*, u Brodu 18/6 aprila 1850.

- *Ilirske narodne novine*, Zagreb (1840., 1842.)
- *Narodne novine*, Zagreb (1849.)
- *Novine dalmatinsko – hervatsko – slavonske*, Zagreb (1845., 1847., 1848.)
- *Новине читалишта београдског*, Београд (1847.)
- *Србске Новине*, Београд (1848., 1849.)
- *Zora dalmatinska*, Zadar (1848.)

LITERATURA

a. Knjige

- Boué A. 1840. *La Turquie d'Europa. Partie historique et politique. Tome quatrième*. Paris: Chez Arthus Bertrand, Éditeur. Libraire de la Société de Géographie de Paris.
- Берић Д. 2005. *Хрватско праваштво и Срби*. I. Нови Сад: “Orpheus“
- Берић Д. 2007. *Устанак у Херцеговини 1852-1862*. Билећа – Гацко – Бањалука: СПКД “Просвјета“
- Сурпиен R. 1853. *The Slave Provinces of Turkey (L. Ranke, The History of Servia, and the Servian revolution with a sketch of the insurrection in Bosnia)*. London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden
- Čičić A. 1930. *Monografija o fra Grgi Martiću. 24.I.1822.-30.VIII.1905*. Zagreb: Narodna prosvjeta.
- Čuturić L. 1926. *Franjevci među hrvatskim pukom kroz sedam stoljeća. Pučka povijest*. Sarajevo: Hrvatska Tiskara d. d.
- Drljić R. 1940. *Prvi Ilir Bosne Fra Martin Nedić 1810-1895*. Sarajevo: Trgovačka štamparija M. Ramljak.
- Džaja S. M. 1992. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463-1804*. Sarajevo: Svjetlost.
- Екмечић М. 1989. *Стварање Југославије. I*. Београд: Просвета.
- Екмечић М. 2007. *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*. Београд: Библиотека “Јазол“; Завод за уџбенике.
- Finley A. A 1827. *New General Atlas. Comprising a Complete Set of Maps, representing the Grand Divisions of the Globe, Together with the several Empires, Kingdoms and States in the World; Compiled from the Best Authorities, and corrected by the Most Recent Discoveries*. Philadelphia: Publisher Anthony Finley

- Glavaš R. 1900. *Život i rad fra Rafe Barišića, naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*. Mostar: Prva hrvatska dionička tiskara.
- Horvat J. 1975. *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Ivić A. 1919. *Ustanak popa Jovice Ilića (1834.) i buna Leskovačkih i vranjanskih Srba (1842.)*. Preštampano iz “Književnog juga”. Zagreb: Štampa Hrvatskog štamparskog zavoda.
- Jukić I. 1965. *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskoga naroda. knjiga I*. London: Hrvatska politička knjižnica.
- Jelenić J. 1915. *Kultura i bosanski franjevci, II svezak (1780-1878)*. Sarajevo: “Prva hrvatska tiskara” Kramarić i M. Raguz.
- Jukić I. F. 1953. *Putopisi i istorisko – etnografski radovi*. Sarajevo: Svjetlost
- Карано-Твртковић П. К. 1840. *Србскии споменици или старе рисовуль, дипломе, повелъ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки кралъва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина. Часть прва*. Београд: Типографія Княжества Сербіе.
- Караџић В. 1849. *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона, I*. Беч: Штампарија Јерменскога манастира.
- Костић Л. 1963. *Католички Срби. Политичко – историска расправа*. Торонто: Српски Културни Клуб “Свети Сава” – Канада.
- Крестић П. В. 2007. *Изабрани текстови Теодора Павловића*. Београд: Историјски институт.
- Mandić D. 1982. *Bosna i Hercegovina. Povjesno kritička istraživanja. III. Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. Toronto – Zürich – Roma – Chicago: ZIRAL.
- Mažuranić M. 1842. *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu*. Zagreb: Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja.
- Martić G. 1956. *Izabrani spisi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mirković S. 1861. *Ivan Kukuljević-Sakcinski*. Zagreb: Brzotiskom Dragutina Albrechta.
- Матасовић Ј. 1927. *Фојничка регеста*. Споменик LXVII. Београд: СКА.
- Поповић В. 1949. *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул Меџида (1839-1861)*. Посебна издања, књ. CL, Одељење друштвених наука, књ. 59. Београд: САН.
- Стојанчевић В. 1971. *Јужнословенски народи у Османском царству од*

- Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године.* Београд: Издавачко – штампарско предузеће ПТТ.
- Šišić F. 1916. *Pregled povijesti hrvatskog naroda. Od najstarijih dana do godine 1873.* Zagreb: Izdanje Matice Hrvatske.
 - Шишић Ф. 1922. *Бискуп Штросмајер и јужнословенска мисао. Први део.* Коло XXIV, Бр. 162. Београд: Српска књижевна задруга.
 - Шишић Ф. 1937. а. *Југословенска мисао. Историја идеје југословенског уједињења и ослобођења од 1790-1918.* Библиотека “Балкан и Балканци” – Број 3-4. Београд: Балкански институт.
 - Šljivo G. 2006. *Bosna i Hercegovina 1827-1849.* Biblioteka “Logos”, Tešanj – Sarajevo: Izdavačko-grafička kuća Planjаh.
 - Šurmin Đ. 1904. *Hrvatski preporod. II. Od godine 1836. do 1843.* Zagreb: Tisak Dioničke Tiskare.
 - Švoger. V. 2007. *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848.-1852. i stvaranje moderne Hrvatske.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
 - Ткалац Игњатијевић И. 1926. *Успомене из младости у Хрватској. У преводу и с напоменама Д-ра Јосипа Матасовића. Друга књига.* Коло XXXIX, Бр. 194. Београд: Српска књижевна задруга.
 - Војводић В. 1994. *У духу Гарашанинових идеја. Србија и неослобођено српство 1868-1876.* Београд: Просвета.
 - Wilkinson G. J. 1848. *Dalmatia and Montenegro: With A Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic nations; The History of Dalmatia and Ragusa; The Uscosc. vol. II.* London: John Murray, Albemarle Street

b) Članci u časopisima i zbornicima radova

- A. M. 1930. “Proslava 25-godišnjice smrti fra Grge Martića”. *Hrvatski narodni kalendar “Napredak” (za 1931.)*, god. XX. Sarajevo: HKD Napredak. 24-26.
- Agičić D. 1991. “Statuti tajne Garašaninove organizacije za pripremu ustan-ka protiv turske vlasti u slavenskim pokrajinama Turskog carstva (1849/50. i 1850/51)”. *Historijski zbornik*. god. XLIV (1). Zagreb: Društvo za hrvatsku po-vjesnicu. 163-176.
- Arató E. 1973. “Karakteristične crte nacionalnih ideologija slavenskih naroda u prvoj polovini 19. stoljeća”. *Radovi*, br. 3. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest. 259-284.
- Badalić J. 1925. “Verković i Rusi”. *Narodna starina*, Vol. 4, No 11. Zagreb: Arhiv Hrvatske. 259-264.

- Banac I. 1982. “O pseudonimu ‘Pravoljub’ (1841/42)”. *Historijski zbornik*, god. XXXV (1). Zagreb: Savez povijesnih društava Hrvatske. 183-191.
- Bataković D. T. 2001. “Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX-XX vek). Jezik, vera, identitet. *Dijalog povjesničara-istoričara*”. vol. 3. Zagreb: Centar za politološka istraživanja. 67-84.
- Berić D. 1978. “Prilog istoriji socijalnih kretanja u Bosni 1848. godine”. *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. XVII. Beograd: Savez društava istoričara Jugoslavije. 247-272.
- Берић Д. 1978/79. “Социјално-политичка превирања у Босни 1848. године”. *Историјски часопис*, књ. XXV-XXVI. Београд: Историјски институт САНУ. 139-158.
- Berić D. 1979. “Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848”. *Istraživanja*, br. 7. Novi Sad: Filozofski fakultet. 147-218.
- Берић Д. 2004. “Однос веза између Првог српског устанка и устанка у Херцеговини 1852-1862. и 1875-1878”. *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*. Научни скупови, књ. VI, Одјељење друштвених наука, књ. 8. Бањалука: АНУ РС. 283-296.
- Brajković B. 1953. “Vatikanska politika u prošlosti prema Bosni i Hercegovini”. *Pregled. Časopis za društvena pitanja*, br. 4, polugodište I. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 280-285.
- Čičić A. 1911. “Fra Grgo Martić – Hrvat!” *Serafinski perivoj. Glasilo hrvatskih franjevaca*, br. 12, god. XXV. Sarajevo: Tiskara Vogler i drugovi. 193-194.
- Črnčić I. 1886. “Prilozi k razpravi: Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinju u Rimu poslije 1453”. *Starine*, knj. XVIII. Zagreb: JAZU. 1-164.
- Ćurić H. 1955. “Politička zapazanja o stanju u Bosni 1834. godine”. *Гласник н. с., историја и етнографија*, св. X. Сарајево: Земаљски музеј. 181-185.
- Ćurić H. 1972. “Fragmenti iz života fra Grga Martića. Uz 150-godišnjicu rođenja”. *Godišnjak*, knj. I. Sarajevo: Institut za jezik i književnost. 145-167.
- Derossi Z. 1996. “Pjesme Ante Starčevića 1823.-1896. U povodu stote obljetnice smrti Oca Domovine”. *Senjski zbornik*, vol. 23, No 1. Senj: Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo. 209-228.
- Deželić st. V. 1925. “Verković i Hrvati Banske Hrvatske”. *Narodna starina*, vol. 4, No 11. Zagreb: Arhiv Hrvatske. 205-218.
- Divić M. 1936. “Fra Ivan Frano Jukić. Prigodom osamdesetgodišnjice njegove smrti”. *Razvitak*, br. 10, god. III. Banjaluka: Grafika. 293-298.

- Doklešćić Lj. 1981. “Životni put Stjepana Verkovića”. *Radovi*, vol. 14 (1). Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest. 229-358.
- Doklešćić Lj. 1982. “O pokušaju ustanka u Bosni 1840. i o tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni 1843/44”. *Historijski zbornik*, god. XXXV. Zagreb: Savez povijesnih društava Hrvatske. 15-41.
- Doklešćić Lj. 1984. “Prilog istraživanju oslobodilačkih akcija na Balkanu u 40-im godinama XIX stoljeća”. *Historijski zbornik*, god. XXXVII (1). Zagreb: Savez povijesnih društava Hrvatske. 1-30.
- Drljić R. 1938. “Pokret bana Jelačića 1848. u godišnjaku fra Jake Baltića”. *Hrvatski narodni kalendar “Napredak” (za 1939.)*, god. XXIX. Sarajevo: HKD Napredak. 185-187.
- Drljić R. 1942. “Kratak pregled razvoja katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX vijek”. *Kalendar Sv. Ante*. XVII. Sarajevo: Uprava Glasnika Sv. Ante. 168-177.
- Д. Ц. 1904. “Крсто витез Кулишић. Народни борац”. *Босанска вила. Лист за забаву, поуку и књижевност*, бр. 12. год. XIX. Сарајево: Просвјета. 221-223.
- Дурковић-Јакшић Љ. 1952/53. “Гајев покушај да издаје Народне новине ћирилицом”. *Историјски часопис*, књ. IV. Београд: Историјски институт САНУ. 95-128.
- Дурковић-Јакшић Љ. 1970. “О Стевану Хркаловићу”. *Историјски часопис*, књ. XVI-XVII (1966-67.). Београд: Историјски институт САНУ. 109-132.
- Džaja M. 1964. “Anto Kaić – prvi tipograf iz Banja Luke”. *Putevi. Časopis za književnost i kulturu*, br. 1. Banjaluka: NP Glas. 94-98.
- Ekmečić M. 1970/71. “Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni”. *Radovi*, knj. VI. Sarajevo: Filozofski fakultet. 393-414.
- Feyzioglu H. S., Kiliç S. 2008. “Prve mjere predostrožnosti koje je preduzelo Osmansko carstvo protiv revolucija 1848. u Bosni i na grčkoj granici”. *Historijska traganja*, br. 2. Sarajevo: Institut za istoriju. 77-91.
- Гершић Г. 1879. “Национално начело у деветнаестом веку”. *Гласник*, књ. XLVII. Београд: Српско Учено Друштво. 78-176.
- Grijak Z., Blažević Z. 2012. “Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839.-1841. Prilog proučavanju odjeka Ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini”. *Prilozi*, 41. Sarajevo: Institut za istoriju. 21-58.
- Hadžijahić M. 1966/67. “Jedan neostvaren nacionalno-politički projekt u Bosni iz g. 1853”. *Historijski zbornik*, god. XIX-XX. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 87-102.

- Hadžijahić M. 1970. “Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku”. *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2. Beograd: Savez društava istoričara Srbije. 55-69.
- Harni S. 2009. “Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijesti. Bibliografije kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest”. *Libellarium* (2008), vol. 1, No1. Zadar: Sveučilište u Zadru. 27-50.
- Plovača V. 1935. “Ilirski pokret kod bosanskih franjevaca”. *Razvitak*, br. 6. Banjaluka: Grafika. 225-230.
- Јакшић Г. 1924. “Извештај Д-ра Људевита Гаја о Србији (1847.)”. *Српски књижевни гласник*, бр. 5, Нова Серија Књ. XI. Београд: Уредништво и администрација листа. 368-377.
- Jelenić J. 1913.a. “Izvori za povjest kulturnog rada bosanskih Franjevaca”. *Glasnik*, god. XXV, sv. 1. Sarajevo: Zemaljski muzej. 2-87.
- Jelenić J. 1913.b. “Izvori za povjest kulturnog rada bosanskih Franjevaca”. *Glasnik*, god. XXV, sv. 2. Sarajevo: Zemaljski muzej. 209-233.
- Jukić I. F. 1957. “Narodne učionice u Bosni”. *Korijen*, br. 7-8. Banjaluka: Klub mladih pisaca. 39-41.
- Juzbašić Dž. 2001. “Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini”. *Prilozi*, br. 30. Sarajevo: Institut za istoriju. 195-206.
- Караџић В. 1861. “Срби и Хрвати (Из “Видовдана“). Даница. Лист за забаву и књижевност, бр. 19, Год. II. Нови Сад: Ђорђе Поповић, Епископска печатња. 297-300.
- Кесмановић И. 1962. “Извештаји повереника о приликама у Босни од 1848. до 1854”. *Годишњак* год. II, књ. II. Сарајево: Архив и Друштво архивиста БиХ. 251-291.
- Knezović M. 2001. “Ivan Kukuljević-Sakcinski o Bosni i Hercegovini u doba preporoda”. *Povijesni prilozi*, vol. 20, No 20. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 209-222.
- Korunić P. 2000. “Nacionalni identitet u djelu T. Smičiklase: O podrijetlu Hrvata i hrvatskog naroda”. *Zbornik posvećen 150. obljetnici rođenja Tadije Smičiklase (1843.-1993.)*, Vol. 18. Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti. Zagreb: HAZU. 63-104.
- Кос А. 2008. “Босна и Херцеговина у Србским народним новинама Теодора Павловића (1838-1848)”. *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 5. Београд: САНУ. 187-202.
- Ковачевић Б. 1936. “Вукови погледи на развој наше народне свести”. *Српски књижевни гласник*, бр. 7, Нова серија, XLIX. Београд: Уредништво и администрација. 519-528.

- Ковић М. 2012. “Израз светског и европског феномена. Начертаније Илије Гарашанина”. Београд: Политика. 19-20.
- Крушеvac. Т. 1957. “Bosanska nacionalna orijentacija”. *Korijen*, br. 7-8. Banjaluka: Klub mladih pisaca. 42-45.
- Leščilovskaja I. I. 1973. “Austroslavizam i jugoslavizam u Hrvatskoj nacionalnoj politici 1848. godine”. *Radovi*, br. 3. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest. 285-298.
- Љушић Р. 1982-83. “Руски конзул Вашченко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века”. *Историјски часопис*, књ. XXIX-XXX. Београд: Историјски институт САНУ. 327-338.
- Марјановић М. 1913.а. “Хрватска писма”. VI. *Српски књижевни гласник*, Бр. 291 (XXX, 5). Београд: Нова Штампарија “Давидовић”. 351-357.
- Марјановић М. 1913.б. “Хрватска писма”. VIII. *Српски књижевни гласник*, Бр. 293 (XXX, 7). Београд: Нова Штампарија “Давидовић”. 520-528.
- Markus T. 2009. “Ivan Kukuljević u političkom životu Hrvatske u razdoblju 1843.-1867. godine. Prilog istraživanju njegove političke djelatnosti”. *Zbornik*, br. 27. Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti. Zagreb: HAZU. 293-318.
- Мекензи Д. 1987. “Личност Илије Гарашанина”. *Историјски часопис*, год. XXXIV. Београд: Историјски институт САНУ. 217-227.
- Muradbegović A. 1957. “Oslobodilačka akcija Ivana Frane Jukića i osmanliske reforme u Bosni”. *Korijen*, br. 7-8. Banjaluka: Klub mladih pisaca. 49-67.
- Murray Despalatović E. 1973. “Ljudevit Gaj – panslavist i nacionalist”. *Radovi*, br. 3. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest. 111-122.
- Милићевић Ј. 1973. “О Босни 1848”. *Историјски гласник*, бр. 1. Београд: Друштво историчара СР Србије. 89-100.
- Milutinović K. 1989. “Južnoslovenske koncepcije Ilirskog pokreta (Povodom 150-godišnjice)”. *Istraživanja*, knjiga 12. Novi Sad: Filozofski fakultet. 271-318.
- Neimarević A. 1940. “Prebirući listove po hrvatskoj historiji ... (Izvađeno iz starih knjiga i zapisa)”. *Hrvatski narodni kalendar “Napredak” (za 1941.)*, god. XXXI. Sarajevo: HKD Napredak. 129-140.
- Nemeth K. 1958. “Nekoliko neobjavljenih pisama iz korespodencije Kulmer – Jelačić 19.III. - 5.V.1849”. *Arhivski vjesnik*, Br. 1. Zagreb: Arhiv SR Hrvatske. 333-365.
- Николајевић Д. 1910. “Прилози босанској историји из 1836. године”. *Гласник*, год. XXII, св. 4. Сарајево: Земаљски музеј. 645-668.

- Novak K. 2008. “Po rodu, po karvi i po jeziku: Nacionalni identitet u političkim i publicističkim tekstovima Ivana Kukuljevića Sakcinskog”. *Povijesni prilozi*, vol. 34, No 34. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 147-174.
- Петрановић Д. 1909. “Стогодишњица Дра Људевита Гаја”. *Босанска вила. Лист за забаву, поуку и књижевност*. бр. 15, год. XXIV. Сарајево: Просвјета. 225-226.
- Popović M. 1973. “Ljudevit Gaj i Vuk St. Karadžić”. *Radovi*, br. 3. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest. 93-110.
- Stančić N. 1968-69. “Problem ‘Načertanija’ Ilije Garašanina u našoj historiografiji”. *Historijski zbornik*, god. XXI-XXII. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 179-196.
- Stančić N. 1972/73. “Odnos nacionalno-političkih shvaćanja Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića”. *Historijski zbornik*, god. XXV-XXVI. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 163-187.
- Stančić N. 1985. “Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka ‘Kratke osnove horvatsko-slavenskog pravopisanja’ iz 1830. godine”. *Radovi* vol. 18. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest. 69-106.
- Stančić N. 1990. “Naš narod Ljudevita Gaja iz 1835. godine”. *Radovi*, vol. 23. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest. 53-80.
- Стојанчевић В. 1970. “Да ли су босански фрањевци одржавали политичке везе са Србијом пре Гарашаниновог ‘Начертанија’ 1844. године?” Зборник *Споменица Јорја Тадића*, XI-1. Београд: Филозофски факултет. 575-589.
- Стојанчевић В. 1972. “Да ли је било политичке акције Србије у Босни за ослобођење од турске власти пре Гарашаниновог ‘Начертанија?’” *Историјски часопис*, књ. XIX. Београд: Историјски институт САНУ. 165-184.
- Страњаковић Д. 1940. “Србија, привлачно средиште Југословена”. *Српски књижевни гласник*, Нова серија, књ. шесет прва. Београд: Уредништво и администрација. 508-524.
- Šidak J. 1960. “Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848”. *Historijski zbornik*. god. XIII. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 167-207.
- Šidak J. 1961. “O uredniku i značenju ilirskog Branislava (1844-45)”. *Historijski zbornik*, god. XIV. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 75-87.
- Šidak J. 1964. “Još jednom o ilirskom Branislavu”. *Historijski zbornik*, god. XVII. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 385-392.
- Šidak J. 1970. “Tajna politika Lj. Gaja i postanak njegovih ‘Memoranduma’ knezu Metternichu 1846-47. (S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji)”. *Arhivski vjesnik*, god. XIII. Zagreb: Arhiv SR Hrvatske. 397-434.

- Šidak J. 1973. “Ljudevit Gaj kao historiografski problem”. *Radovi*, br. 3. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest. 7-34.
- Šidak J. 1976. “Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848”. *Radovi*, br. 9. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest. 43-92.
- Шишић Ф. 1922. “Хрватски Илиризам – његова политичка страна”. *Братство*, књ. 27, XVI. Београд: Друштво Св. Саве. 134-175.
- Šišić F. 1937.b. “O stogodišnjici Ilirskog pokreta”. *Ljetopis*, sv. 49, za god. 1935/36. Zagreb: JAZU. 99-130.
- Šljivo G. 1975. “Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše”. *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-2, god. XIV. Beograd: Savez društava istoričara Srbije. 159-182.
- Šljivo G. 2008. “Izveštaji Antonija Tadića, korespodenta iz Livna sredinom XIX stoljeća (1845-1852)”. *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaca*. kolo VI, knjiga 3. Biblioteka “Logos”, Tešanj – Sarajevo: Izdavačko-grafička kuća Planjakh. 103-294.
- Vraz S. 1843. “Narodna Poesia. Nar. pësme Hãrvatah”. *Kolo, članci za literaturu, umëtност i narodni život*, knjiga III. Zagreb: D. Rakovac, St. Vraz, L. Vukotinović, Tiskom k. p. Nar. Tiskarne Dra. Ljudevita Gaja. 31-35.
- Vrdoljak B. M. 2005. “Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881”. *Plodovi ljubavi i žrtve, prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*. Livno: Franjevački muzej i galerija Gorica Livno. 17-130.
- Вукићевић М. 1906. “Програм спољне политике Илије Гарашанина на концу 1844. год.” *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, Тридесет осма књига, Година једанаеста. Београд: Штампарија Аце М. Станојевића. 321-336.
- Žáček V. 1973. “Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom”. *Radovi* br. 3. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest. 139-159.
- Живковић М. 1885. “Србуље у Сарајеву”. *Гласник*, књ. LXIII. Београд: Српско учено друштво. 179-220.

c. Neobjavljeni rukopisi

- Nikić D. 1987. *Bosna u političkim planovima Srbije s kraja XIX i na početku XX veka*. (rukopis doktorske disertacije). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Stehlík P. 2012. *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. (Dizertační práce). Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Historický ústav.

Summary

BOSNIAN FRANCISCANS BETWEEN GAJ AND GARAŠANIN (1836-1849) – CONTRARIES OF TWO NATIONAL POLITICS

Being educated in Zagreb, Bosnian Franciscans came under the influence of Illyrian national ideas since 1830s. As it was the case with most South Slavs, they as well felt drawn to Serbia because of its independent state. The young Bosnian Franciscans embraced Ljudevit Gaj's Illyrian Movement as a renaissance movement of all South Slavs, but accepted Ilija Garašanin's Serb national politics as well. In the years to come, the two national politics differed mostly around the issue of Bosnian Catholics' national affiliation and the political destiny of Bosnia and Herzegovina. Unlike the scholars Josif Šafarik, Jan Kolar and Vuk Stefanović Karadžić, who believed Bosnian Catholics were Serbs, which was the philological base of Serb national agitation, Gaj suggested the name of Serbo-Croats. This name initiated the contraries between the two national politics.

Among Bosnian Franciscans, several names stood out very early. Friar Bartul Jurić, who would later convert to Orthodox faith and take the name Tomo Kovačević, turned to national agitation of Ilija Garašanin after a very poorly organized uprising against the Turks ended in disaster in 1840. Garašanin himself worked with the Illyrians and Gaj in the beginning. Kovačević would later become Garašanin's main conspirer for Bosnian Catholics and the complete territory of Bosnia.

The other notable name among Franciscans was friar Stjepan Verković who was at first the agent for Gaj, then Garašanin, and later on he would work for both of them at the same time. The third significant name was that of Ivan Frano Jukić, who was the first to notice the differences between the two agitations among the Bosnian Franciscans. In the early 1840s, particularly after the Načertanije was created in 1844, the draft of which that belonged to one of the authors Franjo Zah, Ljudevit Gaj copied personally and then sold to Meternich, the discord became more and more noticeable. As the relations grew increasingly tense, the future of Bosnia after the collapse of the Ottoman Empire, which was yet to happen, emerged as one of the main points of dispute. Serbia and its supporters among the Franciscans believed, as the philology then stated, that one Serb people lived in Bosnia. Starting from 1844, through

voices of several leading supporters of the future Party of Rights' ideology, notably Bogoslav Šulek and Ivan Kukuljević-Sakcinski, the Illyrians started to promote openly the idea to annex Bosnia, or at least the west of the country or the so called Turkish Croatia, to Croatia. By that time, the Croatian tendencies have replaced the Illyrian ideas. In 1848, the year of revolution and appointing of Josip Jelačić for a Croatian ban, the Old Illyrian ideas triumphed in getting the Bosnian Franciscans stand for the Croatian national idea.

Key words: Bosnian Franciscans, Bosnian Catholics, Tomo Kovačević, Illyrian movement, Serbia, Croatia, Fra Stjepan Verković, Fra Ivan Frano Jukić, Ljudevit Gaj, Ilija Garašanin, Franjo Zach, Ivan Kukuljević-Sakcinski, Ban Josip Jelačić

(Translated by the author)

UDK 94(497.15= 163.4*3)“18”:27-726.2 Strossmayer J.J.

Pregledni rad

STROSSMAYEROVA POLITIKA PREMA BOSNI I HERCEGOVINI I BOSANSKOHERCEGOVAČKIM MUSLIMANIMA

Alen Zečević

Mostar, Bosna i Hercegovina

Autor je obradio političke koncepcije đakovačkog biskupa Josipa Juraja Strossmayera, odnosno njegovu političku aktivnost do Velike istočne krize, zatim politiku Narodne stranke i sporazum s Garašanimom. Također, predstavio je Strossmayerov odnos prema bosanskim franjevcima, njegovu saradnju s Pravoslavnom crkvom, odnos prema bosanskom ustanku 1875. godine, ali i bosansko pitanje prema korespondenciji s britanskim diplomatom Williamom E. Gladstonom. Tako je autor iz više aspekata sagledao Strossmayerovo političko djelovanje s ciljem objašnjavanja njegovog odnosa prema Bosni i Hercegovini i bosanskohercegovačkim muslimanima.

Ključne riječi: Josip Juraj Strossmayer, Bosna i Hercegovina, bosanskohercegovački muslimani, William Ewart Gladstone, Ilija Garašanin, bosanskohercegovački ustanak 1875. godine

Uvod

Jedna od kontroverznijih i nedovoljno istraženih tema historiografije o crkvenoj politici na prostoru Bosne i Hercegovine, posebno one koja je svoje izvorište imala u političkim i duhovnim krugovima Hrvatske, jeste pitanje djelovanja i odnosa bosanskog i đakovačko-srijemskog biskupa Josipa Juraja Strossmayera prema Bosni i Hercegovini i bosanskohercegovačkim musli-

manima. S obzirom da ovaj rad tretira pitanje uloge biskupa Strossmayera u društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, težište izlaganja stavljeno je na praćenje geneze njegove političke misli kroz nekoliko faza. U tom smislu, cilj ovog rada jeste rasvijetljavanje uloge i statusa Bosne i Hercegovine i bosanskohercegovačkih muslimana (Bošnjaka) u političkim koncepcijama Josipa Juraja Strossmayera.

U nastojanju da se predoči što jasnija i objektivnija slika tog odnosa u nastajanju ovog rada korištena je relevantna i autoru dostupna građa. Kada je riječ o autorima, čija su djela u značajnoj mjeri oblikovala formu i sadržaj ovog rada, nezaobilazna su bila istraživanja dr. Ferde Šišića sublimirana u opširnom četverotomnom radu *Korespondencija Rački – Strossmayer*. Koristeći se objavljenim izvorima u ovim knjigama, posebno prepiskama biskupa Strossmayera s Račkim koje obiluju vrijednim podacima o političkim i socijalnim prilikama u Bosni i Hercegovini, bilo je moguće rekonstruirati Strossmayerove poglede u pitanju pripadnosti Bosne i Hercegovine i njenog pravno-političkog statusa u vrijeme Velike istočne krize. Stoga je razmatranje političke aktivnosti biskupa Strossmayera radi preglednije analize obrađeno u dva posebna poglavlja – jedno, koje prati njegovu politiku do izbijanja ustanka u Bosni 1875. godine; i drugo, koje je u potpunosti posvećeno njegovom odnosu prema bosanskom pitanju u periodu 1875-1878. U tu svrhu korišteno je nekoliko radova čiji su se autori, istina s različitim pristupima, bavili uključivanjem Strossmayera u politička i diplomatska pitanja druge polovine 19. stoljeća. Između ostalog ovdje je potrebno izdvojiti istraživanje Muhameda A. Mujića *Tri turska izvještaja o djelovanju Josipa Jurja Strossmayera* i rad Koste Milutinovića *Gledston i Strossmayer prema bosansko-hercegovačkom ustanku*. Literatura koja je ovdje navedena samo je dio građe i izvora koji su korišteni u ovom istraživanju.

Bosna i Hercegovina u političkim koncepcijama biskupa Strossmayera

Ideološka podloga na kojoj se formirala politička misao Josipa Juraja Strossmayera, nosila je snažno obilježje kršćanskog hegemonizma. Njegova promišljanja o evropskom jedinstvu, kao primarnom načelu budućeg okupljanja svih relevantnih političkih faktora Evrope 19. stoljeća, polazila su od

uvjerenja da historijski tokovi i procesi neupitno vode prema konačnoj dominaciji kršćanskog elementa. Njegova *Spomenica o važnosti i koristi konvencije koju bi trebalo da utanači slavno Rusko carstvo sa Svetom apostolskom stolicom*, iz 1876. godine, obiluje zanimljivim opservacijama o evropskoj budućnosti. Strossmayer zaključuje da svako “(...) tko pažljivije promatra tijek i prirodu evropskih događaja što se zbiše pred našim očima lako će proreći: da će se prije ili poslije tri nacije nad ostalima domoći vrhovne vlasti u Evropi: Nijemci, Latini i Slaveni”.¹ Govoreći o Slavenima, među kojima s posebnim značajem izdvaja Ruse, Strossmayer smatra da su se “(...) posljednji pridružili evropskoj obitelji”, jer je “sva ostala obitelj Slavena podložna tuđem zakonu i tuđoj volji”. Već na prvi pogled jasno se može prozrijeti da biskup nedvosmisleno govori o osmanskoj upravi u balkanskim zemljama, čije bi oslobođenje, prema njegovom mišljenju, trebalo doći u liku ruskog cara. U cilju ostvarivanja “trojstva nacija” Strossmayer smatra da je na religijskom polju neophodno zaključivanje konkordata Rusije i Svete stolice, čime bi se postiglo čvršće povezivanje Slavena s katoličanstvom. S druge strane, to nije izvodljivo bez snažnijeg nastupa Rusije na vojno-političkom planu, u svrhu oslobađanja Slavena od turske vlasti. S obzirom da je ova spomenica pisana 1876. godine, dakle godinu dana poslije izbijanja ustanka u Bosni i Hercegovini, sasvim su razumljive namjere i insistiranja biskupa Strossmayera na uključivanju ruske politike u rješavanje Velike istočne krize.

Politička misao Josipa Juraja Strossmayera nije nastajala prema obrascu i diktatu prilika jedne vremenske epohe ili jednog društveno-političkog sistema. Njenu konačnu formu koja se, u manjoj ili većoj mjeri, bazirala na ostvarivanju dalekosežnih ciljeva i proširivanju hrvatskog nacionalnog interesa na područje Bosne i Hercegovine, odredilo je nekoliko značajnih događaja koji su usložili političke odnose u cijelom regionu. U tom smislu je Strossmayer insistirao na priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, kao aktu čija opravdanost počiva u političkom i “historijskom pravu” Hrvatske na nju. S druge strane, mnogo progresivnija forma te politike uobličena je u Strossmayerovoj ideji južnoslavenstva, gdje se pod plaštom panslavizma nastojalo riješiti pitanje statusa Bosne i Hercegovine i Bošnjaka u njoj. Prva faza, koja nije predmet

¹ “Memorandum Ruskoj vladi 1876.” u: Strossmayer J. J.- Rački F. 1971. 203.

ovoga rada, obilježena je Strossmayerovim borbama s političkim frakcijama unutar Hrvatske pod austrougarskom upravom. Iskustva iz tih sukobljavanja naslijeđena su i ideološki ugrađena u političko-klerikalnu platformu na kojoj je počivala ukupna politička, duhovna i diplomatska djelatnost Strossmayera od šezdesetih godina 19. stoljeća.

Strossmayerova politička aktivnost do Velike istočne krize

Uvidom u izvještaje visoko pozicioniranih državnih funkcionera, jasno se vidi da je Osmanska carevina budno pratila politička kretanja kako u Bosni i Hercegovini tako i susjednim zemljama. Svjesni činjenice da su svi politički i socijalni pokreti iz prvih decenija druge polovine 19. stoljeća usmjereni na potiskivanje osmanske uprave iz ovog područja, predstavnici osmanske vlasti znali su da njihove inicijatore treba tražiti izvan granica Bosne i Hercegovine, odnosno u susjednim zemljama koje se ne nalaze pod sultanovim suverenitetom. Sumnje o uključenosti biskupa Strossmayera u te događaje nisu bile neosnovane. Potvrda tome bio je njegov politički sukob s Ristićem, ministrom vanjskih poslova Kneževine Srbije. Ti isti osmanski funkcioneri u ovim krajevima u Strossmayeru su vidjeli duhovno lice koje preko svoje crkvene jurisdikcije nad bosanskim katolicima nastoji proturiti ideje o pripajanju Bosne Austrougarskoj monarhiji.² U cilju realiziranja svojih političkih ciljeva Strossmayer je oslonac pronalazio u pomoći bosanskih franjevaca, s kojima je održavao intenzivne kontakte. Posebno dobre odnose i saradnju imao je s fra Grgom Martićem, koji je svojevremeno uživao veliko poštovanje kod osmanskih vlasti. Međutim, djelovanje ovog uglednog sarajevskog franjevca uskoro je postalo kompromitirajuće spram njegovih zvaničnih stavova, što je izazvalo veliki oprez kod tih istih vlasti. Njihovo distanciranje od fra Grge Martića najbolje ilustruje izvještaj bosanskog valije od 6. aprila 1868. godine, upućen visokom funkcioneru u Carigrad, u kojemu se upozorava da će fra Grga Martić po instrukciji biskupa Strossmayera otputovati u Carigrad zbog navodne provjere poslovanja tamošnje Katoličke crkve. Sadržaj izvještaja bosanskog valije upućenom u Carigrad otkriva da su osmanske vlasti pravovremeno prepoznale stvarne namjere biskupa Strossmayera i njegovih političkih agitatora

² Mujić A. M. 1958. 267.

u Bosni i Hercegovini. Uprkos vještom pokušaju da se ova politička posjeta prikrije plaštom duhovne misije, posjeta Carigradu je u potpunosti shvaćena kao nastojanje biskupa Strossmayera da posredstvom svog izaslanika, u ovom slučaju fra Grge Martića, ojača ideju panslavenstva. U navedenom izvještaju stoji sljedeće: “Naročito Strossmayer, koji je biskup velike škole i manastira u gradu Čakovaru (Đakovo) na austrijskoj teritoriji koji se nalazi na čelu panslavističkog pokreta, te koji fungira kao nezvanična duhovna vlast i nad našim fratrima – kad to politička situacija zahtjeva, konsultuje se s fratrima. Oni su donijeli zaključak da sarajevskog fratra gospodina fra Grgu koji je na objašnjen način duhovno vezan za njega [Strossmayera] krajem uskršnjih praznika pošalju u Carigrad s motivacijom da ovog puta pregleda račune Velike crkve koja se nalazi na Galati. Iako je odlazak imenovanog zvanično ovako motivisan, ipak se daje shvatiti da se teži za tim da se dobiju neke privilegije koje bi idejno ojačale stvar panslavizma. Saznali smo da mu je u ovu svrhu od Srpske kneževine u velikoj tajnosti dato 2.000 dukata”.³ Uloga koju je biskup Strossmayer dodijelio fra Grgi Martiću u ovom slučaju samo formalno je ispunila svoju svrhu. Njihovi ideološki pogledi, mada su ovdje doživjeli koliziju, doći će u ozbiljna iskušenja, posebno kada je riječ o njihovim stavovima prema budućnosti Bosne i Hercegovine u kontekstu ustanka u Bosni 1875. godine, o čemu će više riječi biti u jednom od narednih poglavlja ovog rada.

Nekoliko mjeseci kasnije, Strossmayer ponovo ulazi u fokus interesa turskih vlasti. Izvještaj zamjenika osmanskog komesara u Beogradu od 7. novembra 1868. godine, koji je upućen Ministarstvu vanjskih poslova Osmanskog carstva u Carigradu, u potpunosti je posvećen političkoj aktivnosti biskupa Strossmayera. U njemu se konstatira da su prilikom Strossmayerove posjete Beogradu uspostavljeni dobri odnosi između hrvatskih političara i srpske vlade i da, prema tome, osmanske vlasti ovom događaju treba da posvete posebnu pažnju. U tom smislu osmanski komesar smatra da ne bi trebao nezapažen proći nagli zaokret u odnosima hrvatskog i srpskog naroda, posebno zbog njihovih nacionalnih interesa koji su se protezali i na prostor Bosne i Hercegovine. U izvještaju stoji: “Pošto je imenovani osnivanjem univerziteta u Hrvatskoj sa svoje strane pridonio veliku žrtvu na putu širenja prosvjete

³ Isto. 265.

i pošto je on ličnost koja je stekla autoritet i ugled među Hrvatima i svima Južnim Slovenima, to je ovog puta njegov dolazak u Beograd i ovakav doček od strane srpskog naroda, dosta brige zadao ovdašnjim političarima, jer mada između ova dva naroda nema razlike u jeziku, oni su različite vjeroispovijesti, a osim toga, među njima postoji jedna neosnovana tvrdnja, da prema starim historijama pravo na posjedovanje Bosne *ne pripada tebi, već meni*.⁴

Vizije srpskih i hrvatskih političkih krugova, u kojima je Bosna i Hercegovina zauzimala izuzetno značajno mjesto, od ranije su bile poznate turskim vlastima. Osim toga, djelovanje biskupa Strossmayera u cilju pridobijanja bosanskih franjevaca za ostvarenje nacionalnih i političkih interesa u Bosni i Hercegovini, dodatno je skrenula pažnju na ovaj događaj. Zbog toga komesar u izvještaju podsjeća na činjenicu "(...) da su odavno iz Srbije davani veliki novci bosanskim fratrima da bosanski kršćani ne bi bili naklonjeni prema Hrvatskoj".⁵ Strossmayerov dolazak u Beograd simbolično je potvrdio sumnje Osmanlija da zaokret u odnosima Srba i Hrvata nije slučajnost i da približavanje njihovih stavova vodi sve izvjesnijoj političkoj saradnji.

Politika Narodne stranke: sporazum Strossmayer – Garašanin

Djelatnost Narodne stranke, u kojoj je biskup Strossmayer godina figurirao kao ličnost od neosporno velikog utjecaja, za historiju Bosne i Hercegovine je značajna iz više razloga. Osim saborske borbe, koju su njeni poslanici vodili prema pitanjima političkog statusa Hrvatske i unutrašnjeg uređenja Monarhije, Narodna stranka je od šezdesetih godina 19. stoljeća veliku pažnju posvećivala političkim i konfesionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini. Njen program, koji se u potpunosti temeljio na Strossmayerovoj političkoj misli, direktno je zadirao u pravno-politički poredak Bosne i Hercegovine. S obzirom da je Bosna i Hercegovina podjednako bila prisutna u politici zvanične Srbije, približavanje Zagreba i Beograda postajalo je sve osjetnije. To je potvrdio i tzv "ugovoreni program" između Narodne stranke i srpske vlade, koji je nastao kao rezultat šire srbijanske politike na Balkanu. Tačno vrijeme nastanka ovog Programa nije poznato, ali je to, vjerovatno, bilo u jesen 1866. godine, kada je

⁴ Isto. 267.

⁵ Isto. 267.

Antonije Orešković, koji je bio posrednik u pregovorima, 25. augusta javljao knezu Mihajlu: “Bit će poznato Vašoj Svjetlosti da je Gospodin Štrosmajer pristao na učinjen mu preko mene predlog od Gospodina Ministra Garašanina, tičući se zajedničke radnje između trojedne Kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslavenska država nezavisna i od Austrije i od Turske”.⁶ Matija Mrazović, kojem su bili povjereni poslovi upravljanja vanjskom politikom Narodne stranke, osvajanje Bosne od strane Srbije smatrao je prvim u nizu koraka na putu stvaranja nove južnoslavenske države. Mrazović se protivio osvajanju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije, zagovarajući njeno sjedinjenje sa Srbijom.⁷ Strossmayer je dao pristanak za svoje učesće u tom planu, obećavši da će pomagati akciju Srbije u Bosni. Plan je podrazumijevao da ustanak u Bosni i Hercegovini počne napadom na osmanske pokrajine iz Srbije, Hrvatske i Slavonije.⁸ Štampa Narodne stranke je također pratila događanja u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Među listovima koji su odražavali stavove Narodne stranke posebno se isticao *Novi Pozor*, koji je poslije sastanka Napoleona III i Franje Josipa, u augustu 1867. godine, javljao da je Napoleon III Bosnu i Hercegovinu “ponudio” Austriji, istovremeno napominjući da ni Srbija ne stoji “nezaposlena”.⁹ Osim novinske propagande, Narodna stranka je bila aktivni sudionik priprema za zauzimanje Bosne i Hercegovine od strane Srbije. Ta pomoć se, prije svega, ogledala u osiguravanju ljudstva za potrebe organiziranja srbijanskih jedinica na tlu Bosne i Hercegovine. U tom smislu je Mrazović, 29. decembra 1867. godine, pisao srpskoj vladi obavještavajući je da bi se Srbija u svojoj akciji u Bosni mogla okoristiti s oko 1000 Hrvata zaposlenih u jednom šumarskom preduzeću smještenom nedaleko od Sarajeva.¹⁰ Međutim, do realizacije ovog sporazuma tada nije došlo. Napuštanje dogovorenog plana od strane Srbije odrazilo se na politiku Narodne stranke u Hrvatskoj, s obzirom da je djelovanje Strossmayera značajno oslabilo u vrijeme promjena koje su se dešavale unutar Monarhije po pitanjima držav-

⁶ Novak V. 1949. 181-198.

⁷ Ciliga V. 1965. 68.

⁸ Čubrilović V. 1982. 178.

⁹ Ciliga V. 1965. 87.

¹⁰ Isto. 87.

nog preuređenja. Zaokret u politici Srbije izazvao je dezorganizaciju Narodne stranke u vrijeme Hrvatsko-Ugarske nagodbe, jer je pažnja stranačkog vrha bila prvenstveno usmjerena prema vanjsko-političkim dešavanjima od kojih se očekivalo rješavanje hrvatskog pitanja.¹¹ To rješenje je, evidentno iz svega izloženog, podrazumijevalo ostvarivanje hrvatskih velikodržavnih interesa na račun Bosne i Hercegovine. Na tragu te politike Strossmayer je ostao i tokom narednih godina. Jačanju njegovog utjecaja značajno je doprinijela pobjeda Narodne stranke na saborskim izborima održanim u mjesecu maju 1868. godine.

Strossmayer i bosanski franjevci

Strossmayer je od početka do kraja svoga života i političke karijere bio neumoran u nastojanju da ostvari jedinstvo južnoslavenskih naroda. Ta misija, u kojoj su se ispreplitale njegove dvojake uloge, kao biskupa i kao političara, s vremenom je prerasla u borbu za proširenje hrvatskih nacionalnih interesa na Bosnu i Hercegovinu. Za bosansko-đakovačkoga i srijemskoga ordinarija, čije je sjedište bilo u Đakovu, imenovao ga je Franjo Josip II burne 1849. godine. Njegovo zvanično ustoličenje obavljeno je godinu dana kasnije. Kao biskup, Strossmayer je vršio snažan utjecaj na bosanske franjevce. Početkom 1851. godine, uz prethodno dobijenu dozvolu za prelazak na austrijsku teritoriju, ugledni bosanski franjevac Marijan Šunjić sastao se sa Strossmayerom u Đakovu.¹² Tom prilikom su razgovarali o mogućnostima školovanja franjevačkih klerika u austrijskim zemljama. U ljeto iste godine u posjetu franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci došao je profesor đakovačke bogoslovije Mato Topalović, prenoseći želju biskupa Strossmayera da bosanski franjevci dođu u Đakovo u bogoslovni zavod.¹³ Za Strossmayera Bosna i Hercegovina imala je veliki crkveni i politički značaj. Stoga je pitanje uređenja crkvenih prilika u Bosni i Hercegovini bilo važno za jačanje veza i odnosa sa tamošnjom crkvenom hijerarhijom. S ciljem njihovog približavanja Strossmayer je 1854. godine u Đakovu primio bogoslove bosanskih franjevaca i za njihove potrebe

¹¹ Isto. 89.

¹² Karamatić M. 1995, 201.

¹³ Jelenić J. 1915. 401.

izgradio Konvikt sv. Bonaventure, u kojem su živjeli više od dvadeset godina. Uoči ustanka Strossmayer je poveo bjesomučnu borbu s mađarskim vlastima, koje su na sve načine pokušavale bosansko sjemenište preseliti u Ugarsku i time prekinuti utjecaj na bosanske franjevce. U namjeri da se odupre mađarskim nasrtajima Strossmayer je pomoć tražio kod nadbiskupa i pape, ali svi njegovi naponi bili su uzaludni. Papa je također bio saglasan s tim da se franjevačka bogoslovija preseli iz Đakova u Ostrogon, na što je ugarska vlada naredila hrvatskoj da se ista odluka što hitnije provede. U toj bezizlaznoj situaciji Strossmayer je posegnuo za najtežim korakom, obraćajući se Osmanlijama porukom da ne dozvole da se njihovi ljudi sele u Ugarsku. Prema njegovom mišljenju, manja je šteta bila da Bošnjaci ostanu u Bosni nego da odlaze u Ugarsku.¹⁴ Uprkos svemu, odluka je provedena u djelo juna mjeseca 1876. godine. Širenje Strossmayerovog utjecaja, kao i direktno uplitanje u političke i religijske odnose bosanskohercegovačkih naroda, bilo je moguće ostvariti putem saradnje s bosanskim klericima. Da je tako pokazao je neposredno nakon što je postavljen na biskupsku stolicu, kada je tražio od bosanskih franjevaca da “pomažu dizanje jednog ustanka u svom zavičaju”.¹⁵ U tom smislu, pored čvrste duhovne i prosvjetne saradnje, Strossmayer je među bosanskim franjevcima tražio oslonac za propagiranje i ostvarivanje politike jugoslavenstva.

S obzirom da je formalno bio biskup bosanski, Strossmayer je očekivao da će njemu pripasti pravo da uredi Katoličku crkvu u okupiranoj Bosni i Hercegovini. Toga su bili svjesni austrijski i ugarski politički krugovi, pa su bili protiv da Strossmayeru pripadne bilo kakvo pravo ili nadležnost u okupiranim pokrajinama. U međuvremenu je do njega došla vijest da će za novog biskupa u Bosni biti imenovan fra Grga Martić koji je, prema riječima Strossmayera, “budalaštinu učinio sa svojom deklaracijom”.¹⁶ Strossmayer je mislio na deklaraciju kojom se fra Grga Martić zajedno s bosanskim franjevcima negativno odredio prema proglašenju sjedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom i Crnom Gorom.

¹⁴ “Strossmayer u pismu Račkom 29. travnja 1875”. u: Šišić F. 1928. 351.

¹⁵ Čubrilović V. 1930. 408.

¹⁶ “Strossmayer u pismu Račkom 19. prosinca 1878.” u: Šišić F. 1928. II. 193.

Strossmayer i saradnja sa Pravoslavnom crkvom

Osim što je kao duhovni poglavar održavao stalan i jak utjecaj na bosanske franjevce, Strossmayer je svoju jurisdikciju u vjerskim poslovima proširio na katolike koji su živjeli u Srbiji. Već 1851. godine djeluje kao upravitelj Katoličke crkve u Kneževini Srbiji, odnosno apostolski vikar za njeno cijelo područje. U svojim političkim istupima nije skrivao simpatije prema Srbima. Razumijevajući da na putu približavanja Katoličke i Pravoslavne crkve, kojem je dosljedno stremio šireći ideju jugoslavenstva, stoje prepreke historijske i političke prirode, pa je Strossmayer smatrao da se one mogu prevazići isključivo postizanjem konačnog jedinstva dvije crkve. Strossmayerova misao bila je dobro poznata i mnogim uglednijim svećenicima u Srbiji i Crnoj Gori, među kojima je stekao i dobre prijatelje. Kakvo je poštovanje Strossmayer uživao među pravoslavnim svećenicima pokazuje i pozivnica koju mu je uputio Prokopije Ivačković, "karlovački Arhiepiskop-Mitropolita i srbski Patriarh", da prisustvuje svečanosti povodom njegovog ustoličenja, koja se održala augusta 1874. godine.¹⁷ Dvije godine kasnije, Strossmayer se obraća ruskoj vladi spomenicom koju je sam napisao. Mada je skoro cijela njena sadržina posvećena konvenciji sa Svetom stolicom, ipak, ovaj akt jednim dijelom razmatra pitanje odnosa Srba i Hrvata. Govoreći najprije o potrebi oslobađanja kršćana od turske vlasti i osiguravanju autonomije za Bosnu i Hercegovinu, Strossmayer, ukazujući na potrebu približavanja katolika i pravoslavaca, ističe da se već duže vrijeme vrše agitacije "(...) među Slavenima Hrvatima, i ništa se ne propušta, da se među dva brata, Srbe i Hrvate, izazivlje isprazno takmičenje i nesloga, dakako u prilog trećemu, koji je objema smrtni dušmanin".¹⁸

Među onima s kojima je održavao izuzetno prisne prijateljske odnose bio je Jovo Sundečić¹⁹, pravoslavni svećenik, pjesnik i lični sekretar crnogorskoga kneza Nikole, s kojim je prijateljevao 35 godina.²⁰ Međutim, njihov odnos značajniji je zbog činjenice da je biskup Strossmayer preko Sundečića pratio dinamiku procesa pregovora između Crne Gore i Rimske crkve vođenih oko

¹⁷ Spiletak A. 1936. 280.

¹⁸ Isto. 289-290.

¹⁹ Jovan Sundečić rođen je u selu Golinjevu pokraj Livna 1825. godine.

²⁰ Grbešić G. 2013. 95.

sklapanja konkordata. Sundečić, koji je bio pristalica sprsko-hrvatskog narodnog jedinstva, pružao je Strossmayeru bezrezervnu podršku. On se pojavljuje u ulozi glavnog pregovarača u ime crnogorskoga kneza Nikole, zatim i kao potpisnik konkordata sklopljenog između Svete stolice i Crne Gore 1886. godine, usmjeravajući tok tih pregovora po instrukcijama i savjetima biskupa Strossmayera. Za Strossmayera, koji je agitirao za što brže postizanje sporazuma, konkordat je bio prvi značajniji korak u novoj orijentaciji Katoličke crkve prema Balkanu koji bi se ponovo vratio na katoličke staze. To odražava jasne stavove biskupa Strossmayera prema drugim vjerskim zajednicama, posebno prema muslimanima u Bosni i Hercegovini. Osim toga, Strossmayerova saradnja s pravoslavnim svećenstvom i inicijative kod Svete stolice skrenula je na sebe pažnju austro-ugarske diplomatije. Strossmayer je time, mada ne direktno, dao povoda knezu Nikoli da po prvi put značajnije istupi s političkim aspiracijama na mjesto mogućeg vladara ujedinjene Srbije, kojoj bi se priključila i Bosna i Hercegovina.²¹ U tom smislu Strossmayerova saradnja s Pravoslavnom crkvom direktno se ticala državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine.

Strossmayer prema bosanskom ustanku – politika podjele Bosne i Hercegovine

Podizanjem ustanka 1875. godine Bosna i Hercegovina je došla u centar svjetske politike. Zanimanje za socijalne nemire, kojima je ponovo otvoreno goruće “istočno pitanje”, pokazale su velike evropske sile – Velika Britanija, Austrija, Rusija i Francuska. U sjeni njihovih diplomatskih sukobljavanja nisu mirovali ni politički i diplomatski krugovi Hrvatske i Srbije, koji su, razumije se, zbog svojih nacionalnih i političkih interesa u značajnoj mjeri bili prisutni u političkom životu Bosne i Hercegovine tog vremena. Godinu dana prije početka ustanka, tačnije potkraj aprila mjeseca 1874. godine, Strossmayer se u Osijeku sastao s nadvojvodom Albrechtom, i tom prilikom mu rekao kako treba “da Bosnu dobijemo”.²² Za Strossmayera, koji nije imao dilema o pripad-

²¹ Karaula Ž. 2009. 109-110.

²² “Strossmayer u pismu Račkom 3. svibnja 1874”. u: Šišić F. 1928. 302.

nosti Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, bosanskohercegovačko stanovništvo dio je hrvatskog narodnog korpusa. “Tamo sam”, kaže Strossmayer, “spazio osakaćene udove hrvatske države. (...) Tamo sam spazio južnoslavenski narod koji su po tijelu i krvi od naše krvi”.²³ Međutim, Strossmayer je bio svjestan činjenice da u postojećim okolnostima nije moguć takav razvoj događaja. Njegovu viziju priključenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj ugrožavala je zvanična diplomatska akcija Monarhije pokrenuta s konačnim ciljem postizanja okupacionog mandata nad Bosnom i Hercegovinom. U tom smislu, Strossmayer je nastojao da, koliko su novonastale prilike dozvoljavale, ostvari što je moguće više od svojih političkih planova okrenuvši se saradnji sa srbijanskim političkim establišmentom u cilju podjele Bosne i Hercegovine. Osluškujući dešavanja u regionu, posebno političke prilike u Srbiji, pripremao se Strossmayer za odlučniji istup u političkom životu Monarhije. Sve snažniji utjecaj Srbije i Crne Gore na ustaničke snage izazvao je oprez i suzdržljivost zvaničnog Beča. Još 1875. godine, Strossmayer, Rački i Mažuranić pokrenuli su političku akciju koja je predviđala podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske, odnosno Austro-Ugarske. To je, zapravo, bio dogovor sklopljen između Milutina Garašanina, Antonija Oreškovića i Strossmayera.²⁴ S obzirom da Strossmayer nije otišao u Beograd, detalji ovog dogovora formulirani su po dolasku Garašanina i Oreškovića u Đakovo. Ovaj sporazum, kojim su u Bosni i Hercegovini utvrđene interesne sfere Srbije i Hrvatske, a koji se nametnuo kao prepreka akciji Gyule Andrássya za dobijanjem okupacionog mandata, na sebe je skrenuo pažnju austrijske diplomatije koja je Srbiju nastojala otrgnuti iz ruskog utjecaja. Vijesti o sporazumu proćule su se i u Budimpešti, poslije čega su “Mađari stali da okrivljuju Strossmayera zbog ustanka, a to su jednako činili i Turci”.²⁵ Potaknut od srpske vlade, koja je iz Beograda slala poruke da je spremna da prihvati rješenje prema kojem bi tzv. “Hrvatska Turska” pripala Hrvatskoj, krajem augusta 1875. godine nastojao je Strossmayer da posredovanjem bana primora dvor na potajnu dobrovoljačku akciju iz Hr-

²³ W. B. Tomljanovich W. B. 2001. 76.

²⁴ Pavličević D. 1973. 161.

²⁵ Novak V. 1933.

vatske u Bosni.²⁶ Međutim, u tome je onemogućen kraljevom intervencijom, kojom je spriječeno zauzimanje stava prema ustanicima i njihovom pokretu u Bosni i Hercegovini. Uviđajući reakciju javnosti, Strossmayer je smatrao da po instrukcijama Andrásya austrijske novine pišu o njemu kao začetniku bosanskohercegovačkog ustanka i da su, shodno tome, bosanski fratri postali njegovo oružje.

Strossmayer se, uprkos svemu, svojom politikom nije želio distancirati od ustanka u Bosni. To je bilo jasno nakon što su 1876. godine ustanci proglasili ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Austrija je odmah preko svojih konzularnih predstavnika pristupila akciji među katolicima u Bosni i Hercegovini, kako bi istupili s protestom protiv takvih jednostranih odluka. Njihovom pozivu se odazvao i fra Grga Martić, uz čiju su pomoć bosanski franjevci napisali protest protiv ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom. Strossmayer je oštro osudio takav Martićev postupak, nazivajući ga “nevaljalcem”.²⁷ Razilaženje po tom pitanju nosilo je dodatnu težinu zbog činjenice da je fra Grga Martić od ranije bio Strossmayerov čovjek od povjerenja i pomoći. Koliko je Strossmayer bio ogorčen Martićevim nelojalnim držanjem pokazuju njegove riječi u pismu upućenom Račkom, u kojem je pisao da je zaslužio konopac “koji mu ne bi falio, ako bi naši Srbi pobijedili”. Uprkos svemu, Strossmayer i Martić nisu bili za to da Bosna pripadne Srbiji, nego za to da se ona najprije oslobodi i podijeli između Srbije i Hrvatske. U krajnjem slučaju, ako prilike ne budu dozvoljavale takvo rješenje, smatrali su da je bolje da bude srpska, samo da ne bude austrougarska.²⁸ Strossmayer je djelujući u Hrvatskom saboru iskazivao načelnu saglasnost s odlukama vlade, ali je kao građanin i javno i tajno pomagao ustanike u Bosni. U tom smislu bio je protivnik Mažuranićeve antisrpske politike.²⁹

Strossmayerova dosljednost ovom opredjeljenju nije imala svoju konstantu jer je, zavisno od razvoja događaja na terenu i toka ustanka u Bosni i

²⁶ Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. 1968. 93.

²⁷ “Strossmayer u pismu Račkom 9. VII. 1876” u: Šišić F. II. 1928. 35.

²⁸ “Strossmayer u pismu Račkom 22. VIII. 1875” u: Šišić F. I. 1928. 372.; “Rački u pismu Strossmayeru 27. VIII. 1875”. Isto. 374.

²⁹ Bogdanov V. 1958. 689.

Hercegovini, često pribjegavao u politički pragmatizam. To se pokazalo već 1877. godine, kad se poslije zaključivanja tajne konvencije između Austro-Ugarske i Rusije u Budimpešti, na nagovor Račkog, biskup odlučio intervenirati u Beču kod ruskog poslanika Novikova. Međutim, u vrijeme kad su se hrvatski predstavnici pripremali za putovanje u Beč, u namjeri da predaju svoj zahtjev za priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, odnosno Austro-Ugarskoj, Strossmayer je pisao da je to “u današnjih okolnostih ludo”.³⁰ Zbog svojih pogleda o pitanju pripadnosti Bosne i Hercegovine, Strossmayer je bio izložen žestokim napadima ne samo austrijskih i mađarskih političara, nego i članova Narodne stranke. Zbog toga je pisao Račkom: “Napose pako se veli, da Vaše i moje mnijenje o Bosni je apsurdno, da smo mi u tomu među Hrvatima posve osamljeni i da je sreća, da narod ne zna, da sam i ja toga mnijenja, jer bi moja popularnost posve propala”.³¹ Na kraju, potrebno je nešto reći i o Strossmayerovom stavu prema okupaciji Bosne i Hercegovine. “Što se tiče Bosne”, pisao je Strossmayer Račkom, “niti moje niti Vaše mnijenje ne stoji stranki na putu da je okupira, nego ko što svud, tako i tu svoju nemoć i impotenciju svojim prljavim plaštom krije. Što mi velimo jest: kakva je danas Austrija, ne može ona okupirati Bosne, a ako bi ju okupirala, onda bi naš narod još na gore muke stavila neg što su muke današnje”.³² Za njega “(...) fizička okupacija nije još ni pošto moralna i realna. Ovo, što biva, može biti il početak poprave i zdravlja, il početak pogoršanja i propasti”.³³ Nepovjerljiv prema takvom razvoju događaja, čije neizbježnosti je bio i sam svjestan, Strossmayer je okupaciju Bosne i Hercegovine dočekao u uvjerenju da će stanje stvoreno u Bosni i Hercegovini neminovno izazvati još veća sukobljavanja u skorijoj budućnosti. Zavođenje austrougarske vlasti u okupiranoj zemlji Strossmayer je doživio kao težak udarac svojoj hrvatskoj nacionalnoj politici.

Bosansko pitanje u korespondenciji Strossmayer – Gladstone

Kad je riječ o djelovanju biskupa Strossmayera, koji je od ranije bio poznat

³⁰ “Strossmayer u pismu Račkom 17. ožujka 1877”. u: Šišić F. II. 1928. 150.

³¹ “Strossmayer u pismu Račkom 2. travnja 1878”. u: Šišić F. II. 1928. 162.

³² Isto. 163.

³³ “Strossmayer u pismu Račkom 27. rujna 1878”. u: Šišić F. II 1928. 183.

po svojoj propagandi jugoslavenstva, ono je, shodno političkim prilikama, bilo određeno prije svega diplomatskim aktivnostima. U tom smislu je posebno zanimljiva njegova korespondencija s britanskim državnikom Williamom Ewart Gladstoneom, iz koje se mogu izvesti pogledi i stavovi Strossmayera prema bosanskohercegovačkom ustanku. Posrednik u njihovoj korespondenciji bio je lord John Emerich Acton³⁴. Do njihove prepiske došlo je 1876. godine, kada je “istočno pitanje” ponovo stavljeno pred evropsku političku javnost. Svjestan činjenice da je ustanak u Bosni dao snažan impuls nacionalno-oslobodilačkim kretanjima širom južnoslavenskog prostora, Strossmayer je poveo pažljivu i osmišljenu diplomatsku akciju usmjerenu prema britanskoj vladi. U prvom pismu upućenom Gladstoneu 1. oktobra 1876. godine, osvrćući se na stanje i mogućnosti Osmanskog carstva u provođenju reformi, piše: “Koran nije sposoban da upravlja hrišćanskim narodima. On nastoji, kao naredba samoga Boga, da izdejstvuje Islamu potpunu pobjedu nad hrišćanima, ili da ih, ne usvoje li ga, liši svih političkih prava i baci u nepodnošljivo robovanje”³⁵. Za Strossmayera, čija se politička misija, kako na prostoru Hrvatske tako i regiona, bazirala isključivo na oživljavanju južnoslavenskog duha, samo ostvarivanje potpune autonomije balkanskih naroda vodi njihovom konačnom oslobađanju od turske vlasti. “Stvarna, široka autonomija”, piše Strossmayer Gladstoneu, “samo je početak kraja. Ojačajte hrišćanske narodne autonomijom i Turci su u Evropi odigrali ulogu (...)”³⁶. Koliki su odjek ti zahtjevi Strossmayera imali u tom prelomnom historijskom trenutku za Bosnu i Hercegovinu ne može se reći, ali je sigurno ideja autonomije figurirala kao jedan od političkih modela u razmatranjima britanske diplomatije. Možda fiktivno i na deklarativnoj razini, kao odgovor na apel upućen britanskoj vladi stigao je Gladstoneov odgovor Strossmayeru (upućen 5. novembra 1876. godine) u kojem, izražavajući razumijevanje prema njegovim insistiranjima, poručuje: “ (...) pitanje o nesrećnim turskim pokrajinama za mene je pitanje prvog reda”³⁷.

Od svih pitanja koja su bila predmetom ove pismene korespondencije za

³⁴ Strossmayer se upoznao s lordom Actonom 1870. godine, u vrijeme Vatikanskog koncila.

³⁵ Milutinović K. 1976. 113.

³⁶ Isto. 114.

³⁷ Isto. 115.

nas je svakako najznačajnije pitanje buduće pripadnosti Bosne i Hercegovine. Značaj prostora Bosne i Hercegovine, posebno u etničkom smislu, za Strossmayera je imao prvorazredan značaj. S druge strane, njegova uloga u duhovnom životu katoličkog stanovništva u Hrvatskoj sezala je u značajnoj mjeri duboko u socijalne i religijske odnose unutar bosanskohercegovačkog društva. U namjeri da svoju duhovnu jurisdikciju nad katolicima prikaže kao objedinjujuću snagu njegove panslavističke misije, a svakako u kontekstu pravnog i političkog položaja Bosne i Hercegovine, biskup Strossmayer Gladstoneu piše sljedeće: “Ja sam legalni bosanski biskup i na neki sam način od Boga određeni branilac Bosne i Hercegovine. Kako bih bio srećan da mi se daje na Kongresu³⁸ jedno mesto, makar i najskromnije, pa da mogu braniti interese ovog vrlo nesrećnog i vrlo čestitog naroda. Kako je to, na žalost, nemoguće, ja ga Vama i Vašoj vladi najozbiljnije preporučujem. Od Bosanaca i Hercegovaca potekla je prva iskra sadašnjeg pokreta za oslobođenje ovih naroda. Ove zemlje zaslužuju da se izvuku ispod dosadašnjeg jarma i da im se izdejtvuje odgovarajuća autonomija”.³⁹

Strossmayer je bio svjestan činjenice da se uprava nad Bosnom i Hercegovinom, u prilikama koje su stvorene zaoštavanjem Velike istočne krize, ne može predati u ruke Srba. Uprkos tome što bi takva administracija prema njegovom mišljenju bila “najpraktičnije rješenje”, ona se ne bi mogla provesti u djelo ni pod izvjesnim turskim patronatom. Stoga, obrazlažući svoje viđenje o autonomnom statusu Bosne i Hercegovine, Strossmayer zaključuje da “ne preostaje ništa drugo nego da se ovim zemljama obezbedi autonomija pod turskim sizerenitetom, koji bi bio određen jednim međunarodnim ugovorom”.⁴⁰

Razvoj događaja i usložnjavanje geopolitičkih prilika, kao i sve osjetniji upliv ruskog utjecaja u rješavanju bosanskog pitanja, umnogome će doprinijeti da svi Strossmayerovi naponi ostanu bez postizanja značajnijeg rezultata. To je bilo jasno već nakon zaključivanja Sanstefanskog mirovnog ugovora 3. marta 1878. godine, poslije kojeg je britanska politika na Balkanu, a samim time i u Bosni i Hercegovini, napravila snažan zaokret. Promjena političkog

³⁸ Strossmayer misli na Berlinski kongres.

³⁹ Isto. 119.

⁴⁰ Isto. 119.

kursa Velike Britanije u “Istočnom pitanju”, koju je uvjetovalo ugrožavanje njenih nacionalnih interesa na Istoku, razbila je Strossmayerovu viziju rješavanja južnoslavenskog pitanja izvan okvira Dvojne monarhije. Odlukama Berlinskog kongresa to je i definitivno potvrđeno. Uprkos svemu, prepiska između Gladstonea i biskupa Strossmayera nije prestala. Iskazujući nezadovoljstvo novonastalim prilikama, Strossmayer u pismu upućenom Gladstoneu 11. aprila 1879. godine, piše: “Stanje u Bosni danas je gore pod Mađarima nego što je bilo ranije pod Turcima (...)”.⁴¹ Ova nam prepiska, pored uvida u stavove britanske diplomatije, pokazuje da je biskup Strossmayer u godinama koje su uslijedile poslije okupacije bio vidno razočaran. Njegovo političko djelovanje od tada osjetno gubi na snazi, a njegov utjecaj na unutrašnje prilike u Bosni i Hercegovini znatno je umanjen.

Strossmayer i bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci)

Južnoslavenska misao Josipa Juraja Strossmayera, koja je činila osnovu njegovih političkih uvjerenja i stremljenja, bila je predmetom različitih opservacija u dosadašnjoj historiografskoj literaturi. Do danas je dato mnogo različitih interpretacija te ideja i svaka je ponudila drugačiju ocjenu uloge biskupa Strossmayera u njenom propagiranju. Ono što je posebno značajno, a što do sada nije obuhvaćeno konkretnijom naučnom obradom, jeste pitanje da li su, i u kojoj mjeri, zapravo, bosanskohercegovački muslimani bili zaista prisutni u Strossmayerovom jugoslavenstvu?

Strossmayer je smatrao da su vjera i politika, kako na području Hrvatske tako i šireg evropskog područja, upućene jedna na drugu i da je, prema tome, kršćanstvo bitna odrednica ukupnog evropskog identiteta. U Memorandumu ruskoj vladi iz 1876. godine, Strossmayer je ovo shvatanje naglasio obrazlažući ga kroz potrebu da se Turke protjera iz “kršćanske Evrope”. Politička manifestacija ovog promišljanja svoj vrhunac doživjela je na pitanju budućnosti Bosne i Hercegovine, na čijem prostoru su se ostvarivali doticaji srpske i hrvatske nacionalne ideje. U tom kontekstu pitanje pravnog i političkog statusa Bošnjaka kao muslimana neosporno je izlazilo izvan okvira Strossmayerove ideje o jugoslavenskom kršćanskom identitetu. To samo po sebi, bez ulaženja

⁴¹ Isto. 120.

u dublje analize, otvara niz drugih pitanja i sumnji u dobronamjernost i stvarnu prirodu Strossmayerove južnoslavenske misli.

Odnos Josipa Juraja Strossmayera prema muslimanima Bosne i Hercegovine nije jednostavno istraživanje. Njegovo razumijevanje pripadnosti Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, koje je definirano mišlju da je ona prema "historijskom pravu" hrvatska zemlja, nesporno je imao odraz na artikulaciju njegovog stava o etničkom jedinstvu hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Stavimo li Strossmayerovo viđenje etno-nacionalnih odnosa u kontekst južnoslavenske ideje vidjećemo, zapravo, da se njihove ideologije, određene prije svega političkim interesima, međusobno isključuju i da su, kao takve, podjednako korištene u odgovarajućim historijskim periodima.

Strossmayer je nakon Velike istočne krize i okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije, svoju raniju agitaciju nastojao ublažiti uspostavljanjem još čvršćih odnosa s muslimanima. Ilustracije radi, Strossmayer je 1888. godine poslao Bogdana Bertića u Sarajevo, s misijom da "izpita političko mišljenje i organizaciju bosanskih muslimana, te da u njima probudi što jaču hrvatsku narodnu misao i pridobije ih za Zagreb".⁴² Namjera Strossmayera je bila da svoj utjecaj na bosanskohercegovačke muslimane ostvari preko njihovih najistaknutijih političkih predstavnika, posebno Esada efendije Kulovića, koji je 1884. godine, kada je na izborima izabran za općinskog zastupnika, s velikim ambicijama ušao u politički život ne samo Sarajeva nego i Bosne i Hercegovine. Bertić je, prema ranije dobijenim instrukcijama biskupa Strossmayera, podsjetio Esada Kulovića na ulogu koju muslimani mogu imati u budućnosti Bosne i Hercegovine ako se odazovu Strossmayerovom pozivu. Nakon što je održao sastanak s Kulovićem uputio je Bertić pismo Strossmayeru u kojem je, izvještavajući ga o rezultatima njegove akcije, zabilježio sljedeće: "Ja mu razjasnim naše stanje, naše težnje i nade, razložim mu našu poviest, prvobitnost muslimanskog pučanstva u zaposjednutim zemljama, našu jednokrvnost, zajedništvo jezika, interesah i budućnosti (...)".⁴³ Međutim, Bertićeva agitacija na sebe je skrenula pažnju nekolicine muslimanskih intelektualaca, u prvom redu sarajevskog gradonačelnika Mustaj-

⁴² Drljić R. 1.1.1943. 166.

⁴³ Isto. 168-169.

bega Fadilpašića i vladinog savjetnika Mehmed-bega Kapetanovića, koji su izražavali sumnje u stvarne ciljeve Bertićeve posjete. S druge strane, Bertićevo djelovanje tih dana nije promaklo ni austrijskoj vladi, koja je učinila neophodne korake za njegovo suzbijanje. Bertiću je zabranjeno bilo kakvo održavanje kontakata s muslimanima, a njegov boravak u Sarajevu je prekinut po prisjedu naredbe o napuštanju grada.

Kad je riječ o prilikama u Bosni i Hercegovini na početku 20. stoljeća značajno je ukazati na kontakte koje je Strossmayer održavao s vrhbosanskim nadbiskupom Josipom Stadlerom. Iznoseći javno svoje stavove, posebno o pitanjima koja su direktno zadirala u nacionalne i vjerske odnose u Bosni i Hercegovini, Stadler je nerijetko bio izložen oštrim kritikama. Posebno se izdvaja njegov politički istup u Zagrebu na katoličkom hrvatskom kongresu održanom 5. septembra 1900. godine, u kojem je rekao: “Ja ću reći samo dvije želje, i to prvo, što se tiče Naroda, a drugo, što se tiče naše svete Vjere. Što se tiče Naroda, želim, da se što prije Bosna i Hercegovina, sjedini sa materom zemljom (...)”.⁴⁴ Tri dana kasnije iz Carske kancelarije primio je “ozbiljni ukor”, obrazložen mišljenjem da je u svom govoru razmatrao pitanja koja se ne nalaze u njegovoj nadležnosti. U pismu upućnom Strossmayeru maja 1900. godine Stadler naglašava: “I mi smo dobro shvatili, da najprije treba hrvatski duh među katolici razširiti i utvrditi, pošto mnogi govore da su Bošnjaci. To dakako ne prieči, da se ujedno pribavljaju i muhamedanci i braća rišćani i predobivaju za hrvatstvo (...)”.⁴⁵ Prema tome, Strossmayer je posredstvom pismene korespondencije sa Stadlerom bio dobro upoznat s činjenicom da jedan dio bosanskohercegovačkih katolika jasno izražava svoju posebnost narodnim imenom Bošnjak i da je, shodno takvom stanju, neophodno pridobiti muslimane u hrvatski narodni korpus.

Historiografija o Strossmayeru – između stvarnosti i fikcije?

Sporna su tumačenja ideje jugoslavenstva koju je Strossmayer propagirao. Jugoslavenstvo, koje je u njegovim promišljanjima uobličeno kao ideologija i politički koncept, za vrijeme prve i druge Jugoslavije ocjenjivano je jedno-

⁴⁴ Korenić S. 1932. 77.

⁴⁵ Isto. 38-39.

strano, vrlo često tendenciozno i pristrasno. Mnogi autori, koji su se u svojim radovima bavili pitanjem kulturnog, vjerskog i političkog djelovanja Josipa Juraja Strossmayera među južnoslavenskim narodima, nerijetko su ovoj problematici prilazili s jasno izraženim nacional-romantičarskim stavovima. Ne-postojanje historijske distance, koja bi pomogla da se djelo Strossmayera rekonstruiru postizanjem objektivne ocjene njegove političke misli i implikacija koje je ona izazvala u društveno-političkim kretanjima u Bosni i Hercegovini, rezultiralo je masovnom pojavom literature koja nosi snažno obilježje hagio-grafije.

Takva percepcija posebno je bila prisutna u međuratnom periodu, kada je Strossmayer istican kao ideal jugoslavenstva. Tako Viktor Novak za Strossmayera kaže da je "apostol jugoslovenske misli".⁴⁶ Korak dalje je otišao Jakša Herceg koji je u svome radu povezo Strossmayera i svetoga Savu.⁴⁷ Jednako mišljenje o Strossmayeru je vladalo u komunističkoj Jugoslaviji, gdje je veličan kao simbol bratstva i jedinstva. To je razumljivo u onoj mjeri kojom su se vladajući krugovi koristili idejom jugoslavenstva u cilju okupljanja južnoslavenskih naroda, ali je istovremeno takva misao onemogućavala, kao što je to bio slučaj i u prethodnim državnim sistemima, priznavanje i afirmaciju Bošnjaka u socijalističkoj Jugoslaviji. Prema tome, može se reći da je Strossmayerova južnoslavenska misao ujedno služila kao izvorište buduće saradnje srbijanske i hrvatske politike. Uostalom, jugoslavenstvo biskupa Strossmayera se ne može dovesti ni na koji način u vezu s jugoslavenskom idejom formuliranom za vrijeme prve i druge Jugoslavije, tim više što se borio za ostvarivanje samostalnosti Hrvatske bilo u austrijskoj, ugarskoj ili jugoslavenskoj federaciji.

Zaključak

Kao jedna od najutjecajnijih ličnosti Hrvatske 19. stoljeća, Strossmayer je, i kao političar i kao biskup, u političkom životu Dvojne monarhije bio najglasniji zagovornik borbe za hrvatsku samostalnost. Misao na kojoj se temeljila njegova višedecenijska politička aktivnost u mnogim segmentima direktno je zadirala u političke i religijske odnose unutar Bosne i Hercegovine. Uzmemo

⁴⁶ Novak V. 1941.

⁴⁷ Herceg J. 1939.

li u obzir da je Strossmayer smatrao da se jugoslavenski program može ostvariti isključivo progonom Turaka iz Evrope, jasno je da njegova južnoslavenska misao, koja je polazila od katoličkog hegemonizma na Balkanu, kao takva nije ravnopravno tretirala bosanskohercegovačke muslimane u kapacitetu njihovog etničkog individualiteta.

S druge strane, utjecaj biskupa Strossmayera očitovao se u njegovim stavovima u kojima se pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine posmatralo kao problem čije je rješenje bilo dijelom hrvatskog nacionalnog interesa. Pravni i politički status Bosne i Hercegovine je bio glavna preokupacija njegove političke i diplomatske akcije iz druge polovine 19. stoljeća.

Posebno značajno pitanje, koje sasvim sigurno zavrijeđuje veću pažnju historijske nauke, a koje se u ovom radu tretiralo u kontekstu politike Josipa Juraja Strossmayera prema Bosni i Hercegovini, je pitanje zastupljenosti muslimana u Strossmayerovoj političkoj misli. Religijski specifikum njihovog identiteta kao Bošnjaka u njegovim razmatranjima, najprije kroz ideju jugoslavenstva i Ilirskog pokreta, a zatim i hrvatsku nacionalnu politiku, bio je predmet različitih tumačenja.

Zbog postojanja nacional-romantičarskih tendencija u nauci, koje su tumačenje ovog pitanja lišile objektivnosti i naučne valorizacije, ovaj problem je neophodno tretirati s krajnjim ciljem postizanja naučne istine. U tom smislu, ovaj rad predstavlja pokušaj rasvjetljavanja ovog pitanja u historijskoj nauci.

LITERATURA

- Bogdanov V. 1958. *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj: od prvih političkih grupiranja do 1918*. Zagreb: NIP.
- Ciliga V. 1965. "Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866-70)". *Historijski zbornik*, god. XVII/1964. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske.
- Čubrilović V. 1930. *Bosanski ustanak 1875-1878*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Čubrilović V. 1982. *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. Beograd: Narodna knjiga.

- Rastislav D. 1943. “Biskup Strossmayer i bosanski muslimani”. *Kalendar Napredak*, 1.1.1943. Sarajevo: HKD Napredak.
- Grbešić G. 2013. “Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću”. *Diacovensia: teološki prilozi*, vol. 21, br.1. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet.
- Herceg J. 1939. *Strossmajer i Sv. Sava*. Split:
- Jelenić J. 1915. *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2. Sarajevo: Prva hrvatska tiskara.
- Karamatić M. 1995. “Biskup Strossmayer i školovanje bosanskih franjevaca u Đakovu (1853.-1876.)”. *Diacovensia: teološki prilozi*, vol. 3, br. 1. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet.
- Karaula Ž. 2009. “Pisma crnogorskoga pjesnika, svećenika i diplomata Jovana Sundečića bosansko-đakovačkom i srijemskom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru (1881.-1887.)”. *Diacovensia: teološki prilozi*, god. 23, br.1. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet.
- Korenić S. 1932. “U spomen Dr. Josipu Stadleru”. *Spomenica vrhbosanska 1882.-1932*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.
- Milutinović K. 1976. “Gledston i Štrossmayer prema bosansko-hercegovačkom ustanku”. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XXI-XXVII, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Mujić A. M. 1958. “Tri turska izvještaja o djelovanju Josipa Jurja Strossmayera” *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VI-VII/1956-57. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Novak V. 1933. “Strossmayer i Rački na početku i kraju hercegovačkog i bosanskog ustanka”. *Politika*, god. XXX, br. 9034. Beograd, 10.7.1933.
- Novak V. 1949. “Jedno sporno pitanje iz srpsko-hrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka.” *Istorijski časopis*, I. Beograd: Istorijsko društvo Jugoslavije.
- Novak V. 1941. *Josip Juraj Strossmayer – Apostol jugoslovenske misli*. Beograd:
- Pavličević D. 1974. “Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 4, br. 1. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- *Politički spisi: rasprave, članci, govori, memorandumi*. ur. Vladimir Koščak. Ciklus: Hrvatska politička misao XIX i XX stoljeća. Zagreb: 1971.
- Spiletak A. 1936. “Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje”. *Bogoslovska smotra*, god. 23, br.3. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. 1968. *Povijest hrvatskog naroda (1860-1914)*. Zagreb: Školska knjiga.

- Šišić F. 1928. *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knj. I. Zagreb: JAZU.
- Šišić F. 1928. *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knj. II. Zagreb: JAZU.
- Tomljanovich W. B 2001. *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet.

Summary

STROSSMAYER'S POLICY TOWARDS BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN MUSLIMS

As one of the most influential persons in Croatia during the 19th century, Strossmayer was in the political life of the Dual monarchy, both as a politician and as a bishop, the loudest advocator of Croatia's struggle for independence. The thought on which his decades long political activity was based in many segments directly intruded into the political and religious relations within Bosnia and Herzegovina. If we take into consideration that Strossmayer considered that the Yugoslav program could be achieved exclusively by the expulsion of Turks from Europe, it is clear that his Yugoslav thought, which originated from Catholic hegemonism in the Balkans, did not as such treat Bosnian and Herzegovinian Muslims equally in the capacity of their ethnic individuality.

On the other hand, the influence of Bishop Strossmayer was evident in his attitudes in which the issue of Bosnia and Herzegovina's belonging was considered as a problem whose solution was a part of the Croatian national interest. The legal and political status of Bosnia and Herzegovina was the major preoccupation of his political and diplomatic action from the second half of the 19th century.

An especially important question, which certainly deserves more attention of historians, and which has been treated in the context of Josip Juraj Strossmayer's policy towards Bosnia and Herzegovina in this paper, is the issue of representation of Muslims in Strossmayer's political thought. The religious specificum of their identity as Bosniaks in his considerations, firstly through the idea of South Slavism and the Illyrian movement, and then within the Croatian national policy, was the subject of diverse interpretations.

Due to the existence of national-romantic tendencies in history, that have deprived the explanation of this issue of its objectivity and scientific valorization, this problem should be treated with the ultimate goal of achieving scientific truth. In this sense, this paper represents an attempt to elucidate this question in historical science.

Key words: Josip Juraj Strossmayer, Bosnia and Herzegovina, Bosnian and Herzegovinian Muslims, William Ewart Gladstone, Ilija Garašanin, Bosnian and Herzegovinian uprising 1875.

UDK 316.66-055.2(= 163.4*3)“1878/1919”

Izvorni naučni rad

U RALJAMA “DEGENERACIJE I[LI] NUŽDE”. PRILOG ISTRAŽIVANJU MUSLIMANSKOG ŽENSKOG PITANJA U BOSNI I HERCEGOVINI POD AUSTROUGARSKOM UPRAVOM

Adnan Jahić

Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina

Ovaj rad govori o muslimanskom ženskom pitanju u godinama Prvog svjetskog rata te o nevoljama vjerskih i političkih elita bosanskohercegovačkih muslimana – Bošnjaka – u nastojanjima da zaštite tradicionalni moralni lik muslimanke i zaustave ili uspore društvene trendove koji su vodili udaljavanju ženskog naraštaja od ukorijenjene predstave o čednoj i povučenoj supruzi, majci i domaćici. Premda je kriza tradicionalnog morala bila neizbježna prateća posljedica modernizacijskih tokova koji su se dolaskom austrougarske uprave odvijali u urbanim sredinama Bosne i Hercegovine na razmeđu XIX i XX stoljeća, tek je Prvi svjetski rat ozbiljno suočio bošnjačko društvo sa razmjerima i implikacijama “propadanja muslimanskog ženskinja” koje je teško izlazilo na kraj sa socijalnim problemima i moralnim izazovima koje im je ratna stvarnost donijela. Iako je dio elite insistirao na negativnom utjecaju evropske kulture kao faktoru prisutne “degeneracije” muslimanke, u posljednjoj ratnoj godini glavnina vodećih ličnosti Bošnjaka je bila svjesna da je relativizacija ženskog morala, ipak, bila prvenstveno posljedica bijede i neimaštine ratnog vremena, a ne ciljanog udaljavanja muslimanke od islamskih zasada, premda se nerijetko upiralo i na slab vjerski i kućni odgoj kao faktor koji je olakšao njenu moralnu degradaciju.

Ključne riječi: muslimanska žena, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska monarhija, Veliki rat, Bošnjaci, Ulema-medžlis, Zemaljska vlada, šerijatski sudovi, muftije, moral, vjera, društvo, prostitucija, konkubinat, brak, porodica.

Uvod

Pitanje žene – premda od iznimne važnosti za valjano razumijevanje prošlosti jednog naroda ili zajednice – do sada još uvijek nije dobilo odgovarajuće mjesto u istraživanjima i analizama bosanskohercegovačke historiografije i publicistike. Koju i kakvu ulogu je žena imala u prošlosti Bosne i Hercegovine, kakav je bio njen položaj u društvu i porodici, na koji način su se odražavale političke, civilizacijske, ekonomske i kulturne promjene na njen status u okvirima narodnog, socijalnog i državnog života jedne epohe – o ovim i sličnim pitanjima pojedinac je nerijetko prinuđen čitati i slušati nepouzdana mnijenja "autoriteta" s osloncem na porodičnu i narodnu predaju, vrlo rijetko opise i sudove koji imaju uporišta u ozbiljnom istraživanju historijske situacije i prilika u kojim su žene živjele i djelovale. U sklopu navedene teme muslimansko žensko pitanje fragmentarno je bilo tretirano u radovima historičara, antropologa, politologa i drugih stručnjaka novijeg doba, no čini se kako su njihovi dometi bili omeđeni svođenjem dotičnog pitanja na, prvenstveno, problem obrazovne i društvene emancipacije žene, a ponegdje i na pitanje otkrivanja odnosno skidanja zara i feredže, što je ostavilo u drugom planu reljefnosti u manifestacijama ženskog pitanja u pojavnim okvirima lokalnih zajednica, ali i stvarne probleme žene u suočavanju sa tegobama svakodnevnog života te krizama i izazovima koje je donosilo novo vrijeme.¹

Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, u izvjesnom smislu potaknuta živom diskusijom o statusu muslimanske žene u Osmanskom carstvu nakon mladoturske revolucije i uvođenja ustavnog režima, i u bošnjačkom društvu je otvorena – s relativnim zakašnjenjem – rasprava o položaju i pravima žene s akcentom na njenu ulogu u pozitivnim promjenama i prilagodbi Bošnjaka novoj ekonomskoj i kulturnoj stvarnosti koju je donijela austrougarska uprava. U raspravi su, dakako, dominirali muškarci, ponajprije intelektualci, ulema i omladina, ali su se javljali i glasovi žena i djevojaka, obrazovanih u školama i mektebima, koje su zagovarale veći interes ženskog naraštaja za školom i tra-

¹ Ovdje ćemo navesti samo neke od važnijih naslova: Kemura I. 1986; Milišić S. 1999; Jahić A. 2004; Bećirović D. 2008; Kujraković N. 2009.a; Žutić F. 2009; Kujraković N. 2009.b; Bougarel X. 2010; *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*. 2011; Kujraković N. 2012; Čaušević J. 2014; Avdagić A. 2014.

žile da se žene uključe u različite inicijative koje bi vodile njihovoj prosvjetnoj i društvenoj afirmaciji. Glavni tonovi rasprave, koja je sve češće punila stupce muslimanskih listova *Bošnjaka*, *Gajreta*, *Tarika*, *Zemana*, *Bisera*, podupirali su temeljno prosvjetiteljsko stajalište bošnjačke intelektualne elite austrougarskog razdoblja, uokvireno osnovnim postulatima islamskog učenja i patrijarhalnim nazorima onovremenog društva, o muslimanki kao valjanoj majci, supruzi i domaćici koja samo obrazovana može odgovoriti svojim porodičnim i društvenim zadaćama.² Tako se počelo oblikovati *muslimansko žensko pitanje* – kao intelektualni i društveni problem, kojeg su "rješavali" skoro isključivo muškarci, u granicama dominantnih kulturoloških i ideoloških paradigmi u kojim nije bilo mjesta za slobodno prosuđivanje i odlučivanje žene o vlastitom položaju, potrebama i stremljenjima. Apriorno određeni okvir unutar kojeg je vođena rasprava o, ponajprije, obrazovnoj emancipaciji muslimanske žene, bez pretenzije da se propituju vladajuća rješenja islamskog vjerzakona i patrijarhalni društveni poredak, dosljedno je bio poštovan od autora priloga u prisutnim novinama i periodici, uključujući rijetke glasove autorica koje su podupirale dominantna muška stajališta o ciljanoj naobrazbi muslimanke u funkciji njenog osposobljavanja kao supruge, majke i domaćice. Izbijanje Prvog svjetskog rata i prateći socijalni problemi koje je on donio doveli su u pitanje diskurzivnu osnovu muslimanskog ženskog pitanja i uključili vodeće krugove bošnjačkog društva u suočavanje sa svakodnevnim nedaćama brojnih žena kojim je rat nametnuo borbu za opstanak i preživljavanje. Ovaj rad

² Među desecima napisa o ženskom pitanju do 1914. godine spomenut ćemo samo jedan broj relevantnih članaka: Svršena ruždijanka N. "Na početku školske godine". *Tarik*. Sarajevo: 14.11.1909. 102-103; Posavka. "Odgovor nepoznatoj drugarici". *Tarik*. Sarajevo: 14.12.1909. 123-124; Ruždijanka. "O pitanju prosvjete našeg ženskinja". *Bošnjak*. Sarajevo: 4.3.1910. 1-2; Muftić H. "Ženska naobrazba ili izostavljeni farz". *Gajret*. Sarajevo: 5.3.1910. 73-74; Ahmed. "Šta ometa rad?" *Gajret*. Sarajevo: 5.6.1910. 91; Ruždijanka, "Pri kraju školske godine". *Bošnjak*. Sarajevo: 18.6.1910. 2; Munira. "Život muslimanke". *Gajret*. Sarajevo: 5.7.1910. 106-107; Muhamed Hamdi [Zahirović M.]. "Evolucija našeg ženskinja". *Gajret*. Sarajevo: 5.7.1910. 110-111; "Naobrazba muslimanskog ženskinja". *Musavat*. Sarajevo: 11.2.1911. 3; A. Z. "Stanje muslimanki". *Muslimanska sloga*. Sarajevo: 19.5.1911. 2-3; A. Z. "Stanje muslimanki". *Muslimanska sloga*. Sarajevo: 23.5.1911. 2; A. Z. "Stanje muslimanki". *Muslimanska sloga*. Sarajevo: 26.5.1911. 2; A. Z. "Stanje muslimanki". *Muslimanska sloga*. Sarajevo: 30.5.1911. 2; "Hoće li se otvoriti 'Darul-muallimat?'". *Zeman*. Sarajevo: 13.1.1912. 2-3; "Pitanje ženskih mekteba". *Zeman*. Sarajevo: 25.1.1912. 1; "Obrazovanje ženskih". *Novi vakat*. Sarajevo: 16.7.1913. 2; Razija. "O ženskom pitanju". *Biser*. Mostar: 1. i 15.3.1914. 282.

govori o kontekstu, okolnostima i dometima tog suočavanja, sa akcentom na krizu tradicionalnog morala koja je kulminirala u godinama ratne bijede i neimaštine.

Šta je pisao "Priatelj mladeži", a šta Ulema-medžlis

U trećoj godini Velikog rata Kotarom Bihać se proćuo glas da su netragom nestale dvije žene iz Izaćića – Hava Kovaćević i Šerifa Keskić. Vijest je dospjela do Muftijskog ureda u Bihaću, koji je 17. oktobra 1916. godine uputio dopis mjesnom kotarskom uredu u Bihaću s molbom da poduzme nužne korake kako bi se spomenute žene vratile svojim kućama. Od njih dvije, Hava je bila žena Zaima Kovaćevića i ostavila je za sobom dvoje djece. Dani su prolazili a od kotarskog ureda nije bilo ni glasa, pa se Muftijski ured obratio dopisom Ulema-medžlisu u Sarajevu s molbom da poduzme mjere prema višim instancama. Ulema-medžlis je 21. novembra 1916. pisao Zemaljskoj vladi u Sarajevu istićući kako, iako rećene osobe prema izvještaju Muftijskog ureda "niju su najboljeg glasa", zajednica ipak ne mođe biti ravnodušna gubitkom svojih pojedinih ćlanova. Zato je zatražio da se odredi potraga i ustanovi gdje se rećene nalaze te iste svojim kućama povrate. Ako bi se kod navedenih žena radilo o teđnji promjene vjere, kako Muftijski ured naslućuje, i u tom slućaju ih treba vratiti i trađiti da se postupi po odredbama naredbe o konverziji od 9. jula 1891. godine.³ Zemaljska vlada Ulema-medžlisu je poslala odgovor 7. januara 1917. navodeći da je potraga odmah odrećena i da je dala rezultata. Hava Bunić-Kovaćević je pronaćena te je 13. decembra posredstvom Muftijskog ureda Bihać predata tamošnjem muhtar u Salki Kukiću. Za Šerifom Keskić još se vodi potraga. U odgovoru je predstojnik nadleđnog odjeljenja Vlade primijetio kako uzrok udaljavanja dotićnih žena prema izvještaju kotarskog ureda u Bihaću ne stoji ni u kakvoj vezi sa vjerskim pitanjem, "već ga treba trađiti u laskounnosti tih žena"⁴

Zahtjev Ulema-medžlisa da se dvije žene iz Izaćića vrata svojim kućama bio je u skladu s pozitivnim zemaljskim propisima i ingerencijama Ule-

³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1916. Broj: 4190/16.

⁴ GHB, AIZ, Fond: UM, 1916. Broj: 244242 –I-2. Kovaćević Hava i Keskić Šerifa iz Izaćića. Izćeznuća.

ma-medžlisa kao vrhovne vjerske vlasti bosanskohercegovačkih muslimana. Ulema-medžlis je insistirao na posluhu odredbama autonomnog islamskog statuta i njegovom administrativnom aparatu, ali mu je uglavnom promicala realnost koju su donosili novi društveni tokovi: da su Bošnjaci nadilazili okvir religijske zajednice i da će protokom vremena islamski vjerezakon biti potisnut u korist pravnog sistema sekularne države. Istovremeno, Ulema-medžlis nije imao ni volje ni načina suočiti se sa pozadinom krize o kojoj je, alarmirajućim tonovima, pisao svjesniji dio elite i građanstva, a koja je relativizirala tradicionalni islamski svjetonazor i potkopavala ulogu vjere u porodičnom i društvenom životu Bošnjaka.

Još prije Prvog svjetskog rata Ulema-medžlis je izražavao zabrinutost tendencijama koje su rastakale islamski moral i udaljavale ženski naraštaj od tipske slike čedne i povučene supruge, majke i domaćice. Štampa je nerijetko upirala prstom u rastuću praksu "nemoralnog vladanja", koje je naročito hvatalo maha u većim sredinama, kao tamna strana modernizacije života u bosanskohercegovačkim gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća. Pisalo se o mejhanama, kelnericama, šoferima, o klatarenju ženskinja po gradskim ulicama i izletištima, o bludničenju i prostituciji, kao i o bračnim lomovima koji su opisivani kao porodični skandali na sramotu naroda koji je ranije stajao "na visini" čuvajući obraz i moralne vrijednosti. U maju 1908. godine izvjesni *Prijatelj mladeži* pisao je o posljedicama rada mejhane "Tri rupe" po moralni život Muslimana u Bijeljini koji, kao po ustaljenoj praksi, ne žale novca za ono što ona nudi. Mejhanu vode mati i njene dvije kćerke – otuda, ističe autor, dotični naziv mejhane – a Muslimani su joj redovni gosti. Nagrnuli u mejhanu "begčići i agčići", momci se natječu oko mladih krčmarica ko će više novca potrošiti i uz njih više neprospavanih noći provesti. One se, pak, same nazivaju hanumicama i begovicama te mladim sevdalinkama. Autor je postavio pitanje zašto se na "Tri rupe" ne odnosi naredba po kojoj ni u jednom lokalnu žensko čeljade ne može služiti goste, pa makar se radilo i o kćerkama. Na kraju je pozvao nadležne da spašavaju mladež, novac i imetak "od ovog otrovnoga mjesta".⁵ Novac se trošio u mejhanama, ali i u privatnim kućama za usluge mladih djevojaka, nakon što bi se poslodavac pobrinuo da glas o

⁵ "Naši dopisi". *Bošnjak*. Sarajevo: 21.5.1908. 3.

njihovom dolasku dođe do zainteresirane mladeži.⁶ Nerijetko su se širile vijesti o posrnućima muslimanki u privatnim kućama i raskalašenim radnjama muslimana u gostionama i na teferičima.⁷ Uzrok se uglavnom tražio u slabom kućnom odgoju, odsustvu naobrazbe i neškolovanju muslimanske djece bez razlike spola – muslimani, naročito njihovi prvaci, smatrani su odgovornim za širenje nemorala među bezmalo svim slojevima muslimanskog naroda. Moralno neprihvatljivi kontakti, prema stanovištu vjerske vlasti i džematlija, događali su se čak i na vjerskim svečanostima – dovama na otvorenom, koje su u nekim mjestima izlazile iz okvira kolektivne pobožnosti i pretvarale se u poprišta trgovine, opijanja i nasilja.⁸

Kada je sredinom 1910. godine za reisul-ulemu svečano instaliran hadži hafiz Sulejman ef. Šarac, list *Bošnjak* je izrazio nadu da će novi vjerski poglavica uložiti truda na moralnom uzdizanja *ehli-islama* u Bosni i Hercegovini. Nadu je potkrijepio svakodnevnim poraznim slikama – mejhanama koje puni muslimanska mladež, s kojom ide u korak ženskinje koje sve više pada "u zagrljaj najnižeg nemorala". Najavio je molbu novom reisu od strane uglednih i uviđavnih Muslimana iz sarajevske čaršije da se započetom širenju nemorala što skorije energično stane u kraj, uključujući njegovu vidljivu stranu "već nesnošljivog klatarenja našeg ženskinja" po Ilidži, Palama, glavnim ulicama

⁶ "Naši dopisi". *Bošnjak*. Sarajevo: 8.4.1910. 4.

⁷ "Širenje nemorala". *Bošnjak*. Sarajevo: 22.4.1910. 1.

⁸ U prijavi džematbaše Mustafe Saletovića i mutevelije Emina Mehmedovića iz Dobošnice, kotar Tuzla, protiv lica koja su u Dobošnici planirali objaviti održavanje dove stajalo je: "U Naske po selima tuzlanskog kotara postoji jedan uobičajeni bidat [novotarija], a to je: kada se obdržavaju dove, da se sakuplja ženskinje po baščama te mladež sa njima provodi što kakve bezposlice. Osim toga, još se je uveo običaj trgovati i sa jelom ljude iz drugih mjesta častiti. Nekada bude, da se momčadi napiju i pića te onako pjani psuju i tuču se. Na 22. ov. m. [juna] u ponedjeljak, kada je bila dova u Lukavcu, zavadio se je Emin Memić sa Šabanom Ibrićem oba iz našeg sela 'Dobošnice' te je Šaban Emina izbo nožem na 24 mjesta, koji je sada u bolnici na smrtnoj postelji". Isti dan kada je zaprimio prijavu – 27. juna 1914. – Muftinski ured u Tuzli naložio je vjerskim licima u Dobošnici da se "ta čemerna dova" nikako ne održi, a da se svijetu dokaže da je takva dova sa pratećim običajima izašla iz šerijata te se zbog toga zabranjuje. (GHB, AIZ, Fond: MT, 1914, sign. 40/914. Muftinski ured za okružje Tuzlansko. Džematskom medžlisu, imamu i muallimu u Dobošnici. 27.6.1914.). Problem "čemerne dove" nastavio se i kasnijih godina, a nadležna vjerska vlast je ulagala napore da suzbije praksu koja je postala, kako su izjavili džematbaša i mutevelija iz Dobošnice, "jedan rezalet [sramota] po cijeli ehli islam". Vidjeti: Jahić A. 2004. 159.

i drugim dijelovima glavnog grada i njegove okolice.⁹ Izvjesno vrijeme nakon Šarčevog kratkotrajnog mandata reisul-uleme Ulema-medžlis je objavio proglas – *bejān-nāmu* – od 21. aprila 1913. godine koji je svjedočio o obimu postignutog na polju suzbijanja nemorala. Nečudorednost i pokvarenost šire se po Sarajevu i okolici iz dana u dan – stajalo je u dotičnom proglasu – a po ulicama i najživahnijim mjestima muslimansko ženskinje skita bez ikakve potrebe i zadaje veliku glavobolju nadležnim i odgovornim. "Nejma škandalâ i rezaletâ [sramote] koji se nedogađaju na izletima i sastancima na Piščivodi, Trčivodi, Zmajevcu i Koševi, a osobito na Ilidži i Vrelobosne te Palima". Raznim novim gizdavim zarovima te čudnovatom vanjstinom, kretanjem i držanjem ženske izazivaju pažnju čak i nemuslimana, a mnoge su se što tajno što javno nepoštenju podale. Pošto je ukazao na suprotnost opisanih praksi sa šerijatom i islamskim ponašanjem, te ukazao na kontrast starih običaja u Bosni sa novim trendovima u oblasti muško-ženskih odnosa, Ulema-medžlis je izrazio želju da glavni grad okolici i cijeloj provinciji bude primjer *rza i namusa*, a ne pokvarenosti i nevaljalština. "Neka svatko koliko kome od ruku ide posegne se, da se već jedanput pomenuta zla sprečavaju!"¹⁰ Na kraju je iznio tri koraka u borbi za moralnije društvo: savjet – intervencija Ulema-medžlisa – mjere zemaljske vlasti, "koja će sigurno na ruci biti i koja ne želi naše pokvarenosti".¹¹

Svi koraci i sve mjere – barem sudeći po izvještajima i ocjenama bošnjačkih vjerskih i društvenih autoriteta – bili su daleko od efikasnog suzbijanja nemorala, koji je izbijanjem Prvog svjetskog rata dobio novi prostor i poticaje za širenje. Cijeli aparat vjerske i vakufsko-mearifske vlasti, u saradnji sa organima zemaljske uprave, angažirao se na polju denunciranja moralno sumnjivih lica – naročito žena – težeći zavođenju "moralnog reda" u društvenim odnosima, iznimno kompliciranim vojnom mobilizacijom, ratnim migracijama, rastućim siromaštvom i drugim nevoljama koje je Veliki rat donio. Istovremeno, ratna pometnja i neprilike pogodovali su raznim manipulatorima i licima koja

⁹ "Bože, s hajrom!" *Bošnjak*. Sarajevo: 16.7.1910. 3.

¹⁰ *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*. 2011. 121.

¹¹ Pogledati osvrt na dotični proglas unutar: "Bejanama Rijaseti Ilmijje". *Gajret*. Sarajevo: 1.8.1913. 153-154.

su težila izvući korist iz moralno sumnjivih situacija, dodatno doprinoseći i o- nako složenim međuljudskim odnosima u pojedinim lokalnim zajednicama.

Široko polje nemorala

Težnje nadležnih vlasti da se ispita i onemogućí nemoral – koji se u ter- minologiji vjerskih tijela i vakufsko-mearifске uprave skoro isključivo odno- sio na vanbračnu vezu i šerijatski nedopuštenu seksualnu aktivnost – nerijet- ko su bile skopčane sa nepremostivim poteškoćama stvarajući prave drame u postupcima dovodenja zatečenog stanja u zakonski i moralno prihvatljiv poredak. To je, primjerice, bio slučaj prilikom prijave bašmuhtara Mujage Azabagića protiv muslimanke E. rođene D. udovice iza S. Ć. pri Kotarskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Tuzli 13. juna 1914. godine. Nakon što je Azabagić dobio poziv od vojske da ustanovi da li se u kući E. Ć. nalazi jedan vojnik ciganske narodnosti po imenu E. B., težnja dotičnog bašmuhtara da uđe u kuću i izvrši uvid rezultirala je vriskom, psovkama i udarcima – bašmuhtaru od strane osumnjičene udovice i skrivenog vojnika – što je zaustavljeno tek prijetnjom jednog vojnika iz pratnje da će pucati ako dotični E. B. odmah ne stane mirno na licu mjesta. Bašmuhtar je zaključio kako se iz cijelog slučaja vidi da udovica sa vojnikom E. B. nevjenčano živi, "a šta više i trbušnjata je sa njime". Usto je predložio da se u postojećoj situaciji od E. rastave njene dvi- je maloljetne kćerke.¹² Dodao je da u tuzlanskoj Džafer Mahali već izvjesno vrijeme boravi jedna muslimanka pod imenom A. P. iz Devetaka, dotična je "veliki pezevenk [svodnica]", te bi je trebalo iz Tuzle "šupirati".¹³ Ista ova A. je zbog svodničkih poslova već šupirana iz Banje Luke. Koliko je bilo vlasti- ma poznatih pezevenkuša, koje su regrutirale muslimanske žene i djevojke u sistem prostitucije, nismo našli pouzdan podatak. Jednako je teško reći, na osnovu dostupne vladine dokumentacije, koliko je vlast bila efikasna u spreča-

¹² GHB, AIZ, Fond: MT, 1914, sign. 31/914. U podnožju akta zaprimljenog u Muftinskom uredu za okružje Tuzlansko 19.6.1914. godine stoji rukom: "Staratelje i odgovorne uredovno pozvati i pomogućnosti stvar svršiti". Sedam dana kasnije u istom Uredu je postignut dogovor u pogledu problema dvostrukog divljeg braka u Osječanima i Ribnici kojeg su prijavili dže- matbaša Hasan Ćebić te muhtar i član džematskog medžlisa Hasan Hadžić, oba iz Osječana. Pogledati: GHB, AIZ, Fond: MT, 1914, sign. 36/914. U svim ovim slučajevima ne može se sa sigurnošću reći kakav je bio ishod izvršenih izvida, izdatih naredbi i postignutih dogovora.

¹³ Šupirati – (njem. *Schub*) policijski protjerati u mjesto zavičajne pripadnosti.

vanju protuzakonitog bludničenja i prostitucije.¹⁴ U jednom dopisu Vladinog povjerenika za Sarajevo iz marta 1915. godine Ulema-medžlis se obavještava da prijavljena muslimanka H. R. nije bila privođena zbog liječničkog pregleda, već zbog njenog, potpuno dokazanog, bavljenja poslom pezevenkuše. H. R. je u posao prostitucije uvela U. L. i F. G., no sa H. R. se nije mogao nastaviti zapisnik, jer je ista zbog venerične bolesti morala biti otpremljena u zemaljsku bolnicu. Povjerenik je izvijestio Ulema-medžlis o najnovijim pritužbama "da se nekoje muslimanke bave tajnim bludničarenjem", te ove opće ne samo sa muslimanima, nego i sa pripadnicima drugih vjera. Među njima su i venerično bolesne žene koje su otpremljene u zemaljsku bolnicu na liječenje, zbog čega će vlast djelovati protiv svih osoba koje takvom ženskinju daju zaklon da se bave prostitucijom.¹⁵ Iz zapažanja publiciste Dževad-bega Sulejmanpašića vidljivo je da je prostitucija u Sarajevu rasla kako je odmicao Veliki rat, ali i da su zar i feredža korišteni kao sredstvo efikasne kamuflaže prostitutki bez obzira na vjeru.¹⁶ Ovaj problem se nastavio i u godinama nakon Velikog

¹⁴ Opširnije o prostituciji u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom pogledati: Kasumović A. 2007. 161-178. U dotičnom članku autorica navodi da je tajna prostitucija u bosanskohercegovačkim gradovima, mada je zakon predviđao stroge kazne, bila jako raširena. Činjenice govore da je prostitucija izvan zakona bila najviše zastupljena među kelnericama i sluškinjama, usljed čega je Zemaljska vlada 1911. godine donijela odluku da se zabranjuje ženska posluga po krčmama i gostionicama.

¹⁵ GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 3-124/1915.

¹⁶ Sulejmanpašićeva brošura o muslimanskom ženskom pitanju iz 1918. godine donijela je javnosti njegovog vremena neke nove poglede na stanje i prava žene, koja je opisana kao tragična žrtva obrazovnog i socijalnog zanemarivanja, ratnih neprilika koje su je izložile pogibelji materijalne nesigurnosti i moralne degradacije te različitih oblika nipodaštavanja i sputavanja od strane muškarca. Mladi beg nije smatrao uvredljivim zaviriti iza kulisa javnog morala i donijeti obilje zapažanja iz svijeta gradske prostitucije i zabrinjavajuće moralne erozije, a sve u funkciji glavne argumentacije: da tradicionalni instrumenti zaštite moralnog integriteta muslimanke – *zar* i *feredža* – nisu postigli željene rezultate i da ih treba zamijeniti vremenom primjerenim oruđem, a to je obrazovna i društvena emancipacija. "Kako je moguće, da se sakrivena žena prostituše? Ne znam, to bi trebalo pitati prvu, koja je počinila tu ne baš osobito tešku stvar; ali to je pitanje svakako bez važnosti. Recimo jednostavno, da joj je 'novo vrijeme' bilo pri tom na pomoći i da [ju] je ono na to i naćeralo". Sulejmanpašić je među prvima otvorio problem koji će zanimati i vjersku i političku vlast kasnijih godina – kako stati u kraj zloupotrebi zara i feredže u korist nemoralne zarade? U brošuri je naveo sarkazam koji "drastično izvrgava ruglu sakrivanje lica našeg ženskinja" – inovjerke prostitutke oblače zar i glume muslimanku, svjesne da je muslimanka za stranca i inovjerca "sasma egzotičan zaloga", pa tako trgovina bolje prosperira. Zahvaljujući njenoj "nedodirljivosti", umjesto da čuva

rata, te su zar i feredžu za svoje poslove uspješno koristile kako muslimanke prostitutke tako i pezevenkuše. Da bi se ušlo u trag prostitutkama koje, pokriveno, izbjegavaju liječničke preglede i ugrožavaju zdravlje građana, policijski liječnik dr. Rizvanbegović je početkom juna 1930. zatražio, a reisul-ulema Čaušević odobrio, zabranu nošenja zara i feredže ženama koje su uključene u prostituciju u Sarajevu.¹⁷ Ipak, čini se da je muslimanskih žena među registriranim prostitutkama ("javnim bludnicama") bilo razmjerno malo u odnosu na konfesionalnu strukturu stanovništva i da se većina muslimanki bludnica tajno uključivala u tokove prostitucije.¹⁸

Pritužbe za prostituciju iznosile su na vidjelo moralnu osjetljivost odgovornih lica u džematu, ali i mračnu stranu međuljudskih odnosa – sujete, nasilje i osvetoljubivost, koja je prema raspoloživim dokumentima bila u pozadini prijave za nemoralno življenje izvjesne N. A. iz Hrasnice, koju je lokalni moćnik Ahmet-beg Glođo optužio da se kurvā kako bi joj se osvetio što ga je tužila Okružnom sudu radi nanošenja tjelesnih ozlijeda i radnog onesposobljavanja.¹⁹ Nakon što je Ulema-medžlis u Sarajevu sredinom januara 1918. zatražio od Zemaljske vlade da onemogući "navedenoj djevojčurini" da svojim "nemoralnim životom" daje loš primjer stanovnicima Hrasnice, čak i po cijenu njenog protjerivanja iz sela,²⁰ zamjenik zemaljskog poglavara je 27. marta 1918. obavijestio Ulema-medžlis da provedeni redarstveni izvidi nisu dali povoda gonjenju imenovane N. A., jer je riječ o udatoj ženi koja živi u zajedničkom kućanstvu sa svojim mužem Z. A. te joj se nikako nije moglo doka-

moral muslimanke, zar je postao "maskom interkonfesionalne bludnice". (Sulejmanpašić Dž. 1918. 16).

¹⁷ Jahić A. 2004. 158.

¹⁸ Prema konsignaciji – dokumentu koji govori o prometu jednog bordela u Doboju tokom trećeg kvartala 1917. godine, među dvanaestak imenom i prezimenom navedenih prostitutki čini se kako je jedna bila muslimanka, izvjesna Š. D., premda je usljed rukopisa teško biti siguran da je ime tačno pročitano. Iz jedne druge konsignacije, one koja se odnosi na rad bordela u Konjicu u zadnja tri mjeseca 1917. godine, među 13 navedenih "javnoznanih" nema nijedne muslimanke. Pogledati: ABH, Fond: ZV, sign. 21-90-131 [190128/1917]; ABH, Fond: ZV, sign. 21-90-20 [35232/1918].

¹⁹ Opširnije: GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Prepis očitovanja N. A. žene Z. od 20. 3. 1918. Prilog dopisu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Veleslavnom predsjedništvu Ulema medžlisa za Bosnu i Hercegovinu broj: 68827/18. I-2. od 3.4.1918. godine.

²⁰ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Ulema-medžlis Zemaljskoj vladi. Rukom. Datum: 13.1.1918.

zati da je vodila nemoralan život u Hrasnici.²¹ I u nekim drugim slučajevima je Zemaljska vlada nalazila neutemeljenim prijave građana protiv osoba koje su dovođene u vezu sa remećenjem javnog reda i morala, kao prilikom pritužbi muslimana fočanskih općina Ćureva, Tjentišta, Ljubine i Zakmura protiv oružništva (žandarmerije) da verbalno i fizički atakuje na čast i poštenje mjesnog ženskinja u dotičnim mjestima. "Mi ostavljamo svoje ženskinje na milost i nemilost naših džandara", pisali su reisul-ulemi Čauševiću 10. jula 1915. mještani navedenih općina, "čije nam je poštenje sveto nada sve. Zar nije žalosno, da u naznačenim općinama već sada imade preko 30 trudnih naših djevojaka! A koliko će ih biti odsele?!" Oružničkog wachtmeistera Žalca su teretili da je jednom prilikom preko 50 muslimanskih žena sakupio u kasarnu, prisilio ih da se otkriju i potom ih tjerao da nose đubre, oru i kopaju, "pa makar to bilo u trećem selu kod kojeg pravoslavnog"²² Premda je u podnožju pritužbe bilo navedeno da je podnose svi muslimani iz rečenih općina, a naročito vojni obveznici, Zemaljska vlada je odgovorila Predsjedništvu Ulema-medžlisa da pojedini navodi pritužbe nisu utemeljeni te su puke izmišljotine "ili potvore prama oružničtvu", koje kao i uvijek svoju službu po nalogu pretpostavljenih obavlja. Navedeno je da su načinjeni izvidi i saslušavanja mjerodavnih muslimana spomenutih općina i da na temelju njih nema povoda da Zemaljska vlada u cijeloj stvari poduzima neke dodatne korake.²³ Drugi, pak, slučajevi ukazuju da su pojedini lokalni oružnički zapovjednici bili skloni uzimati u zaštitu oružnike nakon ataka na poštenje muslimanskog ženskinja, što je navodilo mjesnu ehaliju i vjersku vlast da se žale Vladi u Sarajevu da se olahko prelazi preko nasrtaja na moral i obraz. Krajem jula 1915. reisul-ulema Čaušević se požalio zemaljskom poglavaru Stjepanu Sarkotiću na žandara u Janji, kotar Bijeljina, koji je nagonio navodno zaražene muslimanske žene da se skidaju gole i pred njim kupaju. U pritužbi mještana Janje, nakon detaljnog opisa događaja, istaknuto je kako se do posljednjeg slučaja znao red; doktor je "hodao i gledao" svog posla, ali ženskinje je uvijek pregledavala "vekterica" (bolničarka) te ako je imala šta činiti činila je, "a nisu to žandari činili bez vekterice, bez

²¹ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 63044. I-2.

²² GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 2-53/1915.

²³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 2-53/1915. Broj: 9018 / Prez.

muhtara, bez kućnog sahibije [starješine], bez ikog". Nakon počinjenog djela žandar je od wachtmeistera dobio 10 dana zatvora, ali o kakvom se zatvoru radilo? "Ljudi koji imaju posla u kasarni govore da to nije bio nikakav zatvor, nego samo da taj žandar nije išao u službu, biva odmarao se u hladu, umjesto da se znoji po ovoj vrućini po polju".²⁴ Nakon što je reisul-ulema zatražio od Sarkotića da se dostojno kazne i žandar i wachtmeister koji ga je uzeo u zaštitu, Sarkotić je saopćio Čauševiću da je krivcu povišena kazna na 30 dana i da je kažnjen premještajem na drugo službovno mjesto, dok je njegov neposredno pretpostavljeni pozvan na odgovornost.²⁵ Čaušević je revnosno reagirao na različite dojave o napadu službenih lica na moral muslimanki, makar se radilo o pukom "javljanju muslimanskom ženskinju", koje se u dotičnom vremenu smatralo potpuno neprihvatljivim sa stanovišta vjere i običaja muslimana. U julu 1918. godine, na temelju ponovne pritužbe kotarskog vakufskog povjerenstva u Fojnici, Čaušević je tražio od Zemaljske vlade da posreduje kod nadležne vojne vlasti da se smijeni komandant autokolone Adolf Raubal koji, pisao je, umjesto da štiti red i zakon, pušta svojim šoferima da se izazovno ponašaju po fojničkim islamskim mahalama i javljaju muslimanskim ženama.²⁶ Premda je u dopisu fojničkog vakufskog povjerenstva spomenuto "izazovno ponašanje" ilustrirano tek veranjem pojedinih šofera na jedan brežuljak među mahalama zvani Križ, "sa kog se vidi u naše ženske avlije pa i u kuće",²⁷ Zemaljska vlada je obavijestila Predsjedništvo Ulema-medžlisa da je komandant autokolone natporučnik Raubal svim šoferima zabranio prolaz kroz islamske mahale te ih strogo opomenuo "da se naprama pučanstvu pristojno ponašaju". Svako buduće uznemiravanje će biti prijavljeno i strogoj kazni privedeno.²⁸

Kotarskim vakufskim povjerenstvima i muftijskim uredima su redovito dolazile prijave za nedolično ponašanje službenih lica, ali i za različite slučajeve izvanbračnih odnosa koji su nazivani preljubom, konkubinatom i nemo-ralnim življenjem. Okolnosti pod kojima su pojedine žene ulazile u ovakve

²⁴ GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 2-51/1915.

²⁵ GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 2-51/1915. Sarkotić – Čauševiću 25.8.1915.

²⁶ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 1361/1918.

²⁷ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 253.

²⁸ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 198715. I-8. Datum: 21.9.1918.

odnose su bile različite. Nerijetko su bile posljedica ženinog straha da ne ostane sama i nezbrinuta, ali i poticaja i nagovora muškarca koji je bez zazora od sankcije – koja je teško bila sprovodiva – ulazio i živio u "divljem braku". Slučaj izvjesne N. H. je primjer nesretne žene koja se vezala za pogrešnu osobu i ostala bez opskrbe u teško ratno vrijeme. Nakon što je neko vrijeme radila kod tuzlanskog advokata dr. Bahrije Kadića, N. H. iz Šikulja kod Lukavca stupila je u vezu sa vojnikom iz Dervente M. V. i s njim nevjenčano živjela od početka Prvog svjetskog rata – punih 13 mjeseci.²⁹ Kada je M. V. dospio u istražni zatvor N. H. je ostala bez igdje ičega i bez ikakve zaštite te je pokrenuto pitanje njenog bračnog statusa i opskrbe. Na saslušanju pri Muftinskom uredu u Tuzli 29. 8. 1915. godine M. V. se pravdao da nije mogao ozakoniti svoju vezu sa N. H. jer mu je rečeno da se kao vojnik ne može ženiti. Izjavio je da će, čim je vjenča, pisati svom ocu da mu donese prihod od njegovog imetka s kojim bi je opskrbio i da će joj sav svoj imetak prepisati.³⁰ Nakon što je zaprimio obavijest od vojne vlasti da u ratu mobilizirana rezerva ne treba tražiti nikakvu dozvolu za ženidbu od nadležne vojne oblasti, tuzlanski muftija Maglajlić je 7. 9. 1915. pisao Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli "da navedeni bračni par vjenčati blagoizvoli".³¹ Četrnaest mjeseci nakon ove molbe tuzlanski Muftinski ured bio je prinuđen pisati Šerijatskom sudu u Derventi da pozove M. V. i njegovog roditelja da osiguraju "nafaku ili poštenje" za N. H. udatu V. obzirom da je njen mobilizirani muž, premda je svojim potpisom zajamčio da će ženu dok je u vojsci voditi radi opskrbe svom ocu u Derventu, po dopustu otišao ocu u Derventu, ali bez žene, koju je ostavio u Tuzli bez ikakvih sredstava za život.³²

²⁹ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 487/15. Pismo gospodinu muftiji od 29.8.1915. Potpis: Dvořák.

³⁰ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 487/15. Zapisnik o saslušanju M. V. povodom preljube sa N. H. iz Lukavca kotar Tuzla. 29.8.1915.

³¹ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 498/15. Muftija M. Slavnom šerijatskom sudu u Tuzli.

³² GHB, AIZ, Fond: MT, 1916, sign. 989/16. Muftinski ured u Tuzli Šerijatskom sudu u Derventi. 27.11.1916. U bračnim odnosima ovoga vremena dominacija muža nad ženom se podrazumijevala te se žena nerijetko, uz pomoć oca ili nekog drugog člana njene porodice, morala obraćati šerijatskom sudu tražeći "nafaku" i pravdu za sebe i svoju djecu. Ženina "svojevlavost" najčešće nije tolerirana, a mužev odnos prema ženi, naročito u seoskim općinama, češće je oblikovala muževa hirovita narav i težnja da mu se žena bezrezervno podloži, nego li emotivne spona i naklonost prema njoj kao životnom saputniku. Pogledati zanimljiv primjer:

Drugi karakterističan slučaj je onaj S. B. kćerke Muharemove protiv koje je pri Muftinskom uredu u Tuzli 28. 9. 1915. godine provedena rasprava "zbog nemoralnog postupanja". S. B., udata za Đ. F. iz Hrasna, prešla je preko zabrane muža i sa svojim bratom otišla običi bolesnu majku. Neposluh mužu S. B. je skupo koštao, jer joj po povratku u Hrasno muž nije dao ući u kuću. Nesretna žena je više puta dolazila i molila muža da je pusti u kuću, ali uzalud. Nakon što je nekoliko puta noćila kod daidže, iznajmila je sebi sobu po 4 krune i u njoj živjela. Nije navela kojim sredstvima je plaćala sobu, ali je priznala da se tokom proteklog ramazana (1914. godine) upoznala sa stanovitim Arnautom A. A. s kojim se dogovorila vidjeti pred njenom kućom u Džafer Mahali. "Sutra dan došao je A (...) pred ićindiju i mene odveo u Tušanj u jednu kuću koju je držao pod kiriju te sam sa njim jedno 2 mjeseca živila".³³ Nakon toga A. A. je otišao u vojsku, "a ja sam se u svoju kuću povratila". Do S. B. je dolazio još jedan Arnaut, izvjesni Š. O., no S. B. je porekla da se radilo o bilo kakvim "zlim namjerama" već je dotični dolazio proašikovati sa M. udovicom iza S. M. Muftinski ured je 10. 10. 1915. ustupio cijeli predmet Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli,³⁴ no kakve je mjere sud poduzeo – nije nam poznato.

Konkubinat, višeženstvo i ostale "neurednosti"

Od sredine 1916. godine nevoljama moralne prirode priključio se i problem sve većeg broja primjera mnogoženstva među muslimanskim vojnim licima koji su zabrinuli kako vjerske zvaničnike tako i zemaljsku vlast. U junu 1916. na njega je skrenuo pažnju vojni imam Alija ef. Sefić, carskom i kraljevskom vojnom zapovjedništvu u Mostaru, ističući kako je poligamija uzela maha kod muslimana vojnika, i to naročito kod onih siromašnijih, uslijed čega bi tome trebalo stati na put kako iz moralnih tako i iz ekonomskih razloga, jer će tom praksom siromašne porodice postajati još siromašnije. Sefić nije iznio pogled na razloge širenja mnogoženstva među muslimanskim vojnicima, ali je predložio da se izda naredba po kojoj se muslimanima vojnim obveznicima

ATK, Fond: KŠS, sign. V 961 2474/15. Zapisnik o očitovanju Naife Mulić, kćeri Suljine, iz Tuzle. Datum: 1.9.1915.

³³ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 549/15. Zapisnik sastavljen kod Muftinskog ureda u Tuzli. Rasprava protiv S. B. kćeri M. zbog nemoralnog postupanja. 28.9.1915.

³⁴ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 549/15. Muftija Sudu – rukom.

ne može dati dozvola za sklapanje braka dok se u svakom pojedinom slučaju prethodno ne čuje Sefićevo mišljenje, koje bi potom bilo stavljeno u sporazum sa nadležnim šerijatskim sudom.³⁵ Mjesec dana kasnije, Zemaljska vlada u Sarajevu se obratila Ulema-medžlisu s molbom da se očituje o Sefićevom prijedlogu. Ulema-medžlis (reisul-ulema Čaušević) odgovorio je kako i njemu dolaze prijave od nekih vakufskih povjerenstava o "neurednostima" prilikom sklapanja brakova muslimanskih vojnika. Naveo je da takvih slučajeva nema mnogo, ali da i dva-tri slučaja zaslužuju da se toj pojavi stane na put i iz moralnih i materijalnih razloga. Odbacio je Sefićev prijedlog ističući kako se slučajevi mnogoženstva, kao i preotimanja tuđe žene, ne događaju samo u vojsci nego i u civilnom građanstvu. Mnogoženstvo se, općenito, donekle ukorijenilo u Cazinskoj krajini, pošto su Krajišnici u stara vremena mnogo ratovali, "pa je bilo i potrebno". Današnje mnogoženstvo, ako je po propisima šerijata, niti je pogubno niti štetno, no nevolja nastaje kada čovjek uzima drugu ženu, a ne može ni jednu uzdržavati. Stoga je nužno, predlaže Ulema-medžlis, da Vlada izda stroge naredbe šerijatskim sudovima da se svakoj osobi zabrani vjenčati više od jedne žene ako mu imovinske ili zdravstvene prilike to ne dopuštaju. Što se tiče prakse da se vojnik oženi sad u jednom sad u drugom mjestu, to se lahko može zabraniti time što mu šerijatski sud ne bi dao dozvolu za sklapanje braka (*izun-nāmu*), dok se stvar svestrano ne ispita. Ako je osoba koja se ženi vojno lice, mogla bi stupiti u brak tek kada donese privolu svog vojnog imama. Kada je riječ o konkubinatu, i tu se dojave odnose naročito na područje Cazinske krajine, kao u slučaju nemorala koji se zbio u cazinskom kotaru. Tamo su neki muslimanski vojnici došli na dopust, od kojih se jedan smjestio u tuđu familiju i tu nezakonito općio s tuđom ženom, "a kad je i njezin pravi domaćin došao na dopust, najprvo je ubio nevjernu ženu, pa se tek onda prijavio". Kotarskom vakufskom povjerenstvu u Cazinu na vrijeme je javljeno šta se dešava i ono je pokušavalo preko redovnog suda odstraniti vojnika iz tuđe familije, ali mu je odgovoreno da sudovi nemaju "prava uredovati u muslimanskom konkubinatu". Ulema-medžlis je iznio stav da bi trebalo donijeti oštrije odredbe koje bi omogućile šerijatskim sudovima da strožije istupe protiv dotičnih prijestupnika. Pošto kotarski sudovi izjavljuju da nisu kompetentni rješavati bilo

³⁵ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2, B 1916/12. Prepis Sefićevog izvještaja.

šta što zasijeca u bračne poslove muslimana, koji su u isključivom djelokrugu šerijatskih sudova, valjalo bi povesti računa o činjenici da šerijatski sudovi ne raspoložu u tolikoj mjeri sa prisilnim sredstvima koliko bi bilo dovoljno "za spriječenje mnogih nepodopština u muslimanskim bračnim prestupcima".³⁶

Sredinom oktobra 1916. godine Zemaljska vlada je zatražila mišljenje Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu o dostavljenom odgovoru Ulema-medžlisa, a Vrhovni šerijatski sud joj proslijedio odgovor u kojem je naveo da bi se neprilikama sa mnogoženstvom bez materijalnog oslonca moglo stati na put kada bi šerijatski sudovi pri davanju dozvole za sklapanje braka "više pazili" na šerijatske propise i davali dozvolu za brak samo onim osobama koje su u stanju svoje bračne dužnosti obavljati i ženu uzdržavati. To bi isto važno i za muslimanske vojnike – dozvolu za sklapanje braka bi trebali dobiti samo oni za čije vjenčanje se šerijatski sud uvjeri da nema nikakve šerijatske ni zakonske zapreke. Kada je riječ o slučajevima sklapanja braka bez šerijatske dozvole, tome bi se moglo stati na put tako što bi se one osobe koje sklapaju dotične bračne ugovore ili prisustvuju istim "osjetljivo kaznile".³⁷ Kada su u pitanju slučajevi konkubinata, to bi se moglo spriječiti uredbom "da se odluke šerijatskih sudova u ovim stvarima ovršuju po kotarskim sudovima odnosno po političkim oblastima".³⁸ I Vrhovni šerijatski sud je ocijenio Sefićev prijedlog suvišnim, uz mogućnost da se jednom okružnicom upozore svi šerijatski sudovi u Bosni i Hercegovini da strogo paze i drže se šerijatskih propisa prilikom sklapanja brakova odnosno davanja dozvola za brak.

Pošto je zaprimila mišljenje Vrhovnog šerijatskog suda Vlada ga je pozvala da u duhu navedenih stavova odmah izda okružnicu na šerijatske sudove.³⁹ Vrhovni šerijatski sud je odgovorio na Vladin poziv i 4. decembra 1916. prosljedio svim kotarskim šerijatskim sudovima u zemlji okružnicu sljedećeg sadržaja:

³⁶ ABH, Fond: ZV, sign. 132757 [180815/16]. 404-28. Čaušević Visokoj Zemaljskoj vladi na br. 132.767 od 27.7.1916. godine.

³⁷ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. Vrhovni šerijatski sud Zemaljskoj vladi za BiH / III. Tekst dopisa usvojen na sjednici Vrhovnog šerijatskog suda 21.10.1916. godine.

³⁸ Isto. U podnožju teksta je dopisano: "[...] jer šerijatski sudovi nijesu danas u stanju samo svojim moralnim uplivom [da] zapriječće dotične nepodobštine".

³⁹ Isto. 2 B 1916/12. Broj: 205.870 V-1.

“Opazilo se je, da neke osobe, a naročito sada vojnici druge rezerve, koji su privremeno smješteni u nekim mjestima Bosne i Hercegovine, sklapaju tamo brakove bez ikakve zaprijeke premda su isti u svojim rodnim mjestima oženjeni i imaju djecu, a jedva uzdržavaju i jednu ženu, pa odatle nastaju neprilike i razne nevolje.

To bi se moglo donekle zapriječiti, kada bi se pri sklapanju braka, odnosno izdavanju dozvola za sklapanje braka strogo pazilo na šeriatske propise, po kojima se je haram (zabranjeno) oženiti, ako nakih (ženik) nije u stanju obavljati svoje bračne dužnosti ili koji ne mogu uzdržavati svoje žene.

S toga se pozivaju kotarski šeriatski sudovi, da u buduće na te šeriatske propise strogo paze i drže ih se pri sklapanju brakova odnosno pri izdavanju dozvola za sklapanje braka, te prije vjenčanja odnosno izdanja dozvole za vjenčanje uzmu sve okolnosti nakih (ženika) u obzir kao i dotične propise o ženidbi nalazeći se u većini fikuhskih kjitaba”⁴⁰

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nije bila potpuno zadovoljna izdatom okružnicom pa je Vrhovnom šerijatskom sudu iznijela mišljenje da je okružnica vrlo općenito sastavljena i da kotarskim šerijatskim sudovima nisu date detaljnije upute na koji način će sprečavati sklapanje brakova koji su *haram* – zabranjeni – po šerijatu. Pošto su vrhovne šerijatske sudije izjavile u Pravosudnom odjeljenju Vlade da o načinu kažnjavanja onih koji krše propise šerijata o valjanom braku postoji odgovarajuća naredba iz osmanskog vremena, zamjenik zemaljskog poglavara je pozvao Vrhovni šerijatski sud da Vladi ukaže odnosno načini dostupnom dotičnu naredbu. Vrhovni šerijatski sud je odgovorio navodeći više autoriteta i knjiga koji ukazuju na prisutnu pravnu praksu u Osmanskom carstvu da nema sklapanja braka bez šerijatskog suda i da će se protiv onih koji sklapaju brak mimo šerijatskog suda – uključujući stranke, ali i imama – pokrenuti postupak na kaznenom sudu, pri čemu je stvar kaznenog suda po kojim ustanovama kaznenog zakona će suditi prekršiteljima.⁴¹ Ovaj pristup podržao je i Ulema-medžlis, ističući da je ono što Vrhovni šerijatski sud traži “prava konzekvenција po šeriatu utvrđenog morala, i

⁴⁰ Škaljić A. 1944. 191.

⁴¹ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. 3 B 1916/12 [Br. 130/III]. Vrhovni šerijatski sud Zemaljskoj vladi za BiH / Tekst dopisa usvojen na sjednici Vrhovnog šerijatskog suda 3.3.1917. godine.

u duhu moralnog shvaćanja islamske zajednice". Međutim, Ulema-medžlis je imao u vidu situaciju kada šerijatski sud na osnovu šerijatski opravdanih razloga uskrati vjenčanje odnosno izdavanje *izun-nāme*, no ne i svaki sklopljeni brak bez dozvole šerijatskog suda, ali na temelju općih ustanova šerijatskih propisa o braku.⁴²

U međuvremenu je Zemaljska vlada izdala naredbu svim potčinjenim upravnim oblastima da suzbijaju nemoral i nezakonito preudavanje "pričuvničkih žena", u svrhu čega su oblasti pozvane "silom rastavljati nezakonite brakove i strogo kazniti one muškarce koji bi se udarili na obraz onih što pođoše u boj proti neprijatelju". Ovako je dotičnu Vladinu naredbu br. 411 od 11. januara 1917. protumačio Ulema-medžlis za Bosnu i Hercegovinu – u svojoj okružnici svim vjerskim službenicima od 14. jula 1917., pozivajući ih da svaki slučaj konkubinata odmah prijave nadležnom vakufskom povjerenstvu koji bi potom podnio pismenu prijavu mjesnom kotarskom uredu s ciljem uredovanja u smislu spomenute Vladine naredbe. Potpisnik okružnice, reisulema Čaušević, godinu dana nakon odgovora Zemaljskoj vladi o održivosti prijedloga vojnog imama Alije ef. Sefića, sada je već pisao o žalosnoj pojavi da "mnoge žene" onih koji su stupili u vojničku dužnost ulaze u konkubinat, čineći time "podlo izdajstvo" prema braniteljima koji su otišli u rat da svoju krv proliju "kako bi njihovo ognjište i kuća ostalo pošteđeno od neprijatelja". No, isto to izdajstvo dolazi "i od strane onih zavoditelja koji kod kuće mirno bez pogibelji žive" pošteđeni od teških vojničkih napora. Nije, međutim, grijeh samo nevjernih žena i njihovih zavodnika, već i zajednice koja trpi to zlo u svojoj sredini umjesto "da suzbija tu opačinu čim se gdje pojavi". Čaušević je pozvao na "vaz i nasihat [propovijed i savjet] u lijepoj formi", u džamiji i izvan džamije, ali je upozorio da se moralno stanje zajednice ne može odjednom unaprijediti, već ustrajnim radom na popravljanju narodnih pogrešaka.⁴³

⁴² ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. 3 B 1916/12. Broj: 744/1917. Potpis: [Mehmed] Okić.

⁴³ "Dakako popravlanje ne ide od jednog", pisao je Čaušević, "dapače niti brzo, nego postepeno. Ali trebamo biti ustrajni. Prvi pa i opetovani neuspjesi ne smiju nas smesti sa pravog puta, pa ni u tom slučaju kad bismo znali da nećemo moći dočekati ostvareno ono za čim smo težili. Mnogi se poslovi ostavljaju, da ih drugi (potomstvo) dovrši. A to je još najviše kod popravlanja narodnih pogrešaka. Tude ne ima nego ustrajno raditi i djelovati desecima godina ne misleći kada će se plod ubrati. Oni koji rade njihova je moralna nagrada i od Boga plaća, a vanjski uspjeh ne minovno će također doći pa kad li tad li". Vidjeti: GHB, AIZ, Fond: MBL,

Zemaljska vlada, međutim, težila je efikasnoj proceduri sprečavanja konkubinata, ali i mnogoženstva u koje su ulazili vojnici slabog materijalnog oslonca.

U augustu 1917. godine Zemaljska vlada je pozvala Vrhovni šerijatski sud da u skladu sa vlastitim prijedlozima izradi i predloži osnovu naredbe kojom će se odrediti da se može izreći kazna protiv stranaka i drugih učesnika koji sklope brak mimoišavši šerijatski sud.⁴⁴ Na sjednici Vrhovnog šerijatskog suda od 24. septembra 1917. utvrđena je osnova naredbe Zemaljske vlade o zabrani sklapanja braka među muslimanima mimoišavši šerijatski sud i o kazni za to. Prema ovoj osnovi, sve osobe koje u ma kojem svojstvu budu sudjelovale u sklapanju braka bez dozvole nadležnog šerijatskog suda kaznit će se, prema okolnostima i imovinskim prilikama prekršitelja, kaznom zatvora od 8 do 30 dana ili novčanom globom od 50 do 500 kruna.⁴⁵ Kaznu izriče nadležni kotarski šerijatski sud, koji će se radi ovršenja kazne, kada postane pravomoćna, obratiti mjesnom kotarskom sudu. Iz službenih zbirki zakona i naredbi Zemaljske vlade ne vidi se da je predložena osnova postala naredbom tokom preostale godine dana austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Pored neodržive poligamije i konkubinata vjersku vlast muslimana za vrijeme Velikog rata uznemiravali su i slučajevi stupanja u bračnu vezu prije zakonom propisanih godina, čemu su, prema nekim dojavama, posredovali lokalni imami vođeni vlastitim interesom i koristoljubljem. Krajem januara 1918. godine Kotarski šerijatski sud u Cazinu pisao je Ulema-medžlisu u Sarajevu o velikom neredu na polju sklapanja braka u cazinskom kraju, za što je teretio – ne mjesne muslimane – već lokalne hodže koje svoje dužnosti "nesavjesno vrše" doprinoseći stanju koje se kosi sa zakonom. Mnogi u Cazinu žive u konkubinatu, premda je Kotarski šerijatski sud "sve svoje sile uložio" da u muslimanskom stanovništvu uguši "ovu nemilu pojavu". Među njima ima i mladića koji, ne navršivši godina propisanih vojničkim zakonom, dovode curu i traže od ovdašnjeg šerijatskog suda dozvolu za brak, a pošto im je šerijatski sud ne može dati, isti, ne obazirući se na moral, počinju živjeti u konkubinatu, "dočim neki uplivišu na pojedine hodže, te mu isti obavi ničah

1917. Okružnica. Broj: 756/1917. 14.7.1917.

⁴⁴ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. 4 B 1916/12. Broj: 99237. V-1.

⁴⁵ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. 4 B 1916/12. Vrhovni šerijatski sud Zemaljskoj vladi za BiH / Tekst izvješća usvojen na sjednici Vrhovnog šerijatskog suda 24.9.1917. godine.

[vjenčanje] bez naloga šeriatskog suda". Onda se desi da žena pobjegne od takvog muža, "ili pako drugo koje pitanje ispane", pa šerijatski sud dođe u nepriliku šta uraditi – ni priznati ni ne priznati po hodži obavljeni ničah. Ima i slučajeva, nastavlja Kotarski šerijatski sud, gdje hodža "drži" u svom džematu nevjenčanu ženu po četiri godine, premda je isti isposlovao dozvolu od šerijatskog suda da je vjenča za osobu s kojom živi, ali dotični hodža nije htio obaviti vjenčanja jer mu ženjenik nije platio dužnog žita. I tako je taj nezakoniti brak potrajao četiri godine, a kada se istoj ženi prohtjelo – preudala se za drugog, uz dozvolu šerijatskog suda, koji joj je "naravno" morao izaći u susret. Konačno, dešava se da hodža, nakon što je prvi put djevojci izdao *ilmi-haber* (predbračnu potvrdu o podobnosti za brak), dvije godine poslije ponovo joj izdaje *ilmi-haber* za udaju, premda zna da je ista već jedanput vjenčana, "i tako jedna žena imade dva muža". Kada šerijatski sud proglašuje drugi brak nezakonitim žena se očituje da ovog drugog muža neće ostaviti "i tako se sada i na taj način konkubinats širi". Na kraju akta Kotarski šerijatski sud je iznio uvjerenje da se ispadi na bračnom planu ne mogu neukom narodu u grijeh upisati, nego krivica pripada samo hodžama koje su dopuštale i sudjelovale u tim stvarima, usljed čega bi bilo dobro odrediti valjane imame koji bi se starali za administrativne poslove i izdavanje potvrda, dok bi drugi imami po selima bili zaduženi samo za klanjanje i obavljanje pokopa, bez prava da išta pismeno izdaju, "i tako bi se tim bar donekle moglo srediti ovo neuredno danas stanje".⁴⁶

O ženjenju mladeži ispod 18 godina pisao je u februaru 1918. reisul-ulemi Čauševiću jedan zabrinuti musliman iz Livna, ističući odgovornost pojedinih imama za njihov nezakonit ulazak u bračni odnos. Ovi imami obave obred vjenčanja "naravno uz bolju nagradu", a posljedice koje nastaju su hrđave, kao u slučaju sina M. H. koji je oženio kćerku H. V., s njom živio neka dva mjeseca, a onda je otjerao, "pa je ona sada niti djevojka, niti udovica a niti puštenica". Kako trenutno nema ni oca ni matere, živi sada kod svoje sestre, pa se može očekivati još kakvo veće zlo, pored toga što je unesrećena. Osim toga, stvar će sada doći do suda, pošto će mladoženja biti tužen zbog zavođenja malodobne djevojke i ulaska u brak. "Pošto je ženjenik odviše raspušten pa i bezobrazan iz njegovih se usta svašta čuje, da se upravo inovjerci izrugivaju, a osim toga

⁴⁶ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Datum: 25.1.1918.

i svoje drugove na zlo napućuje".⁴⁷ Mjesec dana kasnije Ulema-medžlis je tražio od Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Livnu da ga izvijesti o slučajevima ženjenja malodobnih mladića. Kotarsko povjerenstvo je načinilo "izvide" koji su mu omogućili da sa manje dramatičnosti opiše dotičnu pojavu, premda je na početku svog izvještaja navelo da su njegovi uvidi ograničeni saznanjima do kojih je uspjelo doći. U slučaju braka sina M. H. i kćerke H. V. ukazalo je da je "sva prilika" kako je kriv sin M. H., ali da se nakon posredovanja predsjednika povjerenstva i drugih građana kćerka H. V. vratila mužu i sada u zajednici žive, "ali kako to povjerenstvu nije poznato jer se sada ništa nećuje o tome".⁴⁸

Odbori za suzbijanje nemorala

Do 1918. godine nemoral u bosanskohercegovačkim gradovima poprimio je razmjere koje su alarmirale bošnjačke elite i potaknule ih na akciju u cilju njegovog suzbijanja u posljednjoj ratnoj godini. Više društvenih činilaca, naročito u glavnom gradu, tražilo je načina kako stati u kraj rastućoj "povodljivosti i raspuštenosti" djevojaka, a vlast je imala posla privodeći zakonu žene koje su istovremeno bile upletene i u nemoral i u krađu. Početkom marta 1918. sarajevske novine su pisale o dvadesetogodišnjoj Š. K. koja se bavila nemoralnim životom te bila protjerana iz Sarajeva. Ipak, pošlo joj je za rukom da se pod imenom Š. R. vrati u Sarajevo i stupi u službu kao sluškinja. Prilikom je iskoristila da ukrade jedno tursko zeleno svileno odijelo, dva turska ženska crvena odijela te jednu bluzu, cipele, stolnjak i četiri metra štofa.⁴⁹ Vlast je pozivala građanstvo da svaku krađu prijavi policiji, upozoravajući kako se oko kuća klatari razna čeljad – tobože siromasi – u želji da izvidi kućne prilike. "Noćno klatarenje djevojaka uzrokom je, da kuće ostaju otvorene, prozori nezatvoreni – te i ovo daje prilike za krađe i lopovluke svake vrste". Za krađu je u ratnom vremenu bilo lakše doći do izvršitelja nego li do radnika i radnica za poštenu zaradu.⁵⁰

⁴⁷ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Datum: 23.2.1918. Potpis – precrtan.

⁴⁸ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 85/18. Datum: 7.4.1918.

⁴⁹ "Sarajevske novosti". *Sarajevski list*. Sarajevo: 4.3.1918. 3.

⁵⁰ "Sarajevske novosti". *Sarajevski list*. Sarajevo: 6.2.1918. 3.

Prvi konkretan korak u smjeru šire društvene akcije s ciljem suzbijanja nemorala načinilo je Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Travniku 13. januara 1918. godine. Nakon provedene rasprave na sjednici proširenoj travničkim uglednicima povjerenstvo je zaključilo da je potpuno opravdana želja muslimanskog naroda da se ograniči sloboda muslimanskog ženskinja i ishodi posebna naredba na nadležnom mjestu kojom bi se mogli kazniti svaki musliman i muslimanka koji krše vjerske propise. Istaknuto je da propast dolazi na razne načine: djevojke rađaju, djeca se uništavaju, vjenčane žene čine preljubu sa tuđim muževima. Svastika polazi za zeta, pored žive i vjenčane sestre, sastaje se s njim i postaje noseća. Povrh svega navedenog "ženskinje bez svakoga zabta i bojazni klatari se po miloj volji nesmetano i neobrazivo", zalazi u "neprikladne stanove" te dolazi u javne lokale, birtije, kafane, komedije, kino i druga "nedogledna mjesta". Da bi se uteklo prijetećoj propasti povjerenstvo i uglednici su ukazali na potrebu formiranja naročitog odbora od nekoliko uglednih lica pod predsjedavanjem predsjednika kotarskog vakufskog povjerenstva koji bi imao sljedeće zadatke i nadležnosti: "(...) odbor će voditi brigu, da istraži svaki zli slučaj bilo javno ili tajno, paziće na svako kretanje sumnjivi lica, po mogućnosti nastojeće, da ih odvrati a u protivnom slučaju prijaviti političkoj oblasti i tražiti da ih kazni, muslimanke koje se zloglasnima predvide i savjetom nedadnu se popraviti predložiće političkoj oblasti, da ih kao takove javnima proglasi i zabrani im daljnje zamotavanje na način kako se poštene muslimanke po vjerskom propisu zamotavaju, zloglasnice ne smiju ostati u tajnosti o njima će odbor voditi račun i brigati se, da pravo vreme prijaviti poštenim familijama, da se nebi sa njima družile i dozvoljavale ulazak u svoju kuću".⁵¹ Na kraju sjednice je zaključeno da se navedeni stavovi i zaključci prosljede centralnim vakufsko-mearifskim vlastima u Sarajevu kako bi se kod Zemaljske vlade ishodila naredba "na želju cijele muslimanske ehaliije" o pristupu i kazni u predmetnoj stvari.

Vakufsko-mearifski sabor je reagirao zaključkom da se predstavka travničkog vakufskog povjerenstva putem Ulema-medžlisa predloži Zemaljskoj vladi s molbom da se pozovu političke oblasti u zemlji da po mogućnosti potpomažu i idu na ruku posebnim odborima koje će vakufska povjeren-

⁵¹ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Prepis zapisnika od 13.1.1918.

stva ustrojiti za suzbijanje nemoralu.⁵² Nekoliko sedmica kasnije reisul-ulema za Bosnu i Hercegovinu Džemaludin ef. Čaušević uputio je okružnicu svim muftijskim uredima i kotarskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima u zemlji kojom ih je pozvao da ustroje "odbore za čuvanje morala u islamskom elementu" čija bi dužnost bila: bdjeti nad očuvanjem "naše narodne čistoće", voditi brigu o samohranim majkama i pomagati im pri nabavljanju životnih namirnica, nastojati da se sposobnim za rad nađe zarade, "osobito ženskinju", i osnivati fondove za nemoćne siromahe u koje bi se sakupljali dobrovoljni prilozima, "a mogao bi se i zećat u ove fondove ulagati".⁵³ Čaušević je podržao ocjene i prijedloge travničkog povjerenstva, ali je dodao da će odbori za zaštitu morala na prvom mjestu imati dužnost da djeluju na popravljanju samih muškaraca, pošto "muškinje daje pravac ženskinju" u pogledu morala i vladanja. Stoga se ne treba varati, upozorio je Čaušević, "da ćemo mi svoje društvo popraviti, ako mi hoćemo, da liječimo samo jednu polovicu a drugo da ostaje zanemareno". Drugo o čemu će se morati povesti računa jesu postojeće socijalne prilike i ekonomski položaj žene u ratnom vremenu: "Uz ove napomene treba nam uzeti naoko i današnje vrijeme, a osobito ovo ratno doba, jer je – što se reće – borba za opstanak izvela mnogu u istinu čednu i čestitu muslimanku, koja se je osjećala najudobnije u svom boravištu, zaklonjenu od talasa javnog života, zabavljenu kućnim poslovima i njegovanjem svoje djece. Potreba da nahrani sebe i ostavljenu, neobskrbijenu djecu, opravdano ju je izvela u javni saobraćaj, da se ne skapava od gladi! Kad se jedan put rat skonča, smanjiće se broj onih, koje su danas prinuždene, da idu u čaršiju i na sud. Ali i poslije rata osobito u većim mjestima će opet biti dosta samohranih. I što koji grad više raste,

⁵² GHB, AIZ, Zapisnici [sjednica Vakufsko-mearifskog] sabora od 11/12. [1]916. do 7/I [1]917 i 23/12 [1]917 do 21/I [1]918. Perioda druga. XXIV Zapisnik sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 20. januara 1918. 6. U zapisniku je zabilježeno da je ovaj zaključak donijet nakon podulje debate, ali o sadržaju debate, nažalost, nema obavijesti u zapisniku. Naveden je samo prvi dio debate u kojem su učestvovali predsjednik Sabora Džemaludin ef. Čaušević te tuzlanski i banjalučki muftija hafiz Ibrahim ef. Maglajlić i Muhamed Ševket ef. Kurt. Maglajlić je rekao da je rat mnogo doprinio nemoralu koji se iz dana u dan širi po cijeloj zemlji "i ništa se ne radi". Kurt je govorio o događajima u Banjoj Luci te o mjerama koje su kotarsko povjerenstvo i muftija zajedno sa građanima poduzimali, ali o kojim događajima i kakvim mjerama se radilo, o tome zapisnik ne govori.

⁵³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Okružnica br. 220/1918. od 25. februara 1918.

to će u njemu biti sve više takovih”⁵⁴ Reisul-ulema nije prihvatao – mnogim kritičarima svojstveno – pojednostavljeno svođenje nemorala na udaljavanje od vjere i tradicije i podlijeganje negativnim utjecajima sredine, a još manje lišavanje muškog elementa odgovornosti za eroziju morala među ženama i djevojkama. Prihvatao je potrebu obraćanja Vladi s ciljem pomaganja odbōrā za suzbijanje nemorala, kako je bilo i prilikom pitanja sprečavanja “konkubinata pričuvničkih žena”, kada je Vlada izdala naredbu potčinjenim oblastima da se na svaki prijavljeni slučaj uredovno reagira sprečavanjem i rastavom. Ali je i ukazivao da u bosanskohercegovačkom društvu postoje različita shvatanja šta je moral i da, prije svega, od samih muslimana, njihove “vrijednosti, ustalaštva i razboritosti”, zavisi u kojoj mjeri će se islamsko poimanje morala moći provesti i učvrstiti u muslimanskom narodu.

Na poziv vjerskog starješine uslijedile su tokom proljeća 1918. godine u okružnim i kotarskim središtima skupštine po uzoru na travničku na kojim su birani odbori za suzbijanje nemorala među muslimanima. U odbore su uglavnom birani pripadnici uleme, članovi vakufskog povjerenstva i utjecajne ličnosti komunalne politike, od kojih su skupštine očekivale da u saradnji sa zvaničnom vlašću rade na zaštiti ćudoređa u muslimanskom elementu i popravljaju moralni život društva. Prema raspoloživoj dokumentaciji, do formiranja prvog odbora došlo je u Visokom, gdje se u zgradi muške mektebi-ibtidaije 15. marta 1918. godine okupilo oko 60 osoba zajedno sa članovima kotarskog povjerenstva. Za predsjednika je izabran kadija Vehbi ef. Sikirić. Usvojen je prijedlog Safvet-bega Zečevića da se za svaku mahalalu izaberu po dvojica nadzornika koji bi imali dužnost nadzirati u mahali svaki događaj u islamskom elementu “bilo to u moralnom, socijalnom i[li] oskudnom pogledu”. Sve što vide i opaze nadzornici bi javili odboru koji bi dalje uređovao, a da bi mogli raditi svoj posao politička oblast bi im trebala dodijeliti legitimaciju kako bi u nužnim prilikama mogli koristiti intervenciju žandarmerije.⁵⁵ U Sarajevu je 31. marta 1918. održana sjednica Vakufsko-mearifskog džematskog medžlisa na kojoj je dato više prijedloga kako bi se unaprijedio moral u muslimanskom društvu. Mustaj-beg Halilbašić, prvak Ujedinjene muslimanske

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto. [Zapisnik visočke skupštine]. Također unutar: “Prvo poduzeće o suzbijanju oskudice i nemorala”. *Biser*. Mostar: 1. i 15.3.1918. 96.

organizacije, ukazao je na problem izlaska ženskinja po državnu potporu i predložio da se muslimansko ženskinje rastavi od nemuslimanskog tako što bi podizalo potporu na posebnom mjestu i po mogućnosti iz ruku činovnika muslimana. Sarajevski muftija Salim ef. Muftić je napomenuo da je reisul-ulema s tom svrhom već išao adlatusu Maxu Gyurkovicsu, koji mu je obećao da će rastaviti muslimanke od drugih konfesija. Ovo pitanje je bilo veoma aktuelno tokom rata. Husaga Ćišić je nakon rata pisao o negativno iznenađenim muslimanskim vojnicima koji su, vraćajući se sa ratišta, zaticali svoje žene pred aprovizijskim uredima gdje su zajedno s pripadnicama drugih konfesija čekale potporu od koje je ovisila prehrana njihovih porodica.⁵⁶ Mehmed ef. Ademović je, pored ostalog, predložio da se označe mjesta u koja muslimanka ne smije zalaziti "i skim ne smiju po ulicama šetati". I Halilbašićev i Ademovićev prijedlog bili su usvojeni od strane sarajevskog džematskog medžlisa. Nakon prijedloga Smajla ef. Bukvice da se rastavi "nužda i degeneracija" kod muslimanskog ženskinja, "te da se potrebne pomognu a pokvarene kazne", medžlisu je predočen i priložen pismeni prijedlog Zije Rizaefendića, sarajevskog prvaka Muslimanske samostalne stranke, koji je predstavljao opsežnu analizu stanja i položaja muslimanske žene uz neobičan popis mjera s kojim bi sarajevski muslimani, uz podršku političke vlasti, doveli do smanjenja prostitucije i unapređenja moralnih prilika u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Rizaefendićev prijedlog, obimom akcije i dubinom zahvata u društvenu zbilju vremena, nije značio samo napor u pravcu suzbijanja nemoralna, već i širi program mobilizacije i oporavka bošnjačkog društva, generalno teško sprovodiv u uslovima ratne iscrpljenosti i postojećih personalnih i stranačkih napetosti u krugovima sarajevske bošnjačke elite.

U društvenom životu muslimana ima nekih pojava, započinje Rizaefendić, koje moraju zabrinuti svakog našeg pripadnika. Prostitucija među nižim slojevima muslimanskog ženskinja, nećudoredni i protuislamski adeti – sve se to davno opazilo, ali niko nije ni pokušavao da to zlo otkloni, ponajprije u domovima onih koji su otišli braniti domovinu od dušmana i ostavili bez pomoći svoje porodice. Oni koji su ostali trebali bi se stidjeti naše braće kada se vrate sa ratišta i zateknu nepopravljivo "moralno porušene" domove, a i što

⁵⁶ BIFAZ, Husein Ćišić, *Muslimanka i njezina – peča i feredža*, rukopis, bez mjesta i godine.

im se ničim ne odužuju za pretrpljene patnje "da nama samo olahkote život kod kuće i očuvaju nam mal i vjeru". Kada je riječ o prostituciji, njen uzrok po pravilu leži u dvije stvari – u "nevolji ili degeneraciji". Osobe koje se bez ikakve nužde podaju prostituciji veoma je teško pomjeriti s tog puta, takvih je bilo i prije rata, "ali hvala Bogu u vrlo maloj mjeri", pa se iz toga jasno može zaključiti da degeneracija nije pravi uzrok naše prostitucije, "nego čista nevolja u čitavom svom značenju". Tu nevolju nižih slojeva našeg svijeta naročito koriste dobro situirani muškarci islamske vjere koji po prirodi traže više žena i ne mogu se zasititi u zadovoljavanju svojih spolnih nagona. Oni uvijek traže žrtava "u redovima ove bijedne fukare", a u tome im pomažu *perveri* ili *perveruše* – podvodadžije – koji su stalno u zanatu i love nevine ženske da ih vode ovim ozloglašanim muškarcima. Pored ovih elemenata, širenju nemoralna među ženskinjem doprinosi okolnost da su žene prinuđene dolaziti u življi doticaj i saobraćaj sa svakojakim nemuslimanskim elementima koji često rabe njihovo neznanje i neiskustvo u neplemenite svrhe. Za primjer Rizaefendić navodi kako uslijed opće oskudice radnika po raznih vojničkim institucijama muslimanke rade i zarađuju svakodnevni hljeb i pri tom dolaze u dodir sa raznim vojnim osobljem koje nema milosti prema neiskusnom i bezazlenom svijetu. Dodatna opasnost je dugotrajno stajanje u redu za potporu, za pasoš i druge potrebe; često radi jednog *fasunga* ženskadiji valja čekati po dva-tri dana pred žandarima bez zakloništa i skrovišta i tada "osobito strada ženski svijet". Šta učiniti? Rizaefendić smatra neophodnim pristupiti cjelovitom analitičko-statističkom zahvatu preko kojeg bi društvo steklo potpun uvid u obim prostitucije i nemoralna, nakon čega bi se moglo djelovati preko policije protiv "i podvodadžije i pokvarene osobe". Predlaže čitav niz koordiniranih aktivnosti tijela i organa vjerske i vakufsko-mearifske vlasti kojim bi se izolirale, pasivizirale i naposljetku zaposlile i resocijalizirale nemoralne ženske osobe, u čemu bi, obzirom na postojeće vrijeme, pomoć vojne uprave bila od presudnog značaja. Od Zemaljske vlade bi trebalo tražiti da se pri svim njenim većim poduzećima, poput duhanskih tvornica, osnuju posebni radni odjeli za muslimansko ženskinje, i to pod nadzorom muslimana s uzoritim vladanjem. Ako se s ovim i sličnim prijedlozima ne bi moglo uspjeti, trebalo bi se obratiti višoj vlasti, pa i samom caru i kralju, "koji će sigurno učiniti da olahkoti život i očuva od propasti porodice svojih hrabrih vojnika". Tamo, pak, gdje je uzrok

prostituciji degeneracija, valjalo bi u sporazumu sa policijskom vlašću isposlovati "jedno separirano i od muslimanskih mahala udaljeno mjesto", gdje bi takve ženske stanovale bez mogućnosti miješanja sa drugim svijetom. U svim poslovima, nadzornim, represivnim i potpornim, morali bi se angažirati brojni administrativni i društveni činiooci, uključujući humanitarno društvo "Merhamet", kojem bi građanstvo trebalo pomoći da dijeli "tako potrebne potpore našoj fukari". I, povrh svega, vakuf je danas najpozvaniji da svojim imetkom otklanja bijedu od muslimanskog svijeta, jer vakuf neće imati kome da služi ako muslimani izgube ono što ih čini muslimanima.⁵⁷

Sedam dana kasnije, 7. aprila 1918. godine, u Carevoj džamiji u Sarajevu održana je džematska skupština grada Sarajeva, sazvana istim povodom kao i sjednica sarajevskog džematskog medžlisa, bacajući određeno svjetlo na stvarne mogućnosti djelotvornog rada na moralnom planu. Na skupštinu je došlo oko 200 ljudi. Nakon što je Salih ef. Šahinagić pročitao zapisnik sa sjednice džematskog medžlisa ustao je rječiti upravitelj Okružne medrese u Sarajevu Sakib ef. Korkut i upitao zašto skupštinu nije otvorio predsjednik sarajevskog džematskog medžlisa Mujaga Merhemić. Nije ga zadovoljio Merhemićev odgovor da je ovlastio Saliha ef. Sarića da otvori skup. Nastavio je govor u kojem je izložio kritici neke članove džematskog medžlisa, naročito odsutnog sarajevskog muftiju Salima ef. Muftića, potom reisul-ulemu Čauševića te vakufsko-mearifskog direktora Šerifa Arnautovića. Nije se složio sa prijedlozima džematskog medžlisa, nego je zatražio da "muftija i reis ul ulema svijetu kazuju vazove po džamijama". Nastavio je s kritikom džematskog medžlisa da ništa ne radi, "a tvrdi da nebi radio ni drugi džematski medžlis koji bi se izabrao ako bi sadašnji demisionirao". Sudeći po zapisniku, Korkutovo obraćanje je djelovalo na prisutne tako što se svijet počeo "pomalo razilaziti", a onda se za riječ javio dr. Mehmed Spaħo koji je podržao Korkuta u kritici, ali je prihvatio sve prijedloge džematskog medžlisa izuzev odbora kojeg je medžlis izabrao da suzbija nemoral, smatrajući da te prijedloge treba staviti u dužnost džematskom medžlisu. Uslijedilo je sučeljavanje prijedloga – Hilmi ef. Hatibovića i Hifzi ef. Muftića, koji su u duhu reisove okružnice tražili da od medžlisa usvojeni širi građanski odbor od 24 člana radi na suzbijanju

⁵⁷ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Zapisnik sastavljen dne 31.3.1918. u prostorijama Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Sarajevu.

nemorala, i dr. Mehmeda Spahe i Salih-age Bičakčića, koji su insistirali da taj posao vrši medžlis. Svijet se ponovo počeo razilaziti, a ostatak se ipak priklonio Spahinom prijedlogu i primio ga aklamacijom, nakon čega je predsjednik Merhemić zaključio skupštinu.⁵⁸

Bez obzira na obim volje da se sprovede reisul-ulemina okružnica, u po-jedinim kotarevima je ugledna mjesna elita vrlo brzo postala svjesna da od sprovedbe zaključaka odbora protiv nemorala neće biti ništa ako cijela akcija ne dobije efikasnu podršku političke vlasti, kao što je bio slučaj u Tešnju gdje je na molbu predsjednika novoformiranog odbora Muhamed-bega Širbegovića kotarski ured izjavio da on "od vlade nejma ništa" i da se daljnji rad odbora uključujući sabiranje dobrovoljnih priloga za potrebite mora suspendirati.⁵⁹ Muftijski ured u Bihaću je pisao Ulema-medžlisu da su svi okupljeni ugledni muslimani spremni mnogo toga žrtvovati za moralno dobro naroda kada bi bili sigurni da im od strane upravne vlasti neće dolaziti "koje kakve zapreke kao što je to do sada bivalo" i kada bi znali da bi ih upravna vlast podupirala i "išla na ruku kod svake zgrade". Naveo je da će odbor biti formiran tek kada Zemaljska vlada u Sarajevu pruži garancije da će zaista podržavati njegov rad, ističući kako se bez potpore upravne vlasti niko neće primiti te teške i odgovorne dužnosti kako prema Bogu tako i prema narodu.⁶⁰ Reisul-ulema je, ne čekajući gornje reakcije, već 1. marta 1918. uputio zamolnicu Zemaljskoj vladi da osigura podršku radu planiranih odbora protiv nemorala.⁶¹ Zemaljska vlada je konačno odgovorila 9. aprila 1918. obaviješću da su kako okružne oblasti, tako i kotarski uredi i ispostave upućeni u sadržaj i intencije predmetne okružnice i da su pozvani da odbore u njihovom radu podupiru.⁶² Dva dana kasnije Čaušević je obaviješten da je i Kotarski ured u Tešnju pozvan da podupire djelovanje tamošnjeg odbora za suzbijanje nemorala.⁶³

⁵⁸ Isto. [Zapisnik sarajevske skupštine].

⁵⁹ Isto. Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Tešnju. Visokom Ulema-medžlisu u Sarajevu. Broj: 108/18. Datum: 26.3.1918.

⁶⁰ Isto. Broj: 91/1918. Izvještaj sa sastanka od 29.3.1918. Datum: 4.4.1918.

⁶¹ ABH, Fond: ZV, sign. 21-46-2 [51297/18].

⁶² Isto. Također vidjeti: GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Broj: 51.297. I-2.

⁶³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Broj: 79.381. I-2.

Da li zbog nepostojanja jedinstvenog operativnog plana aktivnosti na nivou cijele zemlje, ili zbog nerijetko ambicioznih, najčešće uopćenih i nedjelotvornih zadataka na okružnim i kotarskim razinama, prisutna dokumentacija oskudijeva obavijestima o konkretnim rezultatima rada odbora za suzbijanje nemorala neposredno nakon njihovog formiranja. U nekim sredinama rad odbora se pretvorio u borbu protiv lica koja su javno kršila islamske propise i norme ponašanja – uglavnom muškaraca koji su ispoljavali indiferentizam prema vjeri i vjerskim obredima. Kako je izvjesno vrijeme nakon formiranja odbora nastupio mjesec ramazan, u Gračanici su zaredale prijave protiv lica koja su javno jela, pušila i pila rakiju, kao i ostalih koja su mrsila i činila druga "neumjesna djela" tokom ramazana. Od Kotarskog ureda u Gračanici odbor protiv nemorala i gračaničko vakufsko povjerenstvo tražili su da kazni sva prijavljena lica prema postojećim propisima, a kao razlog je navedeno "što isti prijavljeni sa takim postupkom uzrujavaju i ogorčuju druge muslimane te daju povoda i drugima a naročito mlađem naraštaju da za vrijeme Ramazana po dani javno jedu i duhan puše i islamske vjerske propise prekršuju".⁶⁴ Ne spominju se prostitucija, konkubinac i nemoralno vladanje muslimanskog ženskinja. Kao podloga gornjem zahtjevu navođena je naredba rijaseti-ilmije br. 664 od 28. augusta 1910. godine usmjerena ka sprečavanju i kažnjavanju muslimanskih lica koja su javno demonstrirala nepoštivanje islamskih propisa u bosanskohercegovačkom društvu.

Potreba rada na temelju reisove okružnice nije prestala svršetkom rata i formiranjem zajedničke južnoslavenske države. Izvjesno vrijeme nakon Velikog rata u Sarajevu se, na novoj podlozi, aktivirao odbor protiv nemorala i izazvao različite reakcije javnosti svojim mjerama i postupcima.⁶⁵ U Banjoj

⁶⁴ Citirano prema: Šaković E. 2014. 198.

⁶⁵ U Sarajevu je 31. marta 1920. godine u prostorijama redakcije *Pravde*, glasila Jugoslavenke muslimanske organizacije (JMO), održana uža anketa "za izradu programa za suzbijanje nemorala u gradu Sarajevu". ("Akcija za zaštitu morala". *Pravda*. Sarajevo: 17.4.1920. 1). Anketu su sačinjavali izaslanici muslimanskih društava "Islamske čitaonice", "Merhameta", "Osvitanja", "Jugoslavenskog muslimanskog športskog kluba", "Đerzeleza" i "Hurijeta", zajedno sa opunomoćenicima Vakufsko-mearifskog džematskog medžlisa u Sarajevu Sakibom ef. Korkutom i Šemsudinom Sarajlićem. Donijeto je više zaključaka, uključujući držanje vazova i predavanja protiv nemorala, koncentraciju zekata u fond čija bi se sredstva koristila za udaljšavanje ženskinja od nemorala, uključivanje žena u razna poduzeća poput pletenja, krojenja i šivenja. Desetak dana kasnije održana je šira sjednica sarajevskih prvaka na kojoj je osnovana

Luci je ubrzo po stvaranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca formirano Muslimansko prosvjetno i potporno društvo "Spas", a svrha mu je bila obrazovna i materijalna podrška muslimanskim ženama u funkciji sprečavanja prosjačenja i nemorala.⁶⁶ Slična društva su formirana u Mostaru, Stocu, Trebinju i Foči.⁶⁷

Iz jedne indikativne predstavke, upućene Ulema-medžlisu 20. maja 1918. godine, vidi se da je bilo i rezervi u pogledu svrsishodnosti cijele akcije bez novih normativnih rješenja koja bi omogućila efikasno suzbijanje nemorala od strane onih koji su, navođeno je, za to prvenstveno ovlašteni – kotarskih šerijatskih sudova.

Kotarski šerijatski sud u Bugojnu doveo je u pitanje održivost postojećih naredbi i inicijativa na polju suzbijanja nemorala – naredbe Zemaljske vlade br. 411 od 11. januara 1917. koja je svim kotarskim uredima nalagala da progone i

"Muslimanska akcija za zaštitu morala u Sarajevu". Iza Akcije je prvenstveno stajalo sarajevsko rukovodstvo JMO i Islamske zajednice. ("Iz akcije za zaštitu morala". *Pravda*. Sarajevo: 24.4.1920. 1). Neki koraci Akcije, međutim, ubrzo su postali podlogom drukčijih pogleda na njenu svrhu i smisao koje su izrazili liberalni intelektualci okupljeni oko lista *Novi vijek* pod uredništvom književnika Abdurezaka Hifzi Bjelevca (koji je također bio član JMO). Ovaj list je prvobitno podržao Akciju, ali se ubrzo distancirao od nje nakon što je nekoliko pouzdanika Akcije uz asistenciju sarajevske policije 5. maja 1920. ušlo u sarajevske Trgovke i izvršilo popis svih žena koje su donijele stvari na pazar s ciljem "da se izvidi ko su i je li im nužno da se srijedom tu nalaze". ("Iz akcije za zaštitu morala". *Pravda*. Sarajevo: 13.5.1920. 1). *Novi vijek* je priznao da moral u društvu pada i da to treba liječiti i suzbijati, ali je odbacio rad sa policijom i postavljanje povjerenika koji će ispitivati ko je "šaren" a ko nije. "Da li ima pravo jedna skupina ljudi, jedan uži krug, ili pojedinac da kvalificira druge: ko je moralan, a ko nemoralan?" ("Akcija za zaštitu morala". *Novi vijek*. Sarajevo: 1.6.1920. 63). Nekoliko dana kasnije po Sarajevu se proširila vijest kako je Akcija stala iza "toljagaških bandi" koje su vršile teror nad siromašnim ženama u Trgovkama, što je prinudilo Uredništvo *Pravde* da se ispred Akcije ogradi od dotičnih optužbi. ("Iz Akcije". *Pravda*. Sarajevo: 8.6.1920. 2). Rukovodstvo Akcije je tvrdilo da nema namjeru ograničavati ličnu slobodu muslimanske žene i da ne snosi nikakvu odgovornost za ispade pojedinih lica, uključujući policajce, ukazujući da njeni kritičari prešućuju dobre strane poduzetih aktivnosti, naročito na polju osiguranja kapitala za podizanje poduzeća u kojim bi se upošljavale muslimanske žene i tako spasile siromaštva i moralnog propadanja. ("Iz Akcije". *Pravda*. Sarajevo: 29.7.1920. 2). U različitim arhivskim fondovima, nažalost, nismo pronašli izvornu građu koja bi konkretnije osvijetlila djelovanje Muslimanske akcije za zaštitu morala u Sarajevu. U jesen 1920. godine štampa je prestala pisati o njenim aktivnostima.

⁶⁶ Džafčić I. 1919; Đumišić A. 1919.

⁶⁷ Kujraković 2009.a. 148.

kažnjavaju osobe koje šire nemoral, a naročito žene vojnika koje žive u konkubinatu, kao i poziva rijaseta muftijama i kotarskim vakufskim povjerenstvima da osnivaju posebne odbore za borbu protiv nemorala među muslimanima i muslimankama. On je svoj stav obrazložio objektivnim preprekama koje stoje na putu spomenutih tijela; kotarski uredi, uslijed pomanjkanja personala, nisu u stanju pored drugih silnih poslova još voditi brigu oko iznalaženja lijeka protiv spomenute bolesti, dok se odbori iza kojih stoje vakufsko-mearifska povjerenstva i muftije "malo za to zauzimaju i brinu", a usto nemaju kao takvi nikakve druge moći osim savjetujuće. Zato je svo uredovanje ovih tijela usko, trenutačno i pojedinačno, dočim "temeljitoga rada i poduzimanja" u pravcu iskorjenjivanja ili barem smanjivanja bolesti nema. Dodatno ograničenje je u tome što kotarski sudovi prema propisima kaznenog zakona imaju progoniti stranke u preljubi samo na tužbu bračnog druga, dok šerijatski sudovi prema vlastitom djelokrugu nemaju za to gonjenje i kažnjavanje nikakvih direktnih propisa, ovlaštenja niti moći. Reisul-ulema je šerijatskim sudovima i sudijama izdao muraselu od 21. februara 1917. godine, a potpisani sud je "tu visoku rješidbu" protumačio tako da briga oko stanja islamskog naroda (*emr bil-maruf ve nejh anil-munker*) spada u direktni djelokrug šerijatskih sudova i kadija. "Samo po sebi se ima razumjeti, da i čuvanje Islamskoga morala, ergo suzbijanje nemorala spada u djelokrug šerijatskog suda". Pravi put da se šerijatski sudovi usmjere prema ovim zadacima, koji im prema šerijatskom zakonu pripadaju, jeste nadopuna šerijatsko-sudačkog djelokruga temeljem muslimanskog autonomnog statuta (§ 140) kako bi se odredilo u kojem okviru te na koji način bi se sprovodila šerijatska sudbenost u oblasti suzbijanja nemorala i općenito nemoralnog života muslimana Bosne i Hercegovine.⁶⁸ Obzirom na ove potrebe i dužnosti, Predsjedništvo Ulema-medžlisa bi trebalo ishoditi kod Zemaljske vlade zakon po kojem bi šerijatski sudovi bili ovlašteni progoniti širenje nemorala kod muslimana, kao i kažnjavati svaku povredu islamskih ustanova.⁶⁹ U zakonu bi trebala biti predviđena kazna globom od 100 do 2.000 kruna ili zatvorom od osam dana do dva mjeseca. Dodjeljivanjem uredovne vlasti šerijatskim sudovima u oblasti suzbijanja nemorala Zemaljska vlada bi

⁶⁸ Pogledati § 140 st. 2 autonomnog statuta. (Salkić M. 2001. 68).

⁶⁹ ABH, Fond: ZV, sign. 136352/18. Br. 788/1918.

izašla u susret potrebi da se spasi "njojzi vazda lojalni" islamski element od propasti, čime bi mu pomogla da se i moralno i materijalno popravi.

U uvodnom dijelu predstavlja bugojanski šerijatski sud je iznio svoje poglede na pozadinu širenja nemoralna među muslimanskim ženskinjem, stavljajući fokus na odsustvo nadzora kao glavni faktor rastuće moralne erozije među muslimankama. "Povodom sadašnjeg ratnog stanja ostalo je mnogo ženskinje bez zaštite i nadzora (zapta), a pošto je samo po sebi ne odgojeno (džahil), to je mlogima ova sloboda dobro došla, druge opet dovela u strašnu nepriliku". Islamsko ženskinje odavno je zanemareno, skoro potpuno je napuštena briga za njihovu naobrazbu, pa se je još u predratno doba "posvuda osjetio predznak zlih posljedica i kobnih događaja". Zašto se počeo širiti nemoral? "Nastupom današnjeg svetskog rata (prevrata) naravna posljedica je ta, da naše ženskinje, ostavši samo bez staratelja i šticećenika, pod pritiskom (porad prilika) vremena i okolnosti postade razuzdano, u neku ruku slobodno". Bugojanski šerijatski sud je naveo kako nije čudo što se počeo širiti nemoral uzimajući u obzir odgoj ženskinja s jedne, a današnje prilike s druge strane, ali ničim nije doveo u vezu postojeću moralnu krizu sa nezavidnom materijalnom situacijom i socijalnim položajem muslimanke u tegobnim godinama Velikog rata.

Pa ipak, jedno od važnijih ishodišta travničke inicijative i reisove okružnice s početka 1918. bila je rastuća svijest vodećih ličnosti zajednice da je žensko moralno posrnuće prvenstveno došlo kao posljedica bijede i neimaštine ratnog vremena, a ne ciljanog udaljavanja muslimanke od islamskih zasada, premda se upiralo i na slab vjerski i kućni odgoj kao faktor koji je olakšao njen moralni pad. Godinama nakon Velikog rata i ulema i inteligencija su upozoravali na teške posljedice koje je protekla ratna katastrofa ostavila na moral i ponašanje muslimanskih žena, ističući jednaku, pa i veću odgovornost muškaraca za njihove nevolje. "Mnoga naša sestra je zapala u bijedu i nevolju", pisala je ulema 1937. godine, "i na svoju najveću nesreću je posrнула radi našeg nehaja i nebrige, što se svakako mora osuditi". Zbog siromaštva i bijede muslimanka je bila prisiljena da ide zarađivati, a zbog slabog kućnog i vjerskog odgoja često je nesvjesno bila žrtvom drskih napada muškaraca. Tražeći zarade, slabo je nailazila na razumijevanje svoje braće muslimana te se obično u mnogo slučajeva za posao obraćala nemuslimanima. U ovoj vrsti nehaja prema "muslimanki radnici" leži klica njenog podavanja prostituciji, ali

u mnogo slučajeva i u pohotljivoj nasrtljivosti samih muslimana. Žena će posrnuti – zbog vanjskih utjecaja, a ne njene volje da se podaje navedenom zlu.⁷⁰

Rukovođen ovim stavom, reisul-ulema Čaušević je nastojao olakšati teško materijalno stanje muslimanke tokom rata usmjeravajući je prema izvorima zarade, makar njegovo nastojanje nije uvijek nailazilo na odobravanje običnog naroda. Da li muslimanka može raditi u tvornici i dolaziti u doticaj s inovjericima, hoće li pri tom radu otkriti lice i ruke – pitanja su koja su se otvarala pokretanjem inicijativa kojim se težilo ženskinje otrgnuti od ulice i nemorala. Čaušević se nije obazirao na prigovore tradicionalističkih krugova da zapošljavanje muslimanki u preduzećima u vlasništvu nemuslimana znači kršenje šerijatskih propisa o izolaciji i nemiješanju žena s muškarcima. Kada je krajem 1927. došao u sukob sa konzervativnom ulemom u pogledu otkrivanja lica muslimanke, svoje stanovište je objasnio epizodom iz Velikog rata kada se angažirao na zapošljavanju muslimanki u Zemaljskoj erarnoj tkaonici ćilima u Sarajevu: "Za vrijeme rata, kada se je uspostavila radiona za šivanje, krpljenje vojničkih haljina", podsjećao je svoje kritičare Čaušević, "preporučivao sam mnoge muslimanke da tamo rade i da zarade. Kad bih god otišao u lager – gdje je smještena bila radionica, vazda bih muslimankama govorio: Lijepo i uljudno se vladajte, nemojte bacati ljage na Islam, a bolje vam je svijetla obraza zaraditi, nego drugom na teretu biti. Tom prilikom, a na njihov upit sam im kazao, da mogu biti otvorena lica i ruku. Kada mi je došla jedna deputacija i tražila da dignem te muslimanke iz te radione, ja sam ih obavijestio o svemu i rekao: Svaka, koja stupi u radionu, ima šest kruna dnevno, a ima ih koje zarađuju dnevno 12, pa i 18 kruna. Vi meni osigurajte do konca rata za svaku (a ima ih sada 140) po sto kruna mjesečno, ja ću ih odmah izvaditi, ali će njihova mjesta biti popunjena s drugim, koje jedva čekaju. Na ovu moju primjedbu gospoda su tražila, da se radiona premjesti u Kolobaru i stavi pod nadzor jednog muslimana, na što sam kazao, da to nije moguće iz tehničkih razloga. Otišli su, a žene su i dalje radile sve do konca rata".⁷¹ Prema dokumentaciji Ulema-medžlisa, inicijativa da se siromašne muslimanke uposle u radionici

⁷⁰ "U borbu protiv prostitucije". *El-Hidaje*. Sarajevo: mart 1937. 63.

⁷¹ *Sarajevski džematski medžlis i Reisove izvave*. 1928. 29.

za krpljenje vojničke odjeće pokrenuta je polovinom 1917. godine.⁷² Kada se u Sarajevu pročulo da rijaseti-ilmija namjerava otvoriti zavod za siromašno muslimansko ženskinje u svrhu obuke veza i šivenja za potrebe vojne oblasti, u prostorije sarajevskog vakufskog povjerenstva došla je 30. jula 1917. godine Fatima Đonlagić, kćerka rahmetli Muharema ef. Đonlagića, sa molbom da je povjerenstvo predloži za učiteljicu spomenutog zavoda. Uz molbu Đonlagić je priložila i svjedočanstvo o stečenoj naobrazbi kao potvrdu da je osposobljena za dotično zvanje. "Za bolje dokumentiranje", dodala je, "poznato je sl[avnom] naslovu, da je moj rahmetli otac Muharem ef. Đonlagić bio dugo vremena vakufski službenik, koji je, nakon smrti ostavio obitelj neoskrbljenu te sam ja prinuđena da se za uzdržavanje iste brinem".⁷³ Sačuvana prepiska svjedoči o benevolentnom odnosu rukovodstva Zemaljske erarne tkaonice ćilima i reisul-uleme Čauševića koji se trudio iskoristiti spremnost tkaonice za dodatnim uposlenjem muslimanki. U augustu 1918. direktor tkaonice Hofman obavijestio je Čauševića o smještaju šivaćih strojeva u tkaonici ćilima, temeljem čega "još 7 do 8 muslimanki sa šivanjem popravljajuće se robe zaposleno biti može". Direktor je zamolio upućivanje novih moliteljica prema tkaonici, ali je primijetio da početkom juna 1918. upućena Emina Teparić vrlo neredovno na posao dolazi, za razliku od zaposlene Fate Hodžić koja radi vrlo marljivo.⁷⁴ No, nakon izvjesnog vremena direktor se požalio i na Fatu Hodžić; pisao je Čauševiću da je spomenuta odnijela kući konac u vrijednosti od 18 kruna, neophodan za šivenje monture, "i usprkos opomene i njezine obaveze do danas [nije] niti novac niti konac povratila". Zamolio ga je da i on opomene Hodžićku da vrati konac tkaonici, pošto njen posao još nije završen.⁷⁵ Čauševiću je potkraj rata, očito, bilo sve teže osigurati pouzdane radnice za krpljenje odjeće, što se vidi iz primjera tkaonici upućene Mulije

⁷² Prije ove inicijative, bilo je pokušaja da se siromašne muslimanke iz Sarajeva zaposle u Bosanskohercegovačkoj duhanskoj fabrici. Pogledati: GHB, AIZ, Fond: MS, 1916. Pismo Muftij-skog ureda za Sarajevsko okružje u Sarajevu Upravi duhanske tvornice i odgovor predstojnika Ureda tvornice. Datum: 12. i 13.7.1916.

⁷³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1917. Zapisnik. Bez oznake.

⁷⁴ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 74 ad 1918.

⁷⁵ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 133/T.Č. 1918. Datum: 15.11.1918. Direktor je informirao Čauševića da je Emina Teparić 7.9.1918. godine napustila posao u tkaonici radi bolesti.

Kahraman, siromašne majke s dvanaestogodišnjim sinom. Mulija je došla u tkaonicu i izjavila da ne zna raditi na šivaćem stroju, što je prinudilo upravu da je odbije primiti na posao, "pošto vojnička montura samo na šivaćoj mašini popravljana mora biti".⁷⁶ Čaušević je krajem septembra 1918. uputio na rad u tkaonicu i izvjesnu Fatimu Mostarac, nastanjenu u ulici Begovac broj 37. "Ista je siromašna, ima mater i brata od 17 godina".⁷⁷ Fatima se javila na posao 30. septembra 1918. i odmah tražila da joj se dozvoli da zbog slabog zdravlja dođe na posao za osam dana.⁷⁸

Završetak Prvog svjetskog rata donio je kraj austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, ali je ostavio nagomilane socijalne probleme i moralne izazove s kojim se bošnjačko društvo, u novonastalim društveno-političkim okolnostima nakon rata, moralo suočavati. Odbori za suzbijanje nemorala bili su krajnji izraz mentaliteta i nastojanja patrijarhalne zajednice da se žena zaštiti od izazova modernog društva, ne dirajući u idejnu osnovu njenog socijalnog položaja. Pojava spomenute brošure Dževad-bega Sulejmanpašića o otkrivanju muslimanke s kraja rata otvorila je novo poglavlje u odnosu prema ženskom pitanju – premda sagledano kao ekonomsko i socijalno pitanje, njegovo rješenje je dovedeno u vezu sa novim pristupom pravilima vjere koja su činila okvir životnih mogućnosti te oblikovala porodični i društveni status muslimanske žene. Međuratno bošnjačko društvo suočilo se sa ovom dvojnošću percepcije i pristupa ženskom pitanju, nudeći raznolika teorijska i praktička rješenja, koja su uslijed konzervativne usmjerenosti glavnine bošnjačkih političkih i vjerskih elita, nestabilne perspektive i statusa, ostajala bez ozbiljnijeg odraza na kvalitet života te obrazovne i društvene mogućnosti bošnjačke žene.

Zaključak

U Prvom svjetskom ratu muslimansko žensko pitanje je postalo jedan od gorućih socijalnih problema bošnjačkog društva, koje se u predratnom vremenu uglavnom tek sporadično, bez konkretnog plana i strategije, bavilo pi-

⁷⁶ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Ručna zabilješka ravnatelja Hofmana od 3.10.1918. na dopis reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu br. 1571/1918.

⁷⁷ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Čaušević Slavnoj upravi Zemaljske erarne tkaonice ćilima u Sarajevu.

⁷⁸ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 133/T.Č. 1918.

tanjem materijalnog položaja i društvenog statusa muslimanske žene. Dok se prije rata kriza morala muslimanke većim dijelom dovodila u vezu s njenom oskudnom naobrazbom i izazovima modernog doba, nezavidan socijalni položaj muslimanke i opseg njenog "moralnog propadanja" prinudili su najviše vjerske i društvene autoritete Bošnjaka da ozbiljnije pristupe pitanju položaja i perspektive žene i ponude jedan broj odgovora koji su trebali unaprijediti materijalnu osnovu života muslimanke i lišiti je stanja nužde koja ju je izvlačila na ulicu i dovodila u doticaj sa pojedincima spremnim prihvatiti nje-nu ponudu ili se okoristiti njenom naivnosti i neznanjem. Ratne neprilike su doprinosile porastu prosjačenja i klatarenja, uvećavao se broj muslimanskih žena koje su se bavile tajnom prostitucijom, ali i onih koje su uslijed raznih okolnosti živjele u konkubinatu, ulazile u poligamne brakove sa siromašnim vojnicima i prihvatale različite muške ponude samo da si osiguraju "nafaku" i zbrinute dočekaju kraj rata. Premda je zemaljska vlast nastojala biti saveznik bošnjačkim prvacima u njihovim naporima na suzbijanju nemorala u bosan-skohercegovačkim gradovima, do kraja rata bošnjačko društvo je tek uspjele spoznati razmjere ženskog problema, bez vidljivih učinaka na polju njegovog rješavanja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljena arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH):

- Fond: Vrhovni šerijatski sud (VŠS)
- Fond: Zemaljska vlada (ZV)

Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATK):

- Kotarski šerijatski sud (KŠS)

Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo (BIFAZ):

- Husein Ćišić, *Muslimanka i njezina – peča i feredža*, rukopis.

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB):

Arhiv Islamske zajednice (AIZ)

- Fond: Muftijstvo banjalučko (MBL)
- Fond: Muftijstvo sarajevsko (MS)
- Fond: Muftijstvo tuzlansko (MT)
- Fond: Ulema-medžlis (UM)
- Zapisnici [sjednica Vakufsko-mearifskog] sabora od 11/12. [1]916. do 7/I [1]917 i 23/12 [1]917 do 21/I [1]918.

b. Objavljena arhivska građa

- Salkić M. 2001. *Ustavi Islamske zajednice*. Sarajevo: El-Kalem.
- Škaljić A. 1944. "Zbirka naredaba i okružnica za šeriatske sudove 1900-1944". *Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske 10–12*. Sarajevo: Reis-ul-Ulema IVZ u NDH.

c. Novine i periodika

- *Biser* (Mostar). 1914. 1918.
- *Bošnjak* (Sarajevo). 1908-1910.
- *El-Hidaje* (Sarajevo). 1937.
- *Gajret* (Sarajevo). 1909-1913.
- *Musavat* (Sarajevo). 1911.
- *Muslimanska sloga* (Sarajevo). 1911.
- *Novi vakat* (Sarajevo). 1913.
- *Novi vijek* (Sarajevo). 1920.
- *Sarajevski list* (Sarajevo). 1918.
- *Tarik* (Sarajevo). 1909.
- *Zeman* (Sarajevo). 1912.

LITERATURA

a. Knjige

- Avdagić A. 2014. *Narativni pregovori. Bosanskohercegovačka pripovijetka u procesima evropeizacije: diskurzivni pristup reprezentaciji identiteta*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Čaušević J. 2014. *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Džafčić I. 1919. *Uzroci propadanja muslimanskog ženskinja*. Banja Luka: Adem Afgan.
- Đumišić A. 1919. *Ko smeta napretku i prosvjećivanju muslimana, a osobito muslimanki?* Banja Luka: Adem Afgan.
- Jahić A. 2004. *Hikjmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: BZK Preporod – Općinsko društvo Tuzla, BosniaArs.
- Kemura I. 1986. *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša – Sarajevo.
- *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900–2010)*. 2011. Sarajevo: Nahla.
- *Sarajevski džematski medžlis i Reisove izjave*. 1928. Sarajevo: H. M. Merhemić.
- Sulejmanpašić Dž. 1918. *Muslimansko žensko pitanje – jedan prilog njegovu riješenju*. Sarajevo: vlastita naklada.

b. Članci

- Bećirović D. 2008. "Nekoliko napomena o skidanju zara i feredže u Bosni i Hercegovini". *Saznanja* 2. Tuzla: Društvo historičara Tuzla, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. 184-193.
- Bougarel X. 2010. "Reis i veo – jedna vjerska polemika u Bosni i Hercegovini". *Historijska traganja* 6. Sarajevo: Institut za istoriju. 69-114.
- Kasumović A. 2007. "Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave: prostitutke". *Historijski zbornik LX*. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu i Srednja Europa d.o.o. 161-178.
- Kujraković N. 2009.a. "Osvitanje – prvo udruženje muslimanki u Bosni i Hercegovini". *Prilozi* 38. Sarajevo: Institut za istoriju. 145-164.
- Kujraković N. 2009.b. "Islamska zajednica i muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata". *Pregled* 3. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 101-121.

- Kujraković N. 2012. "Emancipacija muslimanke u svjetlu Takrira hodžinske kurije i Kongresa bošnjačkih intelektualaca u Sarajevu 1928. godine". *Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. 463-477.
- Milišić S. 1999. "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini". *Prilozi* 28. Sarajevo: Institut za istoriju. 225-241.
- Šaković E. 2014. "Jedna epizoda iz 1918. godine: suzbijanje kršenja islamskih moralnih propisa u Gračanici". *Gračanički glasnik* 37. Gračanica: Monos. 193-198.
- Žutić F. 2009. "Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke". *Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* 7-8. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. 651-666.

Summary

IN THE JAWS OF "DEGENERATION AND [OR] URGENCY". A CONTRIBUTION TO RESEARCH OF THE MUSLIM WOMEN'S ISSUE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA UNDER THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE

The article tells about the Muslim women's issue in the years of the First World War and the tribulations of the religious and political elite of the Bosnian Muslims – Bosniaks – in their efforts to protect the traditional moral character of a Muslim woman and stop or slow down the social trends that led to distancing of female generations from a deeply entrenched notion of a virtuous and withdrawn wife, mother and homemaker. Although the crisis of traditional morality was an inevitable consequence of modernization processes which with the arrival of the Austro-Hungarian rule took place in urban areas of Bosnia and Herzegovina at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, it was only the First World War that seriously confronted the Muslim society to the extent and implications of the "decline of the Muslim womanhood" which faced extreme difficulties trying to overcome the social problems and moral challenges brought by the reality of the war. Although a part of the elite insisted on the negative impact of European culture as a factor of the present "degeneration" of Muslim women, in the last year of

the war the majority of the leading figures of Bosniaks was aware of the fact that the relativity of female morality was primarily a result of the misery and poverty of the war time and not the targeted distancing of Muslim women from the Islamic principles, even though some often pointed to weak religious and home upbringing as a factor that facilitated her moral degradation. By the end of the war the Muslim society only managed to get to know the extent of women's problems, with no visible effects in the field of concrete solutions.

Key words: Muslim woman, Bosnia and Herzegovina Austro-Hungary Monarchy, The Great war, Bosniaks, Ulema majlis, Land Government, Sharia courts, Mufty, morality, religion, society, prostitution, concubinage, marriage, family

(Translated by the author)

UDK 663.97.05(497.15 Mostar)"1932"

Izvorni naučni rad

PROIZVODNJA DUHANA U HERCEGOVINI NA PRIMJERU RADA DUHANSKE STANICE MOSTAR U 1932. GODINI

Sead Šejtanić

J.U. O.Š. "Vrapčići", Mostar, Bosna i Hercegovina

U ovome radu je na osnovu građe u Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru dat osvrt na Duhansku stanicu u Mostaru na primjeru njenog rada tokom 1932. godine. Izuzmemo li manji broj autora, čiji su radovi bili općeniti ili fragmentarni u proučavanju poljoprivredne kulture duhana, nedostaju studiozniji radovi, zbog čega i danas imamo malo podataka o uzgoju duhana u Bosni i Hercegovini, pa tako i o Duhanskoj stanici u Mostaru.

Ključne riječi: Duhanska stanica Mostar, duhanski strukovi, brojanje i mjerenje duhanskih listova i nizova, duhanske štete, 1932. godina, državni monopol

Kratki historijat uzgoja duhana u Bosni i Hercegovini

Počeci proizvodnje duhana u Bosni i Hercegovini datiraju s početka 17. stoljeća. Duhan koji vodi porijeklo iz Amerike u naše krajeve dolazi posredno preko Osmanlija, koji su bili njegovi veliki uživaoci. Inače, riječ duhan (tur. dūhan) je arapskog porijekla i znači dim/para. U periodu osmanske uprave duhan se mogao slobodno uzgajati za vlastite potrebe, a za prodaju morao se plaćati porez. Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije 1878. godine, stanje se radikalno promijenilo. Već krajem 19. stoljeća, tačnije, "1880. godine proklamirao se Zakon o osnivanju monopola, po

kojemu se pod nadzor države stavlja cjelokupna proizvodnja, prerada i prodaja duhana”.¹ U skladu s tim, 1882. godine počinju pokusna istraživanja o mogućnostima uzgoja duhana u 19 srezova u Bosni i Hercegovini. Za ovaj posao iz Austro-Ugarske monarhije bili su angažovani stručnjaci, ali zbog odabira nekvalitetnih sorti do 1889. godine proizvodnja se zadržala u pet, da bi na kraju, pred početak Prvog svjetskog rata ostala još samo u dva sreza na istoku Bosne.

U periodu između dva svjetska rata, u Kraljevini Jugoslaviji, država je preuzela austrougarski model monopola nad duhanom. U siromašnom krajoliku kakva je općenito bila čitava Hercegovina, koja je uglavnom kamenita i siromašna obradivim površinama, uzgoju duhana nije bilo alternative², a njegova proizvodnja imala je veliki značaj za život tih ljudi.

Porijeklo i osobine hercegovačkog duhana

Hercegovački duhan je tip koji vodi porijeklo od jedne krupnoliste vrste duhana. Njegovo sjeme u Bosnu i Hercegovinu došlo je preko Dalmacije i Dubrovnika i od tada do danas se uzgaja na području Hercegovine. “Hercegovački duhan je ekotip, što znači da je u sebi sadržavao sve one osobine koje su mu omogućile prilagođavanje uvjetima one sredine u kojoj se našao”.³ Ti uvjeti su se ogledali u obliku terena, vrste zemljišta, nadmorskoj visini i svim onim osobinama koje su specifične za Hercegovinu. Zbog svih navedenih uvjeta hercegovački tip duhana je bio prepoznatljiv kao jedan od najboljih koji su se uzgajali na području čitave regije. Za njega Ivan Alilović navodi sljedeće: “On je prema tome specifičan ekotip u svijetu i jedinstven po tome što se s osobinama koje ima može proizvoditi samo u Hercegovini, graničnom dijelu Dalmacije i primorskom dijelu Crne Gore. Nazvao se hercegovački duhan zbog toga jer je hercegovačko područje najrasprostranjenije na kojem se proizvodi”.⁴ Bilo je pokušaja da se ovaj tip duhana proizvede i u drugim

¹ Kurtović J. 1999. 117.

² Stanovništvo Hercegovine pored proizvodnje duhana bavilo se stočarstvom i vinogradarstvom.

³ Alilović I. 1976. 37.

⁴ Isto.

krajevima regije, ali bezuspješno. Razlog neuspjeha je u tome što se hercegovački tip duhana jedino može proizvoditi na hercegovačkom području i da na njemu može sačuvati svoje specifične kvalitete koje ne posjeduje više nijedan tip duhana na svijetu.

U Hercegovini postoji nekoliko sorti duhana, ali su *ravnjak* i *tanče* najzastupljeniji i najpoznatiji. *Ravnjak* je sorta duhana koji daje više prinosa, namijenjen je za sadnju u nižim i toplijim predjelima. *Tanče* je vrsta duhana koji bolje uspijeva u hladnijim i višim predjelima, bolje podnosi sušu, lakši je, ali zato i boljeg kvaliteta. Zbog svih ovih osobina duhanski stručnjaci su ovaj duhan visoko ocijenili i opisali kao duhan zlatno-žute i crvenkaste boje, nježnog tkiva kao svila, odlične sagorivosti, umjerenog sadržaja nikotina, blagog ukusa i svojstveno ugodnog mirisa, kako konstatuje prof. Ivan Alilović, te dodaje da na svijetu ne postoji niti jedan duhan s takvim specifičnostima kao hercegovački duhan.

Objekti duhanske stanice

Otkupljeni duhan se deponuje u duhansku stanicu. O veličini duhanske stanice sa sigurnošću ne možemo govoriti, ali možemo pouzdano reći da je sav duhan koji je bio otkupljen bio smješten u ove objekte, koji nisu bili u vlasništvu stanice, već ga je država davala u zakup. O zakupu prostora kao prvom segmentu korištenja i održavanja stanice govori podatak da je stanici "(...) čast zamolit Upravu za odobravanje kredita od 2.950 dinara koliko je potrebno da se isplati na ime kirije", s tim da je jedan dio tih sredstava odlazio: "1) Nasljednicima pok. Pere Šantića iz Mostara, za zakupljenu zgradu u Mostaru, 2) Porreskoj upravi u Mostaru, za zakupljenu zgradu u Mostaru".⁵ Ovakve isplate na ime kirije bile su redovne i odnosile su se na sve objekte koji su bili u nadležnosti Duhanske stanice Mostar, a i kasnije upućivane su molbe da joj se odobre sredstva za isplatu kirije. Pored već navedenih objekata u Mostaru, za čiji zakup su se izdavala novčana sredstva, stanica je vršila uplate na račun kirija za objekte koji su se nalazili na drugim područjima: Stoca, Domanovića (Ča-

⁵ Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (AHNK). Fond: Duhanska stanica Mostar (DSM), br. 483, 1048.

pljina), Konjica, pa čak i u Metkoviću su vršene isplate za zakupljene zgrade.⁶ Pored novčanih izdavanja za zakup zgrada, Duhanska stanica je morala voditi brigu općenito o svim zgradama stanice kao i njenim potrebama. Kada to kažemo mislimo na održavanje i popravku onih dijelova koji su dotrajali, zatim osvjetljenje, kao i nabavku hrane za stoku. Stoga je rukovodstvo Duhanske stanice odlučilo da za popravku zgrada “raspiše konkurs” za najpovoljnijeg ponuđača materijala, a za nabavku stočne hrane da običu trgovine i da nađu najpovoljnijeg trgovca. Nakon prispjelih ponuda, članovi komisije su utvrdili da su ponuđači materijala Dokić Bilić i Peško, Čolović Risto i Zadik Danon povoljniji od drugih, “te da se kod njih može kupiti slijedeći materijal”,⁷ koji će se koristiti za opravku staničnih zgrada. Što se tiče nabavke hrane za konje, komisija je utvrdila da su napovoljniji trgovci Čedo Milić i Vejsil Ćurić.⁸ Nabavka stočne hrane vršena je još jedanput, krajem aprila i tom prilikom nabavljeno je 1.200 kg zobi i 3.600 kg sijena što je bilo dostatno za polugodišnje prehranjivanje dva konja, koliko ih je stanica imala. Za ovu nabavku bilo je potrebno izdvojiti 6.900 dinara, jer se vidi da je cijena zobi bila 2, a sijena 1,25 dinara po kilogramu.⁹ Oblasnom monopolskom inspektoratu u Sarajevu poslan je dopis u kome stoji da: “Prilikom redovnog pregledanja vaga i utege od strane ovdašnjeg ureda za mjerenje i punciranje, konstatovano, da je 5 vaga neispravnih. Mesingane utege je kao neispravne poništio”. U daljem dijelu dokumenta “(...) moli se inspektorat da izdejstvuje odobrenje da se ove vage poprave, a pošto ni sam majstor, koji će ih opravljati ne može tačno odrediti cijenu, te se moli načelno odobrenje, a kredit će se zatražiti po izvršenoj opravci”.¹⁰ Obrazloženje za ovakav postupak administracija Duhanske stanice Mostar vidi u tome što oni nemaju svojih zanatlija, koji su stručni za opravku, te ovaj posao moraju povjeriti privatnoj osobi odnosno majstoru koji nije zaposlenik stanice. Nakon obavljene popravke, stanica je zamolila Upravu da

⁶ AHNK. Fond: DSM, br. 1048.

⁷ AHNK. Fond: DSM, br. 895/5, 1-5. Čivije od 100 m/m, uljani štuk, firnisa i slično.

⁸ AHNK. Fond: DSM, Od ove dvojice trgovaca komisija je kupila 1.500 kg zobi i 4.000 kg sijena.

⁹ AHNK. Fond: DSM, br. 766. Trebovanje za ishranu konja za pola godine.

¹⁰ AHNK. Fond: DSM, br. 1583/32.

prema priloženom računu izdejtstvuje kreditna sredstva u visini od 521 dinar, a koja su bila potrebna da se isplati majstor. Odjeljenje za kontrolu i mjerenje redovnog i povremenog pregleda stajaćih vaga i utega odobrilo je kredit za isplatu. Da je sve bilo po propisu, da je sve popravljeno i ispravno uvjerio se Odjeljak za kontrolu mjera.¹¹

Za osvjetljavanje privremene duhanske stanice u Konjicu u budžetskoj 1932/33. godini bilo je potrebno izdvojiti 1.818 dinara za svijeće, petrolej i šibice, a Inspektorat je odobrio 1.808 dinara.¹² Dolazak zime iziskivao je nabavku ogrijevnog materijala, pa je prema tome Duhanska stanica vršila intenzivne pripreme za zimu. Tako je za tekuću 1932. godinu, a u vezi s potrebom materijala za ogrijev (drva i ugljena) Inspektorat zamolio Upravno odjeljenje da Duhanskoj stanici Mostar "sem kredita za nabavku ugljena odobri kredit i za nabavku tvrdih drva za potpaljivanje peći, i to računajući na svakih 25 q (qvintala) ugljena 1m³ (metara kubnih) tvrdih drva".¹³ Iako nije predviđeno pravilnikom, kako se dalje navodi u dopisu, Inspektorat je obrazložio i razjasnio nadležnim da je neophodna nabavka drva za potpaljivanje peći jer se sam ugljen ne može upaliti, sugerišući odgovorinim u duhanskoj stanici da se drva samo i isključivo koriste za potpaljivanje peći. Inspektorat na kraju saopćava da je "zбирnim trebovanjem predvidio ugljen komadasti po ceni od din. 18 poslao vagon državni rudnik u Mostaru".¹⁴ Privremena duhanska stanica u Konjicu je dobila 50 q ćumura za ogrijev u budžetskoj 1932/33. godini, s tim da stanica ima još 220 dinara kreditnih sredstava za nabavku drva. Sagorijevanje ogrijeva u peći u zimskom periodu iziskivalo je i redovno čišćenje, kako peći tako i dimnjaka. Za tu potrebu duhanska stanica je morala izdejtstvovati kreditna sredstva u visini od 238,50 dinara¹⁵ u mjesecu martu, i 159 dinara da bi platila Franji Nibleru, dimnjačarskom radniku iz Mostara, za čišćenje

¹¹ AHNK. Fond: DSM, br.1711/32. "Sva ova pregledana merila pronađena su ispravna i propisno žigosana sa kontrolnom 1932. godinom".

¹² AHNK. Fond: DSM, br. 95/14. Razlika između trebovanog i na odobrenje predloženog kredita nastala je tako što je trebovana količina šibica smanjena sa 30 na 20 komada.

¹³ AHNK. Fond: DSM, br. 981/10.

¹⁴ AHNK. Fond: DSM, br. 981/10. U arhivskoj građi nije pronađeno koliku je količinu ogrijevnog materija dobila Duhanska stanica Mostar.

¹⁵ AHNK. Fond: DSM, br. 572.

peći i dimnjaka u staničnim prostorijama u mjesecu decembru 1932. godine i 140 dinara koliko je bilo potrebno da se isplati prema priloženom računu dimnjačaru Adamčiku Ivanu, za čišćenje dimnjaka i peći kod Privremene duhanske stanice u Konjicu za mjesec: novembar, decembar 1931. godine i januar, februar i mart 1932. godine. Pored svih ovih trebovanja novca stanici je još odobren kredit u visini od 548 dinara, koji je korišten za nabavku sitnog potrošnog materijala.

Zaposlenici duhanske stanice

Pored stalno zaposlenih radnika i činovnika, Duhanska stanica Mostar zapošljavala je i sezonske radnike, koje je redovno isplaćivala. Tako vidimo da je Duhanska stanica podijelila 7.350 dinara na ime plaća od 16. do 31. januara 1932. godine.¹⁶ Ovakva trebovanja novca za isplatu plaća i predujma radnicima su bila redovna i mogu se pratiti tokom čitave 1932. godine,¹⁷ s tim što radnici koji su tražili predujam bili su "(...) dužni da plate pored takse za prijavu-molbu po Tap. Br. 1 i taksu za rešenje po Tap. Br. 5 taksene tarife".¹⁸

Uprava državnih monopola poslala je dopis svim duhanskim stanicama da joj dostave spisak koliko imaju stražarskih mjesta u svakoj pojedinačnoj ustanovi, koliko je stražara u toj ustanovi naoružano i s kakvim oružjem, kao i koliko je radnika s dnevnicom većom od 40 dinara. Duhanska stanica u Mostaru je odgovorila da ima tri stražara, jednog dnevnog i dva noćna, dok stanica u Konjicu ima po jednog dnevnog i noćnog čuvara, a raspolagali su s tri pištolja. Stražari su pri smjeni predavali jedan drugome pištolj, a ukupno sedmorica radnika imali su dnevnicu veću od 40 dinara.¹⁹

Također, stanica u Mostaru dobila je mogućnost besplatne reprezentacije za probno pušenje u iznosu od "1200 Vardar cigareta",²⁰ a sve na osnovu rješenja Upravnog odbora samostalne monopolske uprave od 4. novembra 1932. godine pod m. br. 19050. Iako je stanica nastojala i uputila molbu da

¹⁶ AHNK. Fond: DSM, br. 148.

¹⁷ Isto. Brojevi: 783, 1608, 417, 455, 613, 687, 778, 857, 906, 942, 1069, 1630, 1631, 645, 1-2,

¹⁸ AHNK. Fond: DSM, br. 1259.

¹⁹ AHNK. Fond: DSM, br. 1005/2.

²⁰ AHNK. Fond: DSM, br. 1766, 1-6.

njena dva stručnjaka dobiju mogućnost da učestvuju u besplatnoj reprezentaciji pušenja cigareta marke *Vardar*, jedan u Mostaru, a drugi u privremenoj duhanskoj stanici u Konjicu, međutim, dozvolu nisu dobili. Naime, stručnjak u privremenoj duhanskoj stanici u Konjicu bio je odbijen. Razlog za odbijanje ove molbe Inspektorat je vidio u tome što je "(...) izmenom osoblja u Konjicu izmjenile su se i prilike, zbog kojih je stanica podnela prednji predlog, pa se s tim u vezi obaveštava OMBroj 962/2 od 5.12.1932 vraća stanici kao bezpredmetan", dalje, sugurišući stanici, da ukoliko se situacija "(...) izmeni ili nadopuni, neka podnese novi obrazložen predlog prema današnjem rasporedu rada svoga osoblja".²¹

Da se ipak vodilo računa o osoblju, odnosno stručnim kadrovima, vidljivo je iz arhivske građe,²² u kojoj se navodi da je Duhanska stanica davala na korištenje svoje stanove službeničkom kadru, s tim da su isti morali odvojeno plaćati komunalne usluge. Iako tih stanova nije bilo mnogo, ipak je postojao pokušaj da se stambeno zbrinu oni koji su bili "važni" duhanskoj stanici, odnosno državi općenito. Pored ovih povlastica za službenički kadar država je omogućavala polaganje stručnog ispita za obične radnike, dok su najstariji radnici koji su 1. decembra 1932. godine napunili 40 godina neprekidnog i savjesnog rada u monopolskim ustanovama dobili skromne novčane nagrade. Ipak, nisu bili svi zadovoljni, a da je tako bilo vidimo kroz nedolična ponašanja. Bez obzira na sve moralne, ljudske vrijednosti čovjeka općenito, kroz historiju čovjeku nije bilo strano uzimanje nečega što mu ne pripada, odnosno krađa. Ovim "zanatom" bavili su se i mladi i stari, tako da ni duhanska stanica nije bila imuna od takvih osoba i takvih negativnih aktivnosti. Ne ulazeći u motive i razloge ovakvih aktivnosti "činovnici su hvatali na djelu odnosno nedjelu i radnike duhanske stanice",²³ koji su otuđivali duhan i tom prilikom su ih otpuštali s posla. Međutim, ovaj postupak nije bio potpun jer se prekršilac trebao optužiti za krijumčarenje, prema mišljenju nadležnih organa, i kao takav se trebao predati policiji i tada bi postupak bio potpun, smatrali su nadležni organi.

²¹ AHNK. Fond: DSM, br. 962/2, 1-6.

²² AHNK. Fond: DSM, br. 875/32, 1-3.

²³ AHNK. Fond: DSM, br. 140. Agan Elezović je uhvaćen da krade 0,65 kg duhana koji je mislio odnijeti kući za pušenje, ali je izrazio žaljenje zbog svoje nepromišljenosti.

Proizvodnja duhana

Duhan je jednogodišnja biljka i općenito na teritoriji Hercegovine sađena je u “velikim” količinama.²⁴ Za sadnju duhana pored pripremljene zemlje bilo je potrebno i sjeme. Pošto je na duhan država imala monopol, vodila je računa o sjemenu, te stoga je obavještavala preko duhanskih stanica sve starješine sela da će ubrzo doći “(...) vreme kada treba otpočeti sa radovima oko sejanja duvanskog rasada, a pošto ova Stanica namerava, da svim proizvođačima duvana na teritoriji Stanice izda potrebnu količinu duvanskog semena, to se poziva starešina sela, da se neizostavno javi kod ove Stanice na dan 4/II. 1932 u 10 časova pre podne i da sa sobom ponesu jednu poveću platnenu kesu u kojoj će odneti potrebnu količinu semena za svoje selo”²⁵

S obzirom da je u prošlogodišnjoj sjetvi bilo nepravilnosti, za 1932. godinu skreće se pažnja proizvođačima duhana da ne smiju sijati duhansko sjeme sem onog koje su dobili od Stanice, jer će sankcije za prekršitelje biti rigorozne, tako da će proizvođačima koji se ogluše o naredbu biti zabranjena sadnja duhana uopće. Također, skreće se pažnja starješinama sela da će prilikom raspodjele sjemena dobiti potrebna upustva o vrijednosti i ponašanju tipa duhana, koji će mu biti dodijeljen za dotično selo, a sve s ciljem kako bi proizvođači bili na vrijeme obaviješteni. Tako je raspodijeljeni duhan dolazio do krajnjeg odredišta, odnosno do poljoprivrednika, koji će ga uzgajati. Kada bi neki proizvođači poranili s pripremanjem duhana za sjetvu, a naklijano sjeme nije moglo biti na vrijeme posijano jer je bila još zima i puhao je hladan vjetar pa je mogao uginuti, takvi proizvođači su se ponovo morali obratiti duhanskoj stanici za dodatno dodjeljivanje sjemena. Stanica je odmah za te potrebe obezbijedila dovoljnu količinu sjemena, tako da su proizvođači mogli odmah da otpočnu posao ponovnog naklijavanja duhana. Inače na teritoriji ove stanice sijana su dva tipa duhana: *ravnjak* i *tanče*.

Za sjetvu u 1932. godini na teritoriji Mostarske duhanske stanice podijeljeno je oko 34 kg duhanskog sjemena i to: 19 kg tipa *ravnjak* i 15 kg tipa

²⁴ AHNK. Fond: DSM, br. 1084. Pod “velikim” misli se da je sađenja duhana bilo mnogo, ali kontrolisanog od strane Uprave državnog monopola, tako da je poljoprivrednik mogao maksimalno posaditi 10% više duhana od zakonom dozvoljenog, ali od 1932. godine ovaj zakon više nije vrijedio.

²⁵ AHNK. Fond: DSM, br. 186.

tanče. Oblasni inspektorat u Sarajevu na kraju je konstatovao da je potražnja za sjemenom duhana veća nego što je bila prošlogodišnja, te su se nadali da će proizvođači ipak postupiti prema naredbi Stanice.

Naklijani duhan je sijan u rasadnike, a nakon što se duhan razvije u strukove iznosi se na njive i sadi. Već smo naveli da je duhan bio državni monopol i da je država vodila računa o svim segmentima procesa uzgoja, tako da se sadnji duhana prilazio na oprezan način. Opreznost se ogledala i u tome da pored odabira duhana koji će se sijati, odnosno saditi, država proizvođačima nije dozvoljavala niti davala slobode da sade onoliko duhana koliko su smatrali da im je potrebno i na kojim njivama je bilo najbolje po njihovom mišljenju. U prilog tome stoji i podatak da je o količini sađenog duhana država vodila brigu, pa tako vidimo da je Duhanska stanica Mostar dobila naređenje od Uprave Državnih monopola (Br. 5890 od 1. aprila 1932. godine), da skrene pažnju sadiocima duhana “(...) da se ni jedan proizvođač duvana ne usudi da posadi veći broj duvanskih strukova, nego što mu je od strane ove Stanice odobreno, pošto će se zasađeni broj strukova odmah i neizostavno počupati, a sa nepovlasnim proizvođačem postupit će se kao sa krijumčarem duvana”,²⁶ kao i da sadnju duhana izvrše “samo na dozvoljenim i podesnim duvanskim zamljištima”.²⁷

Berba duhana počinjala je u julu i trajala je do polovine oktobra. Država je određivala organe koji su pratili proizvodnju duhana, tako što je Oblasnom monopolskom inspektoratu Sarajevo dostavljena odluka Upravnog odbora samostalne monopolske uprave (Mbr. 8566 od 23-V-o. 22635) od 27. istog mjeseca, po pitanju zaposlenja organa finansijske kontrole nad proizvodnjom duhana za berbu 1932. godine u kojoj se također navodi, da naknade organima finansijske kontrole za obavljanje nadzora nad proizvodnjom duhana u 1932. godini imaju, naknadu iz čl. 49. i 50. Zakona o organizaciji finansijske kontrole, još i dnevnicu od 20 dinara.

Nakon berbe duhana u polju, doprema se do kuće gdje se stavlja na niz, odnosno svaki list se niže na špagatu kroz korijen, a potom stavlja u sušnice na sušenje. Proces sušenja duhana je tekao prema programu sušenja i trajao

²⁶ AHNK. Fond: DSM, br. 665.

²⁷ AHNK. Fond: DSM, br. 258/2.

je nekoliko dana. Bilo je slučajeva da pojedni proizvođači namaju uvjeta za sušenje duhana u svome mjestu pa traže od državne institucije Uprave državnih monopola da svoj duhan prebace u Mostar.²⁸ Duhanska stanica Mostar dobila je zadatak da uradi proračun, na osnovu količine zasađenog duhana, koliku količinu duhana od godišnje berbe može očekivati i s kojim brojem stalaža raspolaže,²⁹ te da li će čitavu očekivanu berbu moći smjestiti u svojim magazinima. Ako bi se u magazine mogla smjestiti pored ovogodišnje berbe i izvjesna količina lanjske, onda je Stanica dužna da o tome podnese izvještaj, a ako već ne bi mogla smjestiti cjelokupnu predviđenu berbu, onda je trebala naznačiti za koju količinu je potreban smještaj, kao i da li bi se povećao smještajni kapacitet ako bi se ubacile nove stalaže. U tom slučaju Stanica je bila dužna obavijestiti nadležnu instituciju koliko je potrebno stalaža kao i njihove dimenzije, vodeći računa o maksimalnom korištenju skladišnog prostora.

Brojanje duhanskih strukova

Brojanje duhanskih strukova ili općenito govoreći brojanje duhana je posao kome se pridavalo mnogo pažnje. Da bi se prebrojavanje duhana odvijalo bez problema i zastoja bilo je potrebno da duhanske stanice, na osnovu prijavljenog i odobrenog broja strukova duhana, a imajući u vidu i terenske prilike u svome rejonu, izračunaju potreban broj osoblja, koje će biti potrebno za izvršavanje ovog posla. Inspektorat u Sarajevu sugerisao je da će brojanje duhana obavljati organi finansijske kontrole, pa su stoga trebale da se završe sve pripreme za predstojeće brojanje, tako da se sav posao oko brojanja okonča najdalje do polovine augusta i da se zakonom ustanovljeni princip nipošto ne smije prekoračiti. U protivnom, to bi izazvalo naknadna objašnjavanja i opravdavanja, iako je u osnovi ranije završen posao bio dobrodošao. Duhanska stanica u Mostaru, nakon što je primila na znanje sugestije i naređenja, poslala je dopis Inspektoratu u Sarajevu u kojem konstatuje da je stanica cijelo nasadno područje podijelila na 10 reiona, i da je za brojanje duhanskih strukova Stanici podrebnno 10 finansijskih organa. Stanica je smatrala da će s ovih 10

²⁸ Slučaj izvjesnog poljprivrednika Marića iz naselja Opine, koji moli Upravu državnih monopola da svoj duhan prebaci u Mostar da se tamo suši, pošto u svome mjestu nema uvjeta.

²⁹ AHNK. Fond: DSM, br. 10283.

finansijskih organa izvršiti brojanje za 30 radnih dana, jer je raspored napravljen tako da se jasno moglo vidjeti koliki je ukupan broj proizvođača, parcela i strukova duhana u datom rejonu, kao i koliko vremena treba da dnevno izbroji jedan organ. Zbog hladnog vremena rasadi su se slabo i sporo razvijali, pa se očekivalo da će u mjesecu maju, zbog boljih vremenskim prilika, sađenje duhana biti u punom jeku. Sađenje duhana, odnosno duhanskih strukova, nije bilo nezavisno od brojanja duhanskih listova, jer je “brojanje duvanskih strukova skopčano i sa brojanjem listova, to je na svaki način potrebno, da se brojanje vrši onda kada je duvan procvetao”,³⁰ jer je nemoguće zadužiti poljoprivrednike s tačnim brojem listova ako stabljika duhana nije procvjetala, pa se pojednini listovi još nalaze u embrionom stanju, odnosno samo onda kada je duhan potpuno sazrio (procvjetao) može se poljoprivrednik zadužiti s tačnim brojem listova. Imajući u vidu da pojednini tipovi duhana uz povoljne vremenske uvjete počinju cvjetati nakon 45-50 dana, kao što je sorta *tanče* ili 55-60 dana kao što je *ravnjak*, onda bi brojanje strukova za one duhane “koji će biti posađeni oko 1. maja mogao otprilike otpočeti nakon 20. juna odnosno 1. jula”.³¹ Bez obzira ako je duhan bio sazrio za berbu, poljoprivrednik ga nije smio brati sve dok komisija ne završi brojanje strukova. S obzirom da su klimatske i terenske prilike takve da duhan zasađen na tankim i *suncu izloženim* zemljištima počne ranije da zrije, pa hercegovački seljak skoro uvijek počne berbu podabira (prvog) i nadpodabira (drugog) branja prije nego što je biljka duhana procvjetala, jer dok bi čekao da biljka procvjeta izgubio bi oba branja, što mu naravno nije išlo u prilog.

Prvo brojanje strukova duhana

Prvo brojanje strukova duhana završeno je 10. jula, nešto kasnije u odnosu na prijašnje godine. Razlog za ovogodišnje kašnjenje nalazilo se u hladnom vremenu, zbog kojeg su rasadi dosta zakasnilo. Također, bilo je slučajeva da su pojedni rasadi uginuli odmah na početku razvoja, a zbog hladnog vremena duhan se nije mogao iznositi na njive i saditi. Zbog svega navedenog, sadnja duhana kasnila je u prosjeku od 15 do 20 dana. U normalnim vremenskim

³⁰ AHNK. Fond: DSM, br. 667,1-5.

³¹ AHNK. Fond: DSM, br. 667,1-5.

uvjetima sadnja duhana počinjala je između 10. i 15. aprila, a 1932. godine započela je tek 1. maja.³² Također, sadnji duhana velike probleme pravila je štetočina (poznatija kao “kučka”) koja se u nizijskim i toplijim predjelima ranije izlegla i razvijala, a kao takva pravila velike štete nasadama duhana uništavajući mlade strukove koji su “kao takve najbolje poslužile za ishranu ovih štetočina”,³³ dok je na uzvišenijim i hladnijim predjelima zbog hladnoće njeno razvijanje bilo otežano i zakašnjelo, a pošto se duhan već razvio ova štetočina mu nije mogla više naštetiti. Osim ove štetočine, na području Blagaja pojavili su se skakavci i lisne uši, kojih je bilo u velikom broju. Što se tiče bolesti plamca, on je bio rasprostranjen gotovo na čitavoj teritoriji Stanice, negdje manje, negdje više. Ostalih bolesti nije bilo. Duhan na teritoriji ove stanice i općenito Hercegovine sadio se u razmaku od 50x50 cm, što je bilo uslovljeno terenom. Naime, ako je razmak veći, duhan postaje grub i velik, a ako je manji, zbog gustoće sadnica te nedovoljne cirkulacije vazduha ometan je njegov razvoj, što je za posljedicu imalo ranije sazrijevanje i sušenje duhana na stabljici. Prilikom prvog brojanja ustanovljeno je da 2.496 proizvođača, na 529 hektara i 6.899 parcela, koji su posadili 19.446.710 strukova duhana.³⁴ Također, ovom prilikom je utvrđeno da se proizvođači pridržavaju naredbi da ne sade veće količine duhana nego što je dopušteno, jer bi se u slučaju viška moralo pristupiti “čupanju duvanskih strukova”.³⁵ Na kraju, sumirajući rezultate prvog brojanja može se konstatovati da nije bilo nikavih nepravilnosti u radu kontrolnih organa, kao ni protesta od strane poljoprivrednika.

Drugo brojanje strukova duhana

Završetkom prvog brojanja duhanskih strukova od 10. jula, kontrolna komisija je već naredni dan, tj. 11. jula, naredila drugo brojanje. Ono je započeto 12. jula na terenu, a završeno je 14. augusta. Čitavo zasađeno područje bilo je kao i kod prvog brojanja podijeljeno na 10 rejona, a kontrolu je vršilo

³² AHNK. Fond: DSM, br. 1009,1-2. “Najviše je duvana posađeno u vremenu od 10-20 maja. Sa 31 majem završeno je rasađivanje duvana, a do 15 juna vršilo se nadosađivanje uginulih duvanskih strukova”.

³³ AHNK. Fond: DSM, br. 1009,1-2.

³⁴ AHNK. Fond: DSM, br. 1009,1-2; 1083,1-3; 1271, 1-7.

³⁵ AHNK. Fond: DSM, br. 1009,1-2.

10 finansijskih organa. "Svaki pojedini kontrolni organ brojio je prosječno dnevno 9 proizvođača, 23 parcele, 60.601 struk i 1.077.473 lista".³⁶ Broj duhanskih strukova prilikom drugog brojanja iznosio je 17.574.417, što je manje za 1.872.293 struka duhana u odnosu na prvo brojanje ili 9%. Ova razlika bila je uslovljena ugibanjem duhana, dok je ukupna količina duhanskog lista iznosila 312.497.234 komada.³⁷ Proizvođači su uglavnom posadili one tipove duhana koje im je stanica naredila i od koje su dobili sjeme (*tanče* i *ravnjak*). Bilo je slučajeva da su se sadili i drugi tipovi duhana, kao npr. *mreško* i *amerikanac*, ali je to prvenstveno bilo u hladnijim predjelima, gdje bi zima uzela svoj danak u duhanu, pa se seljak snalazio na sve načine kako bi posadio duhan, kao najvažniji izvor prihoda. U ovim mjestima bilo je otežano drugo brojanje zbog različitih sorti duhana. Prosječan prinos po struku duhana iznosio je 17,7 listova. Kvalitet berbe za 1932. godinu uveliko je zavisio od vremenskih prilika, koje su vladale tokom razvoja. Sela koja su se nalazila sjeverozapadno od Mostara imala su tokom čitavog meseca juna skoro svake nedjelje kišu i nepovoljno su uticale na razvoj, jer se duhan naglo i bujno razvijao. Iako je bilo listova duhana dugačkih i do 80 cm, duhan sjeverozapadno od grada bio je slabijeg kvaliteta, a naročito su podbacile donje inzercije. Loša kvaliteta duhana se ogledala i u tome, da se na donjem lišću primjećivala zelena mreža, a boljeg kvaliteta nisu bile ni gornje inzercije, jer duhan zbog velike količine vode, koju je duhanski list uslijed bujnog rasta apsorbovao, nije mogao postepeno ispuštati, već se voda iz mezofila lista izlila na njegovu površinu, zbog čega je list dobivao tamnu crnu boju.

Kontrola rada na brojanju duhanskih strukova

Da se vodila velika briga o svim segmentima vezanim uz proizvodnju duhana, od dijeljenja sjemena do otkupa, govori nam podatak da je duhanska stanica vršila kontrolu prvog i drugog brojanja strukova, listova, što su opet radili organi duhanske stanice. Razlog ovoj kontroli bio je sljedeći: "(...) predviđa se da će brojanje strukova i listova vršiti neupućena lica, koja se do sada

³⁶ AHNK. Fond: DSM, br. 1083,1-3.

³⁷ AHNK. Fond: DSM, br. 1271, 1-7.

nisu na tim poslovima radila”³⁸ Da bi lakše izvršila kontrolu, stanica je čitavo nasadno područje podijelila na dva rejonu: jedan s desne, a drugi s lijeve strane Neretve. Kontrolu prvog brojnja na desnoj obali vršio je činovnik duhanske stanice Trklja Trifko, pomoćni monopolski oficijal, dok je lijevu stranu kontrolisao Vujević Martin, također pomoćni monopolski oficijal. Što se tiče drugog brojjanja koje su vršili već spomenuti Vujević Martin, na lijevoj obali, ovoga puta na desnoj obali Neretve kontrolu je vršio Ivanović Pero, monopolski pristav. O rezultatima do kojih su došli, tj. izvršenoj kontroli oko brojjanja listova i strukova, prilikom prve i druge kontrole, kao i prosječan prinos duhana za 1932. godinu podaci govore o sljedećem: “Na čitavom rejonu duhanske stanice Mostar posađen je duhan u 60.601 komada (struka) i daje prinos u 1.077.473 lista”³⁹ Ukupna procjena kilograma suhog duhana na 1.000 struka iznosi 31,6 kg, s druge strane očekivala se berba od 556.026 kg duhana⁴⁰ za 1932. godinu.

Duhanske štetočine i njihovo suzbijanje u magazinima

Pored crva, u narodu poznatog kao “kučka”, zatim skakavaca i plamenjače,⁴¹ najviše problema duhanskim stanicama predstavljao je žižak ili kukac (lat. *Lasioderma serricorne*). Ova štetočina, za razliku ostalih, nanosila je štetu duhanskim stanicama na način da je polagala jaja u bale sa duhanom. Žižak je radnicima i rukovodstvu duhanskih stanica općenito zadavao mnogo brige i problema. Ovaj insekt, odnosno njegova larva, djelovao je na takav način, da je osim što je polagao jaja u duhanske bale uništavao i duhanski papir. Način na koji je to radio je bio takav da bi ženka polagala jaja samo za vrijeme toplih dana (proljeće i ljeto), a nije bio rijedak slučaj da ih za vrijeme optimalnih uvjeta polaže i tri do četiri puta. Najopasniji stadij je bio nakon što se iz jaja izlegu larve, koje bi neprekidno rastakale duhan hraneći se nagrivanjem duhana i praveći u njemu kanale. Pored štete na duhanskom listu ovaj insekt

³⁸ AHNK. Fond: DSM, br. 819, 1-2.

³⁹ AHNK. Fond: DSM, br. 1083,1-3.

⁴⁰ AHNK. Fond: DSM, br. 1271, 1-7.

⁴¹ Ove štetočine i bolesti napadale su struk duhana i njegov list.

nanosio bi štetu i duhanskim prerađevinama, “jer buši papir na cigareti i čini ih neupotrebljivim”,⁴² a pored toga, u cigareti ostavlja košuljice zbog čestog presvlačenja, što duhanu u cigareti daje loš miris prilikom sagorijavanja. Da bi se ovaj problem riješio bile su predložene i poduzete mjere neophodne na uništavanju ovih štetočina. Načini uništavanja ovih štetočina bili su podijeljeni u dva perioda: ljetni (uništavanje jaja i samih kukaca) i zimski (uništavanje larvi).

Ljetni način uništavanja vršen je u vrijeme toplih dana kad se otvaraju prozori na duhanskim stanicama radi provjetravanja magazina, a neophodno je bilo prije otvaranja prozora pokupiti i uništiti sve bube oko prozora. Na prozore s unutrašnje strane bilo je neophodno postaviti komad papira namazan ljepilom kao i po stubovima unutar magazina, ponavljajući često ovaj postupak. Međutim, ako se pojavi veliki broj kukaca onda se magazin treba zamračiti i paliti vještačko svjetlo (lampe) “koje su obavijene jednim štitom od žice, na kome je razapeta hartija namazana istim lepkom radi hvatanja, pošto insekti idu rado na svjetlo”.⁴³ Još se jedna metoda koristila i praktikovala u uništavanju kukaca u magazinima. Naime, kad se kukci u velikom broju pojave u magazinu ili stovarištu, slama se razastre debljine 2 do 3 cm, ne samo između bala duhana, već se njome popunjavala praznina koja se stvarala u bankovima između bala i na ovaj način se onemogućavalo ženki da polaži jaja u duhan, već da to radi u slami. Slama se sklanjala tek onda kada bi nastupilo vlažnije vrijeme te na kraju zapalila, a postupak bi se ponavljao dok se ne bi utvrdilo da je štetočina uništena.

Zimski način uništavanja vršio bi se kada bi se primijetila velika količina larvi kukca. Uništavanje se vršilo na način da se otvore svi prozori za vrijeme velikih zimskih hladnoća jer ih je oštra zima ubijala u svim njegovim stadijumima, a najbolje je to bilo raditi noću kada su temperature bile niže. Radi preživljavanja, larva se zavlači duboko u bale duhana gdje joj je toplije i zbog toga treba duhan izložiti niskoj temperaturi “da hladnoća prodre što dublje”,⁴⁴ po mogućnosti u sve slojeve duhana, jer će tada štetočina sigurno biti unište-

⁴² Isto.

⁴³ AHNK. Fond: DSM, br. 24947, 1-4.

⁴⁴ Isto.

na. Da nije bilo problema sa štetočinama u 1932. godini govori podatak da je Duhanska stanica poslala izvještaj Upravi državnih monopola – Odjeljenju za kulturu u fermentaciju duhana u tri navrata⁴⁵ i time potvrdila da nije imala problema s kukcima (lat. *Lasioderme serricornes*).

Štete nastale od krupe (grada)

Proizvođačima duhana u mostarskom kraju velike štete na duhanu nanosila je krupa (grad). Stoga je Duhanskoj stanici Mostar poslana naredba od Primorske banovine u kojoj stoji da duhanska stanica dostavi po jedan primjerak rasporeda donošenja duhana koji je nastradao od grada.⁴⁶ Skrenuta je pažnja komisiji, koja ide na mjerenja niza duhana, da onim poljoprivrednicima koji su pretpjeli štetu od grada naredi, da sav oštećeni duhan odvoje od zdravog i da ga posebno slože jer će u protivnom “a shodno čl. 11 pravilnika neće priznati odšteta”.⁴⁷ Isto tako, nalaže se proizvođačima duhana da sav oštećeni duhan predaju otkupnoj komisiji u punom iznosu. Duhanska stanica je u gradom pogođena područja slala monopolske i pomoćne monopolske oficijale da utvrde štetu. Tim povodom je stanica uputila gospodina Traljku Trifka i Buković Ristu da utvrde nastalu štetu. Činovnici za procjenu štete od krupe slani su u Vranjevičku mahal, Svačići, na procjenu nastale štete. Ovu mahal krupa je pogodila 3. jula 1932. godine popodne, prema riječima Puljića Pere. Pored Vranjevića koji su bili pogođeni krupom i tom prilikom je oštećen duhan kod 24 proizvođača, šteta duhanu zabilježena je u naselju Kuti-Livač, gdje je oštećen duhan kod 19, u Vrapčićima kod 9, Humilišanima 37, Prigrađanima jednom, Vihovićima jednom i u Željuši kod 21 proizvođača. Nastale štete isplaćivala je Privredno-gospodarska zadruga Primorske banovine u Splitu,⁴⁸ kao i putne troškove činovnicima. Duhanska stanica Mostar dobila je dopis od Privredno-gospodarske zadruge da je odobrila Traljku Trifka

⁴⁵ AHNK. Fond: DSM, br. 571, 1518.

⁴⁶ AHNK. Fond: DSM, br. 290/29.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ U konzultiranoj arhivskoj građi nije sačuvan nijedan dokument koji bi nam jasno dao uvid u isplate poljoprivrednicima na ime štete, koju je prouzrokovala krupa (grad).

330 dinara na osnovu podmirivanja njegovih računa.⁴⁹ Mostarski jugoistok je bolje prošao u pogledu kvalitete, jer je imao manje kiše, ali je slabije prošao u kvantitetu. Ipak za tačno utvrđivanje kvalitetne berbe, potrebno je bilo jedno posebno putovanje komisije, pošto gornje inzercije negdje nisu bile ni obrane, a negdje nisu bile ni dovoljno suhe, kada je kontrolni organ vršio drugo brojanje. Također, treba napomenuti da je prilikom drugog brojanja na južnom prilazu gradu otkriven “marokanski” skakavac koji je djelimično uništio nasade duhana u Malom polju, Kosoru i Buni. U sušnijim mjestima bila je pojava lisne uši, dok je u vlažnim mjestima harala *cuma* (lat. *Orobanche*). Drugo brojanje duhanskih strukova završeno je uglavnom bez većih problema i u predviđenom roku.

Mjerenje duhanskog niza

Mjerenje duhanskog niza počinjalo je 24. oktobra, a završavalo se 20. novembra 1932. godine. Ovaj postupak je bio važan, jer su se na osnovu duhanskog niza prikupljali primjerci duhana iz čitavog rejona Duhanske stanice po tipovima i kvalitativnim osobinama. Na ovaj način određivana je slika kvaliteta i vrijednosti čitave berbe za tu godinu. O važnosti mjerenja duhanskog niza govori dokument br. 1555. Državnog Monopola Kraljevine Jugoslavije, u kojem se navodi sljedeće: “Po telefonskom ovlaštenju uprave državnih monopola stavlja se na znanje stanicama, da se merenje niza ima vršiti neprekidno bez obzira na nedeljne i praznične dane”.⁵⁰ Komisija je obilazeći rejon stanice prikupljala uzorke duhana i to najviše 100 grama, kako je naložila Uprava državnih monopola, s tim što će uzeti uzorak biti evidentiran uz dozvolu proizvođača. Nakon prikupljenih nizova koje je komisija napravila, sav duhan je premjeren i pohranjen u stanicu, da bi se na osnovu niza mogla izvršiti procjena duhana koji se donosi na otkup, s tim da “sve uzorke stanica ima zapečatiti i blagovremeno predati nadležnoj komisiji za otkup duvana na revers, čim se ona sastane, kako ne bi bilo zastoja u početku otkupa”.⁵¹ Prilikom mjerenja niza komisija je kod poljoprivrednika nailazila na manjak listova duhana u odnosu

⁴⁹ AHNK. Fond: DSM, br. 1145.

⁵⁰ AHNK. Fond: DSM, br.1555.

⁵¹ AHNK. Fond: DSM, br.1527.

na broj kojim su bili zaduženi, analogno tome bilo je manje kilograma duhana. Zbog toga je duhanska stanica u kojoj je ustanovljen manjak od Državne uprave monopola tražila savjet kako da postupi s ovakvim proizvođačima. Da nije išlo sve kako treba i da je dolazilo do nepravilnosti u radu potpreglednika Finansijske kontrole prilikom mjerenja duhanskog niza govori podatak iz naselja Cim i Polog u kome je potpreglednik Capeta Stipan uradio nepravilnosti. Njegova nepravilnost u radu ogledala se u sljedećem:

“1) Imenovani je mjerio po jednu nizu od svake inercije, umjesto da je mjerio do 200 niza čitavu berbu, a preko 200 niza po 10 niza od svake inercije, kao što je bilo naređeno; 2) Prosječna težina pojedinih inercija bila je potpuno jednak (npr. 0,750 grama težio je podabir, nadpodabir, srednji list, podvršak i ovršak); 3) Isto tako prosječan broj listova niza bio je potpuno jednak kod svih inercija”.

On je, naime zbog ove nepravilnosti preuzet na saslušanje i smijenjen, a na njegovo mjesto određen je drugi potpreglednik. Svi oni proizvođači koje je obrađivao Capeta Stipan bili su podložni ponovnoj provjeri duhanskog niza. Na kraju treba dodati da je kvalitet berbe za 1932. godinu bio ispod očekivanja. Razlog za ovakvo stanje je prvenstveno u velikoj vlagi kojoj je duhan bio izložen, jer je imao natprosječno veliku vlagu za juli mjesec, u kome je padala kiša gotovo svake nedjelje kao i najezda skakavaca, koji su nanijeli velike štete duhanu u rejonu Blagaja.

Otkup duhana

Planirani otkup duhana s rejona Duhanske stanice Mostar bio je prolongiran, a izmjenu rasporeda donošenja duhana na otkup odobrila je Uprava državnih monopola, Odeljenje za kulturu i fermentaciju duvana, od 23. novembra 1932. godine.⁵² Razlog tomu šef Stanice vidio je u tome što je prilikom mjerenja duhanskih strukova bilo utvrđeno da je 133.722 kg duhana bilo manje nego što se očekivalo nakon drugog brojanja. Također, brojanje duhanskih strukova još nije bilo završeno, a vremenski uvjeti nepovoljno su uticali na kalupljenje duhana, te stoga proizvođači nisu bili u mogućnosti da tokom pr-

⁵² AHNK. Fond: DSM, br. 1750/32, 1-5.

vih 12 dana predaju više od polovine ukupne količine berbe. Uvidjevši novonastalu situaciju, Uprava je zamoljena da odobri posljednjih šest radnih dana (od predviđenih 28 dana) Stanici da upotrijebi za primanje od proizvođača duhan koji će se predati od dva puta, s tim da se proizvođačima koji duhan donose od po dva puta ne isplaćuje odmah, dok ne predaju cijelu količinu, jer je postojala bojazan da će proizvođači otuđiti jedan dio duhana koji je ostao za drugu predaju.

Uprava državnih monopola je izašla u susret ovom zahtjevu, što se vidi iz dokumenta⁵³ o rasporedu donošenja duhana u otkupnu stanicu u kojem se navode poimenično članovi komisije za otkup s rejona Duhanske stanice Mostar. Na funkciji rukovođenja pri komisiji za otkup mostarskog duhana nalazili su se: Ivanović Petar, predstavnik Duhanske stanice Mostar; zatim ocjenjivači: Vujević Martin, pomoćnik kontrolora Fabrike duhana Mostar, Gorgović Vladislav, pomoćnik kontrolora Fabrike duhana Sarajevo, Buković Risto, oficir Duhanske stanice Mostar, Trklja Trifko, pomoćnik oficira Duhanske stanice Mostar; za blagajnika: Čule Grgo, pomoćnik oficira Duhanske stanice Mostar; za kontrolne činovnike: Bakota Zvonimir, pomoćnik kontrole Fabrike duhana Mostar, Ramić Ibrahim, pomoćnik kontrole Fabrike duhana Travnik, Cajić Dragomir, pomoćnik kontrole odjeljenja prodaje, Stojaković Živko, pomoćnik oficira odjeljenja prodaje, Kovačević Josip, pripravnik Duhanske stanice Prilep; za povjerenika izabran je Krsto Marko, a za njegove zamijenike Gačić Špiro i Kljajo Pero. Upravni odbor Samostalne monopolske uprave donio je rješenje o prinadležnostima članova komisije koji su vršili otkup duhana, a u kome se navodi da su članovi komisije koji su bili određeni za otkup duhana, za sav svoj prekovremeni rad dobivali 25% povišice njihove redovne dnevnice. Ova odluka je vrijedila samo za vrijeme rada otkupne komisije. Trebovanjem novca počele su pripreme za otkup duhana s rejona Duhanske stanice Mostar. Uprava državnih monopola je izdala naredbu u kojoj stoji: "Naređuje se Stanici da blagovremeno dostavi Odelenju računovostva trebovanje potrebne sume novca, koja su potrebna za isplatu duvana prvih petnaest dana rada otkupnih komisija."⁵⁴ Daljnji otkup i trebovanje novca vršila je sama komisija neposred-

⁵³ AHNK, Fond: DSM, br. 1750/32, 1-5; br. 110/30, 1-2.

⁵⁴ AHNK, Fond: DSM, br. 16.715.

no od Odjeljenja računovodstva i to za svaki mjesec pojedinačno. Prilikom trebovanja novca komisija je trebala voditi računa o dvije stvari: da se trebaju samo one količine novca koje su neophodne za otkup i da se prilikom trebovanja označi moneta.

Sve duhanske stanice bile su dužne izvijestiti koliko će im biti potrebno markica za bale u svrhu poveza berbe za 1932. godinu, kao i da sve proizvođače duhana obavijeste da je "strogo zabranjeno veštačko vlaženje duvana",⁵⁵ jer će zbog toga snositi posljedice odbijanjem od težine na duhanskoj vagi. Pored ovog upozorenja i moguće kazne, proizvođači su bili dužni da duhan donesu dan ranije u magazin da bi se što ranije sutradan izvršio otkup. Inspektorat Sarajevo uputio je poziv svim duhanskim stanicama da su dužne da odmah dostave izvještaj u kome će naznačiti koliko će im za ovogodišnju berbu biti potrebno prenosnih stalaža pored već postojećih i koliko bi eventualno novih trebalo nabaviti. Prvi radni dan otkupa duhana bio je 24. novembar tekuće godine i tom prilikom je otkupljen duhan iz Bijelog Polja (Humi i Lišani), da bi završetak cjelokupnog otkupa duhana bio 21. decembar 1932. godine i to iz naselja Raštani, Goranci, Blatnica itd. Na čitavom rejonu koji je obuhvatala Duhanska stanica Mostar od ukupno 2.495 proizvođača preuzeto je ukupno 422.351 kg duhana.⁵⁶ Nakon preuzetog i otkupljenog duhana, komisiji u Mostaru je naređeno da sav otkupljeni duhan preda Duhanskoj stanici Mostar, uz napomenu da se priprema za fermentaciju duhana obavi po dosadašnjim naređenjima, upustvima i iskustvu te Stanice.⁵⁷ Također, skreće se pažnja da u bali bude duhan iste insercije. Praćenje temperature i vlage u balama duhana u procesu fermentacije vršeno je putem toplomjera. Toplomjeri kojim raspolaže Stanica bili su neispravni, te je zamoljen Inspektorat u Sarajevu da obezbijedi nove. Ukupna bruto vrijednost otkupljenog duhana s reiona ove stanice izražena u dinarima iznosila je: za domaću fabrikaciju 8.984.518 din. i za izvoz 4.409.846 din.⁵⁸

⁵⁵ AHNK. Fond: DSM, br. 1816.

⁵⁶ AHNK. Fond: DSM, br. 1750/32, 1-5.

⁵⁷ AHNK. Fond: DSM, br. 17.500. "Neka se najveća pažnja obrati na veštački vlažene i mokre duvane, ukoliko se takvi duvani otkupljuju i mere i marljivo izdvajaju od suvih duvana".

⁵⁸ AHNK. Fond: DSM, br. 15.556.

Stanica je uputila Oblasnom monopolskom inspektoratu u Sarajevu molbu da joj dozvoli trebovanje kredita za isplatu otkupljenog duhana u visini od 3.767 dinara, koliko je potrebno da se isplati berba za 1932. godinu. Duhanska stanica u Mostaru dobila je dopis od Duhanske stanice Split u kojem se navodi "(...) da nikako ne otpočne sa ekspedicijom duvana do 15. decembra 1932 godine",⁵⁹ s tim da kad počne ekspedicija duhana eksportne količine idu preko Duhanske stanice Metković u Duhansku stanicu u Splitu. Detaljnije podatke o kvalitetu berbe duhana za 1932. godine ne pruža istraživani arhivski fond. Navedenim aktivnostima završava se posao u vezi s proizvodnjom i otkupom duhana za jednu godinu, na ovom primjeru u 1932. godini.

Zaključak

Nakon proučavanja arhivskog fonda Duhanske stanice Mostar, iz 1932. godine, sa sigurnošću možemo reći da je to bio jedan organizovani kolektiv i da je većina zaposlenika predano radila svoj posao. Bilo je slučajeva da su pojedini radnici kao i činovnici zloupotrebljavali svoj položaj, prvi otuđujući dio duhana iz duhanske stanice (za pušenje), a drugi ne pridržavajući se državne regulative pri mjerenju duhanskog niza. Svi ovi radnici bili su odmah ostrañeni s posla. Međutim, pojedini radnici koji su predano radili svoj posao bili su stimulisani, prvenstveno činovniči kadar. Duhanska stanica Mostar 1932. godine je ulagala maksimalne napore da poljoprivrednici obrađuju zemlju, da siju i sade one tipove duhana koji su im oni predložili kao i da pažljivo prate da li se isti duhan sadi. Praćenje čitavog procesa oko duhana nije prestalo sadnjom, već je nastavljeno do otkupa. Do njegove konačne odrednice tj. do duhanske stanice, proces proizvodnje duhana se kontrolisao od strane nadležnih organa. Proces kontrole, tj. brojanje strukova duhana, vršila je komisija određena od duhanske stanice i to dva puta godišnje, s tim da je pored ovog posla komisija bila zadužena i za mjerenje duhanskog niza, kao i zaduživanjem seljaka s brojem duhanskih listova. Pored ovih aktivnosti (brojanja duhanskih strukova, duhanskog niza i zaduživanjem seljaka s tačnim brojem listova), Duhanska stanica radila je na suzbijanju i uništavanju štetočina (kukca i larvi) koje su joj pravile i zadavale velike probleme, a čiji je razvoj uspješno

⁵⁹ AHNK. Fond: DSM, br. 22, 29.

zaustavljen kroz zimsko i ljetno uništavanje. Seljaci su dobijali reparaciju od Privredno-gospodarske zadruge na ime štete od grada (krupe). Možemo konstatovati da je Duhanska stanica u Mostaru 1932. godine bila prosperitetno i dobro organizovano preduzeće, na koje se oslanjao veliki broj poljoprivrednika koji su se bavili uzgojem i proizvodnjom duhana.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (AHNK), Mostar.
- Fond: Duhanska stanica Mostar (DSM)

LITERATURA

- Alilović I. 1976. *Duhan i život naroda u Hercegovini*. Zagreb:
- Smoljan V. 2006. *O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti*. Mostar:
- Kurtović J. 1999. "Srednja Bosanska Posavina – Novi veliki centar proizvodnje duhana u Bosni i Hercegovini". *Most – časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, god. XXV, br. 112-113 (23-24 nova serija). Mostar: Podružnica pisaca HNK.

Summary

THE PRODUCTION OF TOBACCO IN HERZEGOVINA ON THE EXAMPLE OF THE MOSTAR TOBACCO STATION IN 1932

Tobacco came to Herzegovina during the period of Ottoman rule, and with the establishing of Austro-Hungarian administration the state instituted monopoly on its production, which was continued in the time of the Kingdom of Yugoslavia. Herzegovina was a suitable area for the cultivation of tobacco, especially of the more quality kinds. The planting of tobacco was a very serious, demanding and risky business which required at least ten months of work per year. The state authorities, charged with monitoring these activities, had through their officials and tobacco stations, as is shown in this paper on the example of the Mostar tobacco station in 1932, invested maximum efforts so that farmers would cultivate fields that were appropriate for this culture, to plant those kinds of tobacco for which they were given seeds, and the whole process did not end there, but was continued until the buyout at the end of the year. A strict inspection overview was maintained through various measures, from counting of bundles and leaves, submitting of tobacco damaged by natural causes, sorting of tobacco according to the rules of submitting crops, and through many other control measures. It can be said that the whole procedure was placed under strict supervision of legal regulations, state authorities and their inspection officials. Apart from domestic use, the tobacco of Herzegovina was also exported as a quality and recognizable good.

Key words: Mostar tobacco station, tobacco bundles, counting and measuring of tobacco leaves and strings, tobacco damage, 1932, state monopoly

UDK 741.5:070(497.13)"1949/1960"

Izvorni znanstveni rad

SUKOB JUGOSLAVIJE I INFORMBIROA U KARIKATURI ZAGREBAČKOG VJESNIKA (1949.-1960.)

Lidija Bencetić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Sukob Jugoslavije i Informbiroa predstavlja jedan od najznačajnijih trenutaka u jugoslavenskoj povijesti te je kao takav izvrsno popraćen u jugoslavenskim medijima, poglavito u tisku koji je u to vrijeme bio najrašireniji medij. Velika angažiranost tiska s jugoslavenske strane uvjetovana je i velikom medijskom antijugoslavenskom kampanjom u informbiroovskim medijima. Kao sastavni dio tiskanih medija, i karikatura je korištena u medijskom obračunu, te ona svojim prikazom, na vrlo jednostavan i upečatljiv način sažima pojedinu problematiku sukoba. Na temelju količine objavljenih karikatura možemo pratiti i tijek sukoba, odnosno faze popuštanja i jačanja napetosti, a temeljem uvida u sadržaj karikatura samu suštinu problematike.

Ključne riječi: Informbiro, Jugoslavija, karikature, percepcija javnosti, *Vjesnik*

Uvod

Tisak i novinstvo su sastavni dio svakoga suvremenog društva, pa tako i onoga komunističke Jugoslavije (Hrvatske). Njihova je uloga višeznačna – informiraju javnost (građanstvo), sudjeluju u kreiranju javnoga mnijenja, ali i nameću odnosno proklamiraju stavove uredništva, vlasnika novine ili nositelja državne vlasti. Karikatura, kao sastavni dio novinstva (društveno angažira-

na karikatura), sudjeluje u svemu navedenom, njome su popraćena sva važna društvena i politička zbivanja što ju čini važnim historiografskim izvorom.¹ Društveno angažirana karikatura nastoji duhovitim prikazom raskrinkati društvene (najčešće političke) negativnosti, izvrgnuti ruglu postupke odgovornih za događaje ili stanje u društvu, ili jednostavno ima ulogu sredstva za promicanje određenih ideja i stavova, te time nastoji utjecati na javno mnijenje, odnosno potaknuti promjene. No, treba napomenuti da ona nema uvijek pozitivne ciljeve, upotrebljava se i u propagandne i političke svrhe, te služi poticanju negativnih stereotipa, kako u totalitarnim društvima tako i u demokratskim društvima.²

Sloboda izražavanja u karikaturama uvjetovana je oblikom vlasti i društvenim uređenjem. Čak i demokratska društva postavljaju ograničenja karikaturistima, ograničeni su stavovima uredništva i politikom vlasnika novine u kojoj objavljuju. Dok su u totalitarnim društvima ta ograničenja još i veća, tamo postoji tzv. "vladin humor" ili "režimski smijeh" pa u njima postoje humoristični listovi i karikature koji se pretvaraju u svoju suprotnost, gdje na udaru satire nisu vlastodršci već heretici i svaki oblik opozicije.³ Takva karikatura ima ulogu političkog agitatora te se naziva "angažirana karikatura". Ovakva vrsta karikature posebno je vidljiva u Jugoslaviji u prvome poslijeratnom razdoblju gdje se na karikaturama pojavljuju radnici koji s metlom ili čekićem u ruci udaraju po vanjskom ili unutarnjem neprijatelju, odnosno po kulacima, političkim neistomišljenicima i Katoličkoj crkvi. Na ovaj se način vlast (pod krinkom da je riječ o narodu) obračunava sa svojim ideološkim protivnicima, a takve karikature, po Fadilu Hadžiću, poprimaju značaj "sudskih presuda".⁴ I u kasnijem razdoblju, koje uključuje i ovo istraživanje, karikature zadržavaju karakter političkog agitatora, no one i proširuju svoje djelovanje tako da komentiraju brojne društvene pojave i probleme, te daju svoje mišljenje o njima, tako, u dijelu slučajeva, namećući komunističku ideologiju, ali u glavnini ipak kritizirajući društvene anomalije.

¹ Dulibić F. 2009. 34.

² Dulibić F. 2009. 10-15.

³ Hadžić F. 1998. 70.

⁴ Hadžić F. 1998. 126.

Karikatura u *Vjesniku* 1950-ih⁵

Od ukupno 2431 karikature objavljene u *Vjesniku* u razdoblju od 1949. do 1960. najviše je zastupljena vanjskopolićka karikatura s udjelom od 35%, potom slijede karikature preuzete iz drugih novina sa 17%, društveno-ekomske karikature s 15%, te na četvrtom mjestu karikature s temom sukoba Jugoslavije i Informbiroa s udjelom od 10%. Daleko najzastupljeniji karikaturist *Vjesnika* u 1950-im godinama, a ujedno i autor većine analiziranih karikatura, jest Otto Reisinger.

Sukob Jugoslavije i Informbiroa

Napetosti u odnosima između Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i sovjetskoga vodstva bile su vidljive od početka Drugoga svjetskog rata pa sve do izbijanja sukoba 1948. godine. Mnoge Titove postupke Staljin nije odobravao, prvenstveno iz razloga jer su se kosili sa saveznićkom politikom i Staljinovim odnosom prema saveznicima, a kasnije u vrijeme hladnoga rata zbog Titove sve neovisnije vanjske i unutarnje politike koja je bila suprotna Staljinovim težnjama za homogenizacijom Istoćnog bloka.

Vrijeme hladnoga rata je period zaoštavanja odnosa između Sovjetskoga Saveza i Zapada, što dovodi do stvaranja dvaju antagonistićkih blokova i do vrlo napete situacije koja prijete izbijanjem novoga sukoba. U skladu s time idu i Staljinova nastojanja da stvori "lager socijalistićkih zemalja" i osigura potpunu kontrolu nad vanjskom politikom i unutrašnjim razvitkom tih zemalja. No, pokušaj dominacije nad Jugoslavijom naišlo je na otpor. Jugoslavija već u kolovozu 1946. pruža otpor osnivanju mješovitih sovjetsko-jugoslavenskih društava; odbija i stvaranje mješovite banke; do neslaganja dolazi i u vezi s položajem i radom sovjetskih vojnih i civilnih stručnjaka u Jugoslaviji. Još za vrijeme rata, Staljin se zalagao za formiranje jugoslavensko-bugarske federacije, a s vremenom je sve više inzistirao na tome. Jugoslavenska strana je to odbijala i predlagala sedmoćlanu federaciju u kojoj bi Bugarska bila samo jedna od jugoslavenskih republika. Također Jugoslavija vodi i neovisnu poli-

⁵ Napomena: podaci preuzeti iz neobjavljene disertacije Lidije Bencetić "Politićka karikatura u listovima *Borba* i *Vjesnik* – komparativna analiza percepcije politićkog i društvenog života u komunistićkoj Jugoslaviji (1945.- 1962.)", obranjene na Sveučilištu u Zagrebu 2014. godine.

tiku prema Grčkoj koja je proturječna Staljinovoj politici prema ovoj državi.⁶

Kada se Staljin uvjerio da plan dominacije nad Jugoslavijom nije uspio mirnim putem, odlučio se na pritisak: politički, ekonomski, vojni i moralni. Potkraj 1947. godine, skriveno od očiju javnosti, započeo je između rukovodstava Jugoslavije i Sovjetskoga Saveza konflikt za koji je jugoslavenska strana držala da je u granicama nerazumijevanja.⁷ U ožujku 1948. dolazi do konkretnih poteza sovjetske strane. Sovjeti iz Jugoslavije povlače svoje vojne i civilne stručnjake, te stiže Staljinovo glasovito Prvo pismo Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ), nakon kojega će uslijediti još dva. U tim je pismima napadnuta cjelokupna unutarnja i vanjska politika Jugoslavije. Optužuje se rukovodstvo KPJ da širi antisovjetsko raspoloženje, da govori o Sovjetskome Savezu kao nosiocu “velikodržavnog šovinizma”. Povlačenje sovjetskih vojnih i civilnih savjetnika obrazlaže se neprijateljskom atmosferom spram njih i stalnim nadzorom jugoslavenske službe sigurnosti. Staljin optužuje KPJ zbog “nedostatka demokracije”, zbog nedostatka klasne borbenosti, suprotno stvarnom stanju stvari, pisma tvrde da u Jugoslaviji jačaju kapitalistički elementi. Optužuje se jugoslavensko rukovodstvo, a Tita posebno, da izjednačuju Sovjetski Savez s imperijalističkim silama. Ono što je jugoslavenskoj strani najteže palo je Staljinova izjava da jugoslavenski uspjesi i zasluge u Drugome svjetskom ratu i nisu tako velike, štoviše da nisu ništa veće od uspjeha i zasluga ostalih komunističkih partija u Europi. Staljin naglašava da nijedna partija ne bi mogla doći na vlast bez sovjetske vojne pomoći, niti bi se mogla održati na vlasti.⁸

CK KPJ odbacuje sve optužbe navedene u pismima, te protestira protiv sadržaja pisama i ističe nezadovoljstvo zbog vrbovanja i špijunske djelatnosti sovjetske obavještajne službe u Jugoslaviji, ali potvrđuje odanost socijalizmu, Sovjetskome Savezu i marksizmu-lenjinizmu.⁹

Dana 28. lipnja na sjednici Informbiroa u Bukureštu objavljena je glasovita Rezolucija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, kojom započinje javna

⁶ Mihovilović M., Bošnjak M. i Saračević S. 1976. 11.

⁷ Bilandžić D. 1999. 292.

⁸ Bilandžić D. 1999. 297.

⁹ Banac I. 1990. 119.

faza sukoba između KPJ i komunističkog pokreta kojim je rukovodio Staljin.¹⁰ Tito i KPJ optuženi su zbog antisovjetizma, zbog praktičnih i ideoloških grešaka (nepravilne agrarne reforme i odstupanja od lenjinističke teorije partije), zbog pomanjkanja unutar partijske demokracije. Najozbiljnija točka optužbe je da su se rukovodioci KPJ “suprotstavili komunističkim partijama, koje su u sastavu Informacionog biroa”, da su “pošli putem odcepljenja od jedinstvenog socijalističkog fronta protiv imperijalizma, putem izdaje stvari međunarodne solidarnosti radnog naroda, i putem prelaska na pozicije nacionalizma”, iznijeta je potpuna osuda antipartijske politike i držanja KPJ. No, prave Staljinove namjere su bile da “zdravi elementi” unutar KPJ svojom voljom zbacе Tita i njegovo rukovodstvo, a računalo se i na građanski rat u Jugoslaviji, u kojem bi slučaju bila moguća i intervencija u svrhu izravnog podvrgavanja. Staljin se oslanjao na golem utjecaj svoje karizme među jugoslavenskim komunistima.¹¹

Dana 29. lipnja sastao se CK KPJ i odobrio tekst Milovana Đilasa kao odgovor na optužbe iz Rezolucije Informbiroa.¹² U odgovoru se tvrdi da su “partijski i državni organi u nekim zemljama narodne demokracije počinili niz neizazvanih akata koji vrijeđaju narode Jugoslavije, njihovu državu i državne predstavnike”.¹³ Politički život u Jugoslaviji tih je dana bio vrlo intenzivan – odvijale su se pripreme za V. kongres KPJ. Kongres je trajao sedam dana, a na njemu se vodila rasprava u svrhu pobijanja optužbi Informbiroa i dokazivanja da je KPJ najrevolucionarnija partija u Europi i najdosljednija u primjeni marksizma-lenjinizma.¹⁴ Kongres se odvijao u atmosferi žestokog ideološkog, političkog i moralnog pritiska Informbiroa, sve s ciljem razbijanja KPJ. I u međunarodnom komunističkom pokretu i izvan njega očekivao se slom KPJ, kako zbog pozicije Sovjetske komunističke partije (boljševika), SKP(b), kojoj su se, u okviru odnosa u Komunističkoj internacionali, pokoravale gotovo sve komunističke partije, tako i zbog vjernosti jugoslavenskih komunista

¹⁰ Mihovilović M., Bošnjak M. i Saračević S. 1976. 45.

¹¹ Isto. 45.

¹² Đilas M. 1983. 162.

¹³ Banac I. 1990. 128.

¹⁴ Bilandžić D. 1986. 26.

Sovjetskome Savezu.¹⁵ Međutim, delegati su odbacili Rezoluciju Informbiroa kao “netočnu, nepravilnu i nepravednu”. Uz odbijanje optužbi, gotovo se svaki sudionik u raspravi zaklinjao na vjernost Sovjetskome Savezu i Staljinu. Oda-nost Staljinu iskazivat će se i godinu dana nakon Kongresa.¹⁶

Staljin je pokrenuo propagandno-političku, ideološku, diplomatsku i eko-nomsku kampanju pritiska ogromnih razmjera, iz tjedna u tjedan pritisak je postajao sve žešći i intenzivniji.¹⁷ Propaganda se vršila u dva pravca: u “obavje-štavanju” javnosti samih zemalja Informbiroa putem tiska i radio postaja, te pritiska na jugoslavensku javnost, prema kojoj je bio uperen veliki broj radio-emisija na jugoslavenskim jezicima emitiranih iz svih zemalja Informbiroa. Broj tih emisija se stalno povećavao – već u rujnu 1948. bilo ih je 11 dnevno, a mjesec dana kasnije 15, da bi nakon dvije godine porasle na 37, a nedjeljom na 40, u trajanju do 15 sati dnevno, a nedjeljom do 17 sati programa.¹⁸ Iz navede-nih se podataka vidi kolika je važnost data propagandnoj dezinformaciji kao jednoj od karika u lancu pritisaka vršenih nad vodstvom KPJ. Upravo zbog količine medijskog pritiska vodstvo KPJ odlučuje da se cjelokupni V. kongres prenosi preko radija, a novine su na dnevnoj bazi objavljivale detaljna izvješća s Kongresa.¹⁹ Propagandna aktivnost KPJ nastavila se putem medija i nakon Kongresa, tako da sve novine, bez obzira na učestalost izlaženja i prostornu raširenost, problematiziraju sukob s Informbiroom, a kao sastavni dio novina i karikature čine isto.

Sukob Jugoslavije i Informbiroa u karikaturi *Vjesnika*

Problematika odnosa Jugoslavije i zemalja Informbiroa pojavljuje se 1948. godine s objavljivanjem Rezolucije Informbiroa, no, prvu karikaturu ove te-matike *Vjesnik* objavljuje tek 28. lipnja 1949. na prvu godišnjicu javnoga po-četka sukoba, tj. na dan objave Rezolucije. Sljedeća karikatura objavljena je tek naredne godine (4. veljače). U periodu od 1950. do 1953. objavljena je glavni-

¹⁵ Isto. 26.

¹⁶ Bilandžić D. 1999. 299.

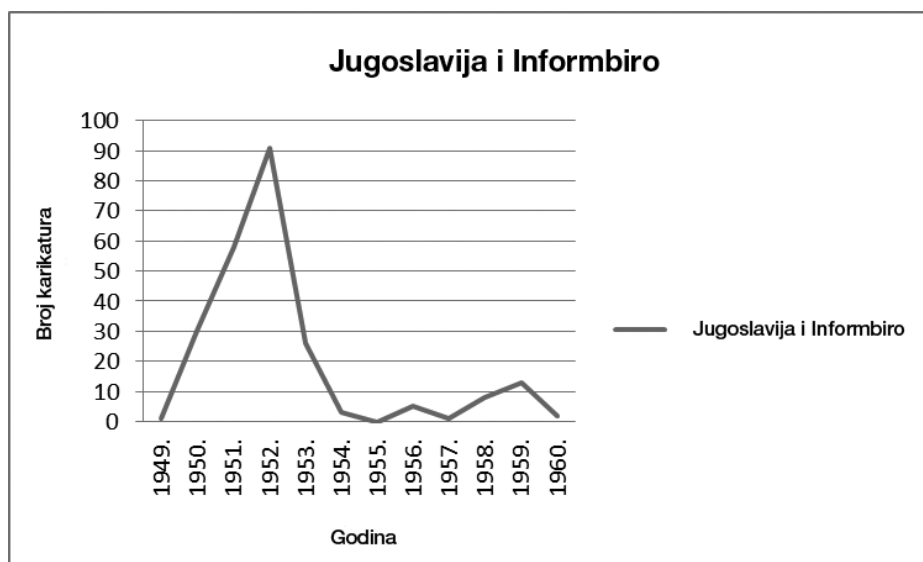
¹⁷ Palavršić J. 1968. 22.

¹⁸ Palavršić J. 1968. 15.

¹⁹ Dedijer V. 1969. 187.

na karikatura ove problematike, dok se u kasnijim godinama pojavljuju periodično, najviše 1959. godine (13 karikatura ili 6% u ukupnom broju karikatura objavljenih te godine). U ukupnom korpusu istraživanih karikatura *Vjesnika* u razdoblju od 1949. do 1960., tematika sukoba Jugoslavije i Informbiroa zauzima 10%, odnosno riječ je o 238 karikatura). Gledano po godinama kada su objavljene, najveći udio u ukupnom broju karikatura u pojedinoj godini bio je 1952. i to 38% (91 karikatura), slijedi godina 1951. s 24% (58 karikatura) udjela.

Grafikon 1. *Vjesnik*, broj karikatura s tematikom odnosa Jugoslavije i Informbiroa u razdoblju 1949.-1960.

Prvom se karikaturom sukoba Jugoslavije i Informbiroa želi prikazati ustrajnost i čvrstoća Jugoslavije, koja se godinu dana odupire snažnim nastojanjima da ju se pokori. Naziv karikature je *Novi Jerinformski trubači*, čime se aludira na jerihonske trubače, odnosno biblijsku priču o propasti grada Jerihona čije zidine su srušene zvukom truba i Božjom pomoći u samo sedam dana. No, za razliku od Jerihona, karikatura prikazuje kako se Jugoslaviju ne može srušiti iako trube sviraju već godinu dana. Prikazana je kao čvrsta kula, debelih zidova, koju informbiroovski trubači (u prijevodu: propaganda) ne mogu srušiti. Karikatura je objavljena na naslovnoj strani i uz nju je publiciran

članak na istu temu.²⁰ U članku se oštro kritizira ponašanje informbiroovske strane, stalno osporavanje jugoslavenskih vlasti, te im se posebno zamjera stav prema Trstu, Koruškoj i pitanju reparacije, kao i negiranje Makedonije kao integrativnog dijela Jugoslavije.²¹ Primjenimo li istraživanje Dela Brickmana, koji kaže kako karikatura objavljena uz popratni članak ili prilog na istu temu, može mijenjati mišljenje čitatelja (publike), onda dolazimo do zaključka kako je uredništvu stalo da tema dođe do čitatelja, te da data poruka bude pravilno shvaćena od strane čitatelja.²²

Već u narednoj godini *Vjesnik* objavljuje 30 karikatura ove problematike, time jasno dajući do znanja kolika je važnost ove teme za list, a time i za državno rukovodstvo. Prva sljedeća karikatura ismijava sovjetsko rukovodstvo i njihova nastojanja da pomoću znanstvene zajednice, odnosno lažiranja znanstvenih istraživanja, prezentiraju nekadašnje Rusko Carstvo kao napredno društvo.²³ *Vjesnik* se ismijava s ovakvom znanošću prikazujući Rusiju 1450. godine kao naprednu zemlju u kojoj postoje avioni, automobili i telefoni.

U narednim je karikaturama velika pažnja posvećena negiranju informbiroovske propagande koja optužuje Jugoslaviju po raznim pitanjima, ukazujući na sveobuhvatnost i namjeru takve propagande – diskreditiranje i rušenje jugoslavenskog rukovodstva, te izolaciju Jugoslavije u ekonomskom i političkom pogledu.²⁴ Kao dio protujugoslavenskog djelovanja, karikature ističu isključivanje Jugoslavije iz Vijeća i Izvršnog odbora Međunarodnog udruženja bivših interniraca, teatralno se pitajući što je sljedeće – možda i tjeranje ratnih žrtava fašizma iz njihovih grobova?²⁵ U proljeće 1950. dolazi do velikog koncentriranja vojnih snaga Istočnoga bloka na granicama Jugoslavije te se povećava broj graničnih incidenata.²⁶ Sve ozbiljnije stanje na granici detektira se i u

²⁰ *Vjesnik*, god. IX., br. 1293, 28. lipanj 1949. 1.

²¹ "Godišnjica jedne antisocijalističke hajke", *Vjesnik*, god. IX., br. 1293, 28. lipanj 1949. 1.

²² Brickman D. 1968. 724-726.

²³ *Vjesnik*, god. X., br. 1480, 4. veljače 1950.

²⁴ *Vjesnik*, god. X., br. 1491, 17. veljače 1950.; *Vjesnik*, god. X., br. 1503, 3. ožujak 1950.; *Vjesnik*, god. X., br. 1748, 17. prosinac 1950.

²⁵ *Vjesnik*, god. X., br. 1562, 12. svibanj 1950.

²⁶ Životić A. 2011. 339.

karikaturama, čiji se broj uvelike povećava, a njihov je cilj objasniti ozbiljnost događaja na granicama i opasnost koja prijeti iz nastale situacije. Karikature “objašnjavaju” događanja na granicama skupno ali i zasebno, pa tako opisuju zbivanja na jugoslavensko-albanskoj granici, naglašavajući kako incidente izaziva albanska strana, a informbiroovski tisak lažno optužuje Jugoslaviju.²⁷ Jugoslavija ima probleme i na granici s Bugarskom i Mađarskom, gdje također dolazi do provokacija za koje se optužuje jugoslavensku stranu, a karikature negiraju optužbe i naglašavaju kako je zapravo Jugoslavija žrtva provokacija.²⁸ Osim u pogledu granične problematike, karikature se s Bugarskom obračunavaju i na način da postupke trenutne vlasti povezuju s postupcima vlasti iz vremena kolaboracije s nacističkom Njemačkom, time nastojeći diskreditirati bugarsko rukovodstvo.²⁹ Kako se najveći broj graničnih incidenata dogodio 1951. godine,³⁰ tako je i najveći broj karikatura s problematikom graničnih incidenata objavljen te godine. Iako je na granici s Albanijom bilo brojčano najmanje incidenata (542 incidenta od 1948. do 1953.), oni su nanijeli najviše štete a i ranjeno je (9) i ubijeno (16) najviše ljudi. Najviše incidenata dogodilo se na granici s Mađarskom, njih 4446 u razdoblju od 1948. do 1953.³¹

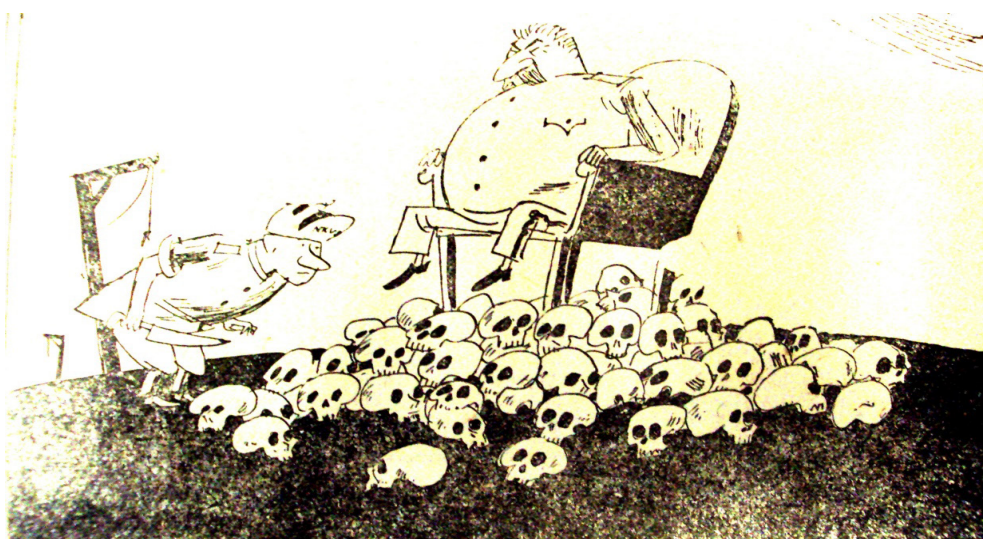
²⁷ *Vjesnik*, god. X., br. 1663, 8. rujan 1950.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1788, 2. veljača 1951.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2333, 4. listopad 1952.

²⁸ *Vjesnik*, god. XI., br. 1790, 4. veljače 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1792, 6. veljače 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1800, 16. veljače 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1802, 18. veljače 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1803, 19. veljače 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1810, 27. veljače 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1856, 22. travanj 1951. O jugoslavensko-bugarskom sukobu detaljnije vidi u: Dragišić P. 2007. 214-229.

²⁹ *Vjesnik*, god. XI., br. 1768, 9. siječanj 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1771, 13. siječanj 1951.

³⁰ Životić A. 2011. 343-345.

³¹ Životić A. 2011. 349.

ZBOG RAVNOTEŽE

— Nekako mi se klima ova stolica...
— Ništa, ništa, podmetnut ćemo Si'anskoga i
Clementisa...

Slika 1. *Vjesnik*, god. XII., br. 2383, 23. studeni 1952.

Vjesnikova karikatura posebno naglašava agresivnost zemalja Istočnoga bloka, koje nasilnim metodama nastoje pokoriti Jugoslaviju, ali i primjenu sile u međusobnim odnosima, gdje Sovjetski Savez zbog svoje veličine i vojne snage ima izraženo dominantan položaj.³² Karikature “raskrinkavaju” sovjetsku vanjsku politiku koja se nastoji prikazati mirotvornom, a koja u suštini nije takva. Primjer se daje karikaturirajući pristalicu mira koji se prikazuje kao ekvivalent sovjetskoga diplomata (koji u stvarnosti, po mišljenju karikatura, nije mirotvorac, već agresivac).³³ *Vjesnik* prikazuje način na koji Sovjetski Savez koristi OUN i mogućnost govora pred Skupštinom OUN-a za širenje svoje propagande, u to vrijeme s posebnim naglaskom na Jugoslaviju (o.a. iako Jugoslavija nije bila jedina koju Sovjetski Savez napada, ona se osjećala najnapadnutijom te kontinuirano demantira napade).³⁴

³² *Vjesnik*, god. X., br. 1722, 16. studeni 1950.; *Vjesnik*, god. X., br. 1727, 21. studeni 1950.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1778, 21. siječanj 1951.

³³ *Vjesnik*, god. XI., br. 1763, 4. siječanj 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1801, 17. veljača 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1915, 1. srpanj 1951.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2258, 21. srpanj 1952.

³⁴ *Vjesnik*, god. XI., br. 2035, 18. studeni 1951.

Karikature analiziraju i odnose između saveznika u Istočnome bloku, naglašavajući dominantnu ulogu Sovjetskoga Saveza tj. potpunu potčinjenost ostalih zemalja.³⁵ Kao dobri pokazatelji takvoga odnosa ističu se trgovinski sporazumi koje su zemlje Istočnoga bloka sklopile sa Sovjetskim Savezom, a koji su vrlo nepovoljni po njih, a prema karikaturama čak imaju izrabljivački karakter. Karikature sugeriraju kako je Sovjetski Savez u potpunosti opljačkao zemlje, za sobom ostavivši samo ruševine i leševe.³⁶ Kao primjer odnosa država u Istočnome bloku navodi se odnos Sovjetskoga Saveza i Čehoslovačke. Karikaturira se njezina ovisnost o hrani iz Sovjetskoga Saveza, te se prikazuje kako hrane ima dovoljno ali sovjetski rukovodioci ne žele je dijeliti sa svojim partnerima.³⁷ Satelitske su države potčinjene i u pogledu plaća za isti posao, tako sovjetski stručnjaci u Bugarskoj imaju nekoliko puta veću plaću od bugarskih stručnjaka.³⁸ Iz Poljske se daje primjer otkupa ugljena koji Sovjetski Savez Poljskoj plaća 1.25 dolara po toni, a cijena na svjetskom tržištu je 20 dolara po toni.³⁹ *Vjesnikova* karikatura informira i kako se u pojedinim zemljama (primjer Bugarske) nezadovoljstvo stanovništva zbog lošeg stanja u zemlji i politike vlasti kanalizira protiv Jugoslavije. No, iz kasnijih je karikatura vidljivo kako bugarski građani spas traže u jugoslavenskoj ambasadi u Sofiji, odnosno bježanjem preko jugoslavenske granice.⁴⁰ Opisanim se karikaturama nastoji opravdati razlaz s Istočnim blokom, odnosno pokazati kako je jugoslavenska odluka bila ispravna, jer u suprotnom bi i Jugoslaviju zadesila ista sudbina kao ostale zemlje Istočnoga bloka.

³⁵ *Vjesnik*, god. X., br. 1528, 1. travanj 1950.; *Vjesnik*, god. X., br. 1604, 30. lipanj 1950.; *Vjesnik*, god. X., br. 1649, 22. kolovoz 1950.; *Vjesnik*, god. X., br. 1734, 29. studeni 1950.; *Vjesnik*, god. X., br. 1749, 18. prosinac 1950.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1761, 1. siječanj 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1808, 25. veljača 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1841, 5. travanj 1951.

³⁶ *Vjesnik*, god. X., br. 1509, 10. ožujak 1950.; *Vjesnik*, god. X., 1515, 17. ožujak 1950.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2410, 21. prosinac 1952.

³⁷ *Vjesnik*, god. XI., br. 1827, 19. ožujak 1951.

³⁸ *Vjesnik*, god. XI., br. 1867, 6. svibanj 1951.

³⁹ *Vjesnik*, god. XII., br. 2349, 20. listopad 1952.

⁴⁰ *Vjesnik*, god. X., br. 1533, 7. travanj 1950.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2222, 15. lipanj 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2230, 23. lipanj 1952.

Zemlje se Istočnoga bloka karikaturiraju zajedno, kao Informbiroovski kolektiv, ali *Vjesnik* posvećuje i zasebnu pažnju pojedinim državama. Ismijava se njihovo nastojanje da u svemu kopiraju Sovjetski Savez, zaboravljajući da je isto činila i Jugoslavija. Tako se karikaturira mađarsko rukovodstvo koje, kako naglašavaju karikature, slijedi sovjetsko vodstvo i u pretjeranom opijanju te brizi za vlastiti izgled i promociju.⁴¹ Ismijavaju se nastojanja bugarskoga rukovodstva da se što više dodvori Sovjetima na način da tekst bugarske himne hvali Sovjetski Savez i Staljina. Bugarsko rukovodstvo kopira i arhitekturu iz Sovjetskoga Saveza.⁴² Najbolji opis odnosa u Istočnome bloku dala je karikatura koja sovjetsko rukovodstvo prikazuje kao lutkara, a Poljsku kao lutku na koncu. Karikature posebno ističu namjeru sovjetskoga vodstva da ono što se daje drugim zemljama iskoriste za njihovu bolju eksploataciju.⁴³ Mađarsku se ističe kao zemlju koja u svojim nastojanjima da kopira Sovjetski Savez ide tako daleko da u vojsci uvodi ruski kao zapovjedni jezik.⁴⁴

Najviše je prostora posvećeno karikaturama koje tematiziraju Sovjetski Savez i ismijavaju glavninu postupaka njegova rukovodstva. Kao jedan od takvih primjera svakako je i nedosljednost sovjetske politike, a karikatura to naglašava obrađujući slučaj oduzimanja Staljinove nagrade godinu dana nakon što je dodijeljena, iz razloga promjene sovjetske politike.⁴⁵ Kritizira se sovjetska uloga u ostalim zemljama Istočnoga bloka, poglavito njihovo nastojanje da rukovode gospodarstvima tih zemalja, što im je u najvećoj mjeri i uspjelo.⁴⁶ *Vjesnikova* se karikatura bavi i pitanjem nasilja i torture unutar Sovjetskoga Saveza, spominje gulage i prisilni rad, te karikaturira “odlaske” na liječenje koji su paravan za deportaciju.⁴⁷ Ukazuje se na nejednakosti unutar sovjetskoga društva, gdje prosječni čovjek živi skromno a vladajuća klasa (politička,

⁴¹ *Vjesnik*, god. X., br. 1542, 17. travanj 1950.

⁴² *Vjesnik*, god. X., br. 1580, 2. lipanj 1950.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1807, 24. veljača 1951.

⁴³ *Vjesnik*, god. X., br. 1698, 19. listopad 1950.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2118, 24. veljača 1952.

⁴⁴ *Vjesnik*, god. XI., br. 1824, 16. ožujak 1951.

⁴⁵ *Vjesnik*, god. X., br. 1568, 19. svibanj 1950.

⁴⁶ *Vjesnik*, god. X., br. 1605, 1. srpanj 1950.

⁴⁷ *Vjesnik*, god. X., br. 1728, 29. prosinac 1950.

gospodarska, vojna) u izborilju.⁴⁸ Upozorava se na izostanak osnovnih principa komunizma i socijalizma u Sovjetskome Savezu, jer se radnici i seljaci umjesto da budu nositelji društva, nalaze na marginama toga istog društva, eksploatirani i zlostavljani od rukovodećeg kadra.⁴⁹ Karikature ismijavaju sovjetski (ruski) egoizam koji želi sva bitna otkrića u ljudskoj povijesti prikazati kao njihova.⁵⁰

Najviše pojedinačne pažnje karikature posvećuju Josifu Staljinu i kultu njegove ličnosti. Ismijava se sveprisutnost njegovih portreta od vrtića i škola, ureda i državnih zgrada, do spavaćih soba. Karikaturisti ga prikazuju kao egoističnog diktatora, krvnika, ali i na način kako on sebe vidi, odnosno kao osobu koja se želi prikazati mirotvorcem, velikim spisateljem, misliocem i stvarateljem, a posebno se ismijava njegovo nastojanje da se prikaže kao spasitelj čovječanstva od kapitalizma.⁵¹ Karikaturira se njegova sveprisutnost u medijskom prostoru Sovjetskoga Saveza i zemalja Istočnoga bloka, gdje nema stranice u novinama na kojoj nije njegova slika ili tekst posvećen njemu.⁵² Karikature ga prikazuju kao inicijatora Korejskoga rata, ali i kao gubitnika u istome, tj. kao osobu kojoj je amputirana noga (radi "gubitka" Južne Koreje). I u ostalim je svjetskim sukobima Staljin prikazan kao negativan faktor, kao strana koja svojim djelima potencira nemire, iako se nastoji prikazati drugačijim.⁵³

⁴⁸ *Vjesnik*, god. XI., br. 1857, 23. travanj 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1864, 1. svibanj 1951.

⁴⁹ *Vjesnik*, god. XII., br. 2180, 4. svibanj 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2291, 23. kolovoz 1952.

⁵⁰ *Vjesnik*, god. XI., br. 1860, 27. travanj 1951.

⁵¹ *Vjesnik*, god. XII., br. 2072, 1. siječanj 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2100, 3. veljača 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2106, 10. veljača 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2217, 10. lipanj 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2236, 29. lipanj 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2269, 1. kolovoz 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2282, 14. kolovoz 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2283, 15. kolovoz 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2292, 24. kolovoz 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2304, 5. rujanj 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2324, 26. rujanj 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2336, 7. listopad 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2360, 31. listopad 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2369, 9. studeni 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2371, 11. studeni 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2374, 14. studeni 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2383, 23. studeni 1952.; *Vjesnik*, god. XII., br. 2402, 13. prosinac 1952.; *Vjesnik*, god. XIV., br. 2428, 9. siječanj 1953.; *Vjesnik*, god. XIV., br. 2456, 6. veljača 1953.

⁵² *Vjesnik*, god. XI., br. 1780, 23. siječanj 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1784, 28. siječanj 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1814, 4. ožujak 1951.

⁵³ *Vjesnik*, god. XI., br. 1902, 16. lipanj 1951.; *Vjesnik*, god. XI., br. 1903, 17. lipanj 1951.; *Vjesnik*, god. XIV., br. 2421, 1. siječanj 1953.; *Vjesnik*, god. XIV., br. 2424, 5. siječanj 1953.

Slika 2. *Vjesnik*, god. XIV., br. 2437, 18. siječanj 1953.

Kada početkom 1953. godine Staljin kreće u likvidaciju židovskih liječnika, *Vjesnikove* karikature to žestoko osuđuju, dovodeći ga u korelaciju s Adolfom Hitlerom. Tako jedna od karikatura prikazuje Hitlera koji predaje mač Staljinu, i govori mu “Gdje ja stadoh, ti produži!”⁵⁴

Već tri mjeseca nakon Staljinove smrti (ožujak 1953.), a povodom obljetnice Rezolucije Informbiroa, *Vjesnik* objavljuje prvu karikaturu koja govori o popuštanju napetosti između Jugoslavije i zemalja Istočnoga bloka.⁵⁵ U srpnju je publicirana karikatura koja nagoviješta propast Informbiroa, na kojoj je prikazano kako sudionici “posljednje” konferencije Informbiroa jedni druge optužuju za njegovu propast i sukob s Jugoslavijom.⁵⁶ Dok je 1956. objavljena karikatura koja prikazuje kako je brod Informbiroa definitivno potonuo – time slaveći jugoslavensku pobjedu u sukobu.⁵⁷ Odricanje sovjetskoga rukovodstva

⁵⁴ *Vjesnik*, god. XIV., br. 2436, 17. siječanj 1953.

⁵⁵ *Vjesnik*, god. XIV., br. 2589, 28. lipanj 1953.

⁵⁶ *Vjesnik*, god. XIV., br. 2600, 12. srpanj 1953.

⁵⁷ *Vjesnik*, god. XVII., br. 3504, 5. lipanj 1956. Detaljnije o zatopljenju odnosa 1956. vidi u: Tripković Đ. 2013. 19-60.

od Staljina i napuštanje njegove politike bit će tema jedne karikature na kojoj je Staljin prikazan u raju s ostalim bogovima, te im govori “Ne čudi me, što su se odrekli vas, lažnih bogova, nego me čudi to, što su se mene odrekli (...)”.⁵⁸ U narednim godinama *Vjesnik* će sporadično objavljivati karikature informbirovske tematike, količina karikatura objavljenih u 1952. i početkom 1953. godine više neće biti ponovljena. No, za time neće ni biti potrebe zbog zatopljenja odnosa između Jugoslavije i zemalja Istočnog bloka te prebacivanja fokusa na druga zbivanja. U godinama kada odnosi hlade (od 1957.) biti će objavljen izvjestan broj karikatura koje će prvenstveno tematizirati i obračunavati se s novinskim napadima albanskih i kineskih agencija, odnosno komunističkih partija tih zemalja, koje Jugoslaviju optužuju za revizionizam.⁵⁹

„ŽALOST”

Slika 3. *Vjesnik*, god. XIV., br. 2486, 8. ožujak 1953.

⁵⁸ *Vjesnik*, god. XVII., br. 3442, 25. ožujak 1956.

⁵⁹ *Vjesnik*, god. XVII., br. 3646, 13. studeni 1956.; *Vjesnik*, god. XVII., br. 3668, 9. prosinac 1956.; *Vjesnik*, god. XIX., br. 4213, 26. lipanj 1958.; *Vjesnik*, god. XIX., br. 4228, 13. srpanj 1958.; *Vjesnik*, god. XIX., br. 4282, 14. rujanj 1958.; *Vjesnik*, god. XIX., br. 4288, 21. rujanj 1958.; *Vjesnik*, god. XIX., br. 4342, 23. studeni 1958.; *Vjesnik*, god. XIX., br. 4352, 7. prosinac 1958.; *Vjesnik*, god. XIX., br. 4364, 21. prosinac 1958.; *Vjesnik*, god. XX., br. 4398, 1. veljača 1959.; *Vjesnik*, god. XX., br. 4413, 19. veljača 1959.; *Vjesnik*, god. XX., br. 4459, 12. travanj 1959.; *Vjesnik*, god. XX., br. 4462, 16. travanj 1959.; *Vjesnik*, god. XX., br. 4500, 31. svibanj 1959.; *Vjesnik*, god. XX., br. 4655, 29. studeni 1959.; *Vjesnik*, god. XXII., br. 5046, 5. ožujak 1961.; *Vjesnik*, god. XXII., br. 5076, 9. travanj 1961.; *Vjesnik*, god. XXII., br. 5112, 18. svibanj 1961. Detaljnije o ponovnom zahlađenju odnosa vidi u: Tripković Đ. 2013. 61-110.

Zaključak

Karikaturama se, u očima čitatelja *Vjesnika*, žele prvenstveno opravdati postupci i stav jugoslavenskoga rukovodstva, koje je u to vrijeme dovođeno u pitanje kod dijela stanovništva i članova Partije. Ali ujedno i “podignuti moral” kod čitatelja, s obzirom na cjelokupno lošu situaciju u zemlji – neimaština, skupoća, vanjska opasnost.

Glavnina karikatura koje tematiziraju sukob Jugoslavije i Informbiroa u *Vjesniku* je objavljena u razdoblju od 1950. do 1953., odnosno od početka medijskog sukoba pa do Staljinove smrti kada se medijski sukob smiruje te dolazi do zbližavanja suprotstavljenih strana. Ponovno značajnije aktualiziranje ove problematike ostvaruje se u godinama 1958. i 1959. kada Istočni blok optužuje Jugoslaviju za revizionizam.

Iz ranije predstavljenog grafičkog podatka (grafikon 1.) vidljivo je kako je *Vjesnikova* karikatura imala veliku propagandnu ulogu u godinama najjačeg medijskog sukoba, odnosno 1950., 1951., 1952. i 1953. kada je u četiri godine objavljeno 205 karikatura. Njima se pridaje veća pažnja neravnopravnim odnosima unutar Istočnoga bloka, naglašavaju dominantan položaj Sovjetskoga Saveza, koji ga koristi kako bi iz zemalja Istočnoga bloka izvukao materijalnu korist. *Vjesnik* svojom karikaturom negira optužbe Informbiroa, ali ne stavlja naglasak na medijsku kampanju koja se vodi protiv Jugoslavije. Jedna od zastupljenijih tema je ismijavanje sovjetskoga rukovodstva. Brojni su razlozi njihove poruge, ali prvenstveno se naglašava njihovo mišljenje, i stav, kako su Rusi superioran narod, kako je njihova povijest izuzetna, te time zaslužuju prvenstvo u Istočnome bloku. Nadalje, *Vjesnik* ističe agresivnost vanjske politike zemalja Istočnoga bloka, kako prema Jugoslaviji, tako i prema cjelokupnoj međunarodnoj zajednici. Velika se pažnja pridaje i incidentima na jugoslavenskoj granici sa zemljama Istočnoga bloka. Stavlja se naglasak na to kako su incidenti isprovocirani od suparničke strane i kako se time Jugoslaviju želi uvući u vojni sukob.

Nakon zatopljenja odnosa između Jugoslavije i Istočnoga bloka, *Vjesnik* smanjuje količinu karikatura ove tematike, a publicirane karikature naglašavaju kako je za zatopljenje odnosa zaslužna Jugoslavija i njezina trezvena vanjska politika, dok će za ponovno zahlađenje odnosa optuživati sovjetsku stranu, odnosno zemlje Istočnoga bloka. Najveći napor karikature će uložiti u

negiranje optužbi za revizionizam i “prokazivanje” albanskog i kineskog tiska, koji su najaktivniji u antijugoslavenskoj kampanji.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Novine:

- *Vjesnik* (Zagreb), 1949.-1960.

LITERATURA

- Ajanović M. 2008. *Karikatura i pokret: devet ogleđa o crtanom filmu*. Zagreb: Hrvatski filmski savez.
- Banac I. 1990. *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus.
- Bilandžić D. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Bilandžić D. 1086. *Kongresi naše Partije*. Beograd: TANJUG, NIRO Mladost.
- Brickman D. 1968. “Do editorial cartoons and editorials change opinions?” *Journalism Quarterly*, god. 45, br. 4, 1968. 724.-726.
- Dedijer V. 1969. *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dragišić P. 2007. *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Dulibić F. 2009. *Povijest karikature u Hrvatskoj do 1940. godine*. Zagreb: Leykam international.
- Đilas M. 1983. *Vlast*. London: Naša reč.
- Hadžić F. 1998. *Anatomija smijeha: studije o fenomenu komičnog*. Zagreb: VBZ.
- Hauser A. 1977. *Filozofija povijesti umjetnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kris E. 1970. *Psihoanalitička istraživanja u umjetnosti*. Beograd: Kultura.

- Mihovilović M., Bošnjak M., Saračević S. 1976. *Sukob s Informbiroom*. Zagreb: Izdavačko poduzeće August Cesarec.
- Palavršić J. 1968. *Teška 1948*. Zagreb: *Vjesnik*.
- Štrbac Č. 1984. *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja: sukob KPJ i Informbiroa*. Beograd: Prosveta.
- Tripković Đ. 2013. *Jugoslavija – SSSR 1956-1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Wigston D. 2002. “Aids and political cartoons: a case study”. *Communicatio*, god. 28, br. 2, 2002. 74.-94.
- Životić A. 2011. *Jugoslavija, Albanija i velike sile 1945-1961*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Summary

CONFLICT OF YUGOSLAVIA AND COMINFORM IN ZAGREB'S VJESNIK CARTOONS (1949-1960)

The conflict between Yugoslavia and Cominform was one of the most important moments in Yugoslav history and as such was extensively covered in Yugoslav media, especially in the press which at time was the most widespread medium. The great involvement of the press on the Yugoslav side was in part the answer to the big anti-Yugoslavian media propaganda in the Cominform media. As an integral part of the print media, cartoon was also used in media showdown because of its ability to summarize certain issues in very simple and striking way. Based on the amount of published cartoons one can follow the course of the conflict, phases of greater and smaller tensions and the very essence of the issue.

Key words: Cartoons, Cominform, Yugoslavia, Public perception, *Vjesnik*

(Translated by the author)

UPUTE AUTORIMA PRILOGA

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne naučne radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

OPREMA RUKOPISA

Uz radove potrebno je poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- summary and key words
- bilješke u tekstu rukopisa
- popis izvora i literature.

Radovi moraju biti napisani na računaru u programu MS Word te snimljeni u formatu MS Word dokumenta (.doc ili .docx), koristeći font Times New Roman, veličinu slova 12 i prored 1,5. U bilješkama je potrebno koristiti veličinu slova 10 i prored jednostruk (single). Radove je potrebno dostaviti Redakciji časopisa na e-mail: katz.vera@gmail.com ili poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu na CD-u s jednim printanim ispisom.

UPUTE ZA CITIRANJE U TEKSTU RUKOPISA

I. Navođenje knjiga i članaka

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu izdanja, broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva ili više djela istog autora za istu godinu, potrebno je jedno djelo obilježiti s “a”, drugo s “b” itd.

Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi autor, a ostali se označe kao *drugi* ili *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. 55. // Brkić H. 1971. a. 55. Brkić H. 1971. b. 55. // Brkić H. i Vilić M. 1971. 55. // Brkić H. et.al. 1971. 55.

Navođenje neobjavljenih rukopisa

Navesti prezime autora i inicijale imena. Godina i broj stranice.

Npr.: Omerčić E. 2013. 55.

II. Navođenje neobjavljenih izvora

1. Za antičku i srednjovjekovnu građu

Broj knjige. Broj poglavlja.

Npr.: CASS. Dio LV, 26.

2. Za epigrafsku građu

Naziv izdanja prema standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765.

3. Za srednjovjekovnu građu

Naziv arhiva, Serija ili Knjiga, Sveska, broj sveske, folija ili stranica, broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

4. Za osmansku građu

Naziv i mjesto arhiva, Naziv i broj dokumenta, broj stranice, datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, br. dok. 286, 2

konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

5. Za savremenu građu

Naziv arhiva (kratica), ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu dokumenta (ako je arhivski fond sređen), a naziv dokumenta, broj stranice i datum (ukoliko je građa nesređena).

Npr.: ABH, Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/1946.

Npr.: ABH, Fond: CKSKBH, kut. 66, Izvještaj o stanju u partijskim organizacijama, 16, 15. 5. 1955.

III. Navođenje objavljenih izvora

1. Za publiciranu arhivsku građu

Ako postoji ime priređivača, navesti prezime i inicijale imena, godinu izdanja, broj stranice, a ako ne postoji ime priređivača, tada navesti naziv knjige, godinu izdanja i broj stranice.

Npr.: Petranović B. 1980. 55.

Npr.: *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sjednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 14-16. marta 1962.* 2008. 98.

2. Za internet

Naziv i adresa stranice.

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinostveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php>

3. Za članke u štampi

Navesti prezime autora i inicijale za ime. "Naslov članka". *Naziv novina*. Mjesto izdanja: Datum. Broj stranice.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

4. Za intervju

Navesti ime osobe, datum kada je obavljen razgovor i gdje se nalazi pisani ili audio zapis.

5. Za televizijske emisije, Video i DVD zapise

Naziv emisije. Naziv televizije. Tema emisije. Datum emitiranja.

Naziv Videa ili DVD zapisa, datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). “Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?” 20. 11. 2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27.9.1993.

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE (na kraju rukopisa)

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Naziv arhiva, sjedište arhiva (kraticu). Popis korištenih fondova (kratica).

Npr.: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

b. Objavljeni izvori

Prezime i inicijali imena priređivača. Godina izdanja. *Naziv knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Ukoliko nema priređivača građe, navesti: *Naziv knjige*. Godina izdanja. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Petranović B. i Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenta*. Beograd: IRO “Rad”.

Npr.: *Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine)*. 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

c. Štampa

Naziv novina. Mjesto izdanja.

Npr.:

– *Oslobođenje*, Sarajevo

d. Internet

Naziv i adresa korištene stranice. (datum pristupa).

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinstveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php> (23. 5. 2008)

e. TV emisije, Video i DVD zapisi

Naziv TV emisije. Naziv televizijske kuće. “Tema emisije”. Datum emitiranja.

Ako je u pitanju Video ili DVD: Naziv zapisa, mjesto pohranjenog zapisa, i datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). “Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?” 20.11.2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27. 9. 1993. (u arhivi autora).

f. Intervjui

Ime intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua. (mjesto pohranjenog pisanog zapisa)

Npr.: Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. 7. 2011. (u arhivi autora).

LITERATURA

a. Knjige

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. *Naslov knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

b. Članci u časopisima i zbornicima radova

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. “Naslov članka”. *Naziv časopisa, broj ili zbornika radova*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača. Broj stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. “U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju”. *Prilozi* 29. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Npr.: Kamberović H. 2006. “Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini”. *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine. – Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 25-35.

c. Radovi objavljeni u elektroničkom obliku i mrežno dostupni

Prezime i inicijali imena autora. Godina. "Naslov članka". Internetska adresa i datum pristupa.

Npr.: Dujmović S. 2005. "Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema Sporazumu Cvetković-Maček". Dostupno na: <http://www.scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-6497/2005/0354-64970502054D.pdf> (24. 7. 2013)

d. Neobjavljeni rukopisi

Prezime i inicijali imena autora. Godina. *Naslov*. (kategorija rukopisa). Sjedište: Naziv institucije gdje se rukopis nalazi.

Npr.: Omerčić E. 2013. *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996.* (rukopis magistarskog rada). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Historijska traganja

Br. 16., Sarajevo 2015.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

prof. dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodni rezimee na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

ŠTAMPARIJA FOJNICA

Za štampariju:

ŠEHZIJA BULJINA

-

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

- *CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main*
- *EBSCO Publishing, USA*

Ovaj broj *Historijskih traganja* štampan je uz finansijsku podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke.